

К. ДЖУНУСБЕКОВА

*КАЗАХСКИЙ
ЯЗЫК*

пособие для изучающих казахский язык

АЛМАТЫ "РАУАН" 1995

ПРЕДИСЛОВИЕ

Под общей редакцией кандидата филологических наук,
доцента А. К. Ахметова.

Предлагаемое пособие рекомендуется для студентов русского отделения педагогических высших учебных заведений, изучающих казахский язык, а также для желающих совершенствовать уровень владения казахским языком.

Цель пособия — дать обучающимся определенную сумму знаний о казахском языке и его грамматическом строе, о звуковой системе и системе графического обозначения специфических звуков казахского языка, выработать твердые навыки произношения звуков и устной речи посредством выработки речевых реакций на определенные жизненные ситуации, научить занимающихся по нему переводить с казахского языка на русский.

Методика преподавания казахского языка студентам высших учебных заведений пока не нашла полного и всестороннего освещения в педагогической литературе, поэтому пособие представлено в виде 58 уроков. При их разработке учитывался опыт работы преподавателей кафедры казахского языка АПИИЯ.

«Материал каждого урока делится на несколько частей:

1) краткая теория рассматриваемого вопроса (фонетика и лексика — 19 уроков, морфология — 29 уроков, синтаксис — 24 урока).

Без серьезного изучения фонетической системы, грамматического строя языка на основе усвоения отдельных слов, предложений, нельзя усвоить ни один язык. В разделе фонетика предусматривается ознакомление со звуковым составом казахского языка, обращается особое внимание на освоение его специфических звуков, которые отсутствуют в русском языке, на их орфоэпию. Большое место уделено синтаксическим явлениям казахского языка. Это обусловлено тем, что усвоение синтаксических моделей играет очень важную роль в практическом овладении языком.

2) упражнения для закрепления теоретического материала как в аудитории, так и дома. В упражнениях содержатся лексические и грамматические конструкции, которые могут быть активизированы, повторены, закреплены при работе над этой или другой темой. Упражнения составлялись, подбирались по принципу от легкого к трудному.

3) тексты отличаются большим разнообразием тематики. Они являются необходимой предпосылкой для правильного восприятия и употребления лексики и фразеологии. К ним дается построчный словарь. Преподаватель может отобрать те тексты и упражнения, которые больше всего соответствуют интересам и возможностям группы. Тексты и упражнения для восприятия специфических звуков казахского языка можно наговорить на пленку.

4) разговорная часть "Поговорим по-казахски". Этот раздел способствует выработке у студентов правильных речевых реакций в определенных жизненных ситуациях.

Джунусбекова К.

Казахский язык: Пособие для изучающих казахский язык.— Алматы: Рауан, 1995.—288 с.

ISBN 5-625-02610-6

Пособие для неязыковых групп и факультетов вузов и самостоятельно изучающих казахский язык ставит своей целью помочь овладеть письменной и устной речью, заложить базу языкового общения. Оно состоит из 58 уроков, включающих в себя различные языковые упражнения, словари.

Пособие адресовано для изучающих казахский язык.

4310020000 - 048 209 - 95

404(05)

Да -
ISBN 5-625-02610-6

© Джунусбекова К., 1995

Фонетика, Лексика.

ЗАНЯТИЕ 1

Казахский язык по ряду признаков относится к кипчакской или северо-западной группе тюркских языков.

На казахском языке говорят казахи, живущие на территории Казахстана и в других республиках. Общее количество на современном этапе составило 6 млн. 556 тыс. человек (по данным переписи населения в январе 1989 года). На казахском языке говорят казахи, живущие и за пределами нашей Родины — в Китае, в Монголии, в Афганистане и других странах.

Казахский язык был тесно связан с языками западных тюркских племенных союзов булгар, печенегов, половцев. Согласно историческим данным, казахская письменная литература развивалась в основном в городах Семиречья и Южного Казахстана. Вплоть до второй половины XIX века не было общего для всех литературного языка, основанного на базе родного языка. Наиболее важным памятником письменной литературы являются: "Жамигат Тауарих" (сборник летописей)—XVI в., "Бабур-наме" (XIV в.), "Темир-наме" (XVI в.), "Шежере-и-тюрки" Абулгазиева (XVII в.). Дореволюционный период был первым и вместе с тем трудным шагом в познании закономерностей языка.

Н. И. Ильминский, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский и другие — талантливые предшественники целой плеяды исследователей казахского языка.

Таким образом, на дореволюционном этапе изучения казахского языка было определено его место в классификационной системе, описаны грамматико-фонетические нормы казахского языка, составлены двуязычные словари. Произведения Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева ощутимо и зримо продемонстрировали прелесть художественной речевой культуры родного народа. Труды первого казахского ученого Ч. Валиханова вписали лучшие страницы в историю родного народа.

Большой вклад в казахское языкознание внес академик С. К. Кенесбаев. Развитие казахской артикуляционной фонетики связано с именем К. Жубанова. Исследования В. Н. Зиновьева, Ж. Аралбаева, А. Исенгельдиной, М. А. Черкасского, Н. Туркбенбаева, М. Дуйсебаевой и других по разнообразным вопросам фонетики казахского языка помогли установить фонетические и орфографические нормы языка. Плодотворно разрабатывают проблемы казахской диалектологии Ш. Ш. Сарыбаев, С. Омарбеков, Ж. Болатов, А. Шамшатов и другие. В изучении множества грамматических проблем казахского языкознания наряду с вышеупомянутыми авторами активное участие принимают М. Балакаев, Т. Кордабаев, С. Аманжолов, А. Искаков, Г. Бегалиев, С. Жиенбаев и К. Уюкбаев и другие.

Казахский язык по своей структуре отличается от русского языка. Казахский язык является агглютинирующим (склеивающим) языком, а русский — флективным. Далее, генетически казахский язык принадлежит к числу языковой тюркской семьи, а русский — к числу языков славянской семьи (группы). В казахском языке новые слова и его различные формы образуются путем прибавления (склеивания) к корню различных словообразовательных аффиксов. Н а п р и м е р :

жаз — пиши,	тіл — язык,
жазу — писать,	тілші — корреспондент,
жазушы — писатель.	тілшілер — корреспонденты.

В казахском языке каждый аффикс имеет одно определенное грамматическое значение, в отличие от многозначных суффиксов в русском языке. Например, аффикс *-ов* в русском языке (столов) имеет три значения: множественного числа, родительного падежа и мужского рода. В казахском переводе этого слова (үстелдердің) имеется два аффикса *-дер*, *-дің*, из которых *-дер* придает слову значение множественности, а *-дің* — значение родительного падежа.

В казахском языке нет предлогов. Их функцию выполняют послеслоги. Это неизменяемые слова, которые выражают отношения между предметами.

В казахском языке отсутствует согласование между прилагательным и существительным. Например: ак тас (белый камень), ак койлек (белое платье), ак кагаз (белая бумага). Таким образом, прилагательное *ак* остается без изменения. Оно не изменяется по родам, по числам, по падежам.

Лексика современного казахского литературного языка богата и своеобразна. В ней развита лексическая синонимия. Например: *тез*, *жылдам*, *шапшац* (быстро), *всем*, *көркем*, *сұлу*, *ажарлы* (красивый).

Например: *алаң* — площадь, поляна, площадка
бел — поясница, перевал, опора.

Исключительной красочностью и образностью отличается также и фразеология казахского языка (*жүрек жалғау* — слегка покушать, *тіс батпау* — не по зубам).

На современном казахском языке можно передавать сложнейшие научные понятия и самые тонкие оттенки художественной мысли.

Современный казахский алфавит, составленный на основе русской графики, состоит из 42 знаков: 15 гласных, 25 согласных и 2 разделительных знака (ь, Ъ). Из 42 знаков 33 буквы обозначают одинаковые звуки, имеющиеся как в русском, так и в казахском языках, а 9 из них — специфические (г, к, и, ө, ә, ү, ұ, і, һ). А казахский алфавит, составленный на основе арабской графики, не учитывал специфического состава вокализма и консонантизма казахского языка, не в полной мере выражал фонетическую систему казахского языка и казахско-латинский алфавит.

Насущные проблемы казахского языкознания могут быть успешно решены только совместными усилиями языковедов, литературоведов, историков, философов и других представителей науки.

Фонетика, орфография, орфоэпия

1. Жалпы түсінік (Общие понятия)

Фонетика казахского языка изучает его звуковой состав с точки зрения акустических особенностей отдельных звуков, их образование и смысловозначительную роль. С фонетикой связана графика, т. е. система буквенных знаков, принятых для обозначения отдельных звуков казахского языка на письме. С графикой взаимодействует орфография, определяющая общие принципы и частные правила употребления буквенных знаков при письменной передаче речи.

Фонема — это исторически сложившаяся, мельчайшая линейно неделимая единица языка, противопоставленная всем другим фонемам, могущая иметь самостоятельное значение, входящая в состав звукового облика слов или их форм и способная их дифференцировать; она существует в речи в различных оттенках в зависимости от их фонетического положения.

Сез мағынасы мен сез тұлғасын ажыратуға сені бар сөздің ен кішкене бөлшегін фонема деп атаймыз. Оның, қазақша мағынасы (признаком звучащей речи является) дыбыс (звук)

үн (голос) дегенді білдіреді. Ол тіл дыбысының мағыналы бөлшегі — дыбыс орнына қолданылады. Сонымен, фонема десек, дыбысты; дыбыс десек, фонеманы ұғамыз.

В казахском языке слова образуются из двух или из нескольких звуков. Например, слова *ат, от, от*, образовано каждое из двух звуков. Они разные по значению и отличаются в своем звуковом составе только одним звуком — т. Звуки а, о, ө, являются разными фонемами, поскольку с их помощью различается смысл слова.

Звуки казахского языка делятся на две основные группы: *гласные* (дауысты) и *согласные* (дауыссыз). Все звуки языка — гласные и согласные — группируются по различительному признаку. *»

Под термином "фонетика", как это и принято в настоящее время, понимается вся звуковая система языка, т. е. прежде всего звуки, но не только они, а их фонетические чередования, мелодические типы и ряд других вопросов, касающихся звукового оформления речи. Слово "фонетика" образовано от греческого *phone ta* — *звук*. В казахском языке означает *дыбыс*.

В казахском языке, как и в русском, произношение и написание слов не всегда одинаковы, потому что звуки в словах и словосочетаниях непосредственно влияют друг на друга. Например: *бөрене, бөдене, қара ала, сары ала* так пишутся, а произносятся следующим образом: *бороне, бөдене, қарала, сарала*.

Таким образом, орфография — это совокупность правил, устанавливающих единообразное написание слов, а орфоэпия — учение о правильном произношении. Она занимается различными вопросами, изучающими правильность употребления тех или иных звуков, их сочетаний в словах.

Сөздердің жазылуы мен айтылуының арасындағы айырмашылықты мына кестедегі мысалдардан да көруге болады:

	жазылуы	айтылуы
	күндіз	күндүз
	күндіз	күндүз
	жазса	ж'асса
	жаз сайын	жас сайын
	жаз шағында	жаш шағында
	көбіс	көмбіс
	банкой	сацкой
	өзенге к ел	өзенге гел
	сары ала	сарала

Қате жібермеу үшін, орфоэпиялық ережелермен бірге орфографиялық (емле) ережелерді де жете білу қажет.

Қазақ тілінің емле ережелері сөздердің түбір тұлғасын сақтап жазу принципіне негізделеді. Сондықтан, тіліміздегі сөздердің басым көпшілігі айтылуы бойынша емес, түбір тұлғасы сақталып жазылады.

Дыбыс пен әріп — звуки и буквы

Для обозначения звуков на письме используются специальные знаки, которые называются буквами (әріп). Буквы принято располагать в определенном порядке. Совокупность букв, расположенных в установленном порядке, называется алфавитом. За каждым буквенным знаком закрепляется определенная роль в обозначении отдельных звуков казахского языка. Каждая буква в алфавите имеет свое место и название, которое нельзя смешивать с ее звуковым значением.

Звуки (дыбыс) — необходимый элемент языка, но звучащая речь имеет и другие средства, которые необходимы для выражения мысли (содержания смысла) и передачи ее другому человеку.

Звук — есть самая мелкая единица языка. Более мелких элементов в языке нет.

Звуками речи называются наименьшие звуковые единицы, из которых образуются отдельные слоги, входящие в свою очередь в звуковой состав слов. Звуки речи мы слышим и произносим.

На письме звуки речи условно обозначаются при помощи букв казахского алфавита.

Буквы — это условные графические значки, служащие на письме символами звуков.

Буквы мы видим и пишем.

В казахском языке имеются 37 звуков (дыбыс), 42 буквы (әріп). Звуки (дыбыстар): а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ф, ш, ч, Ц, Ш, Э, Ы, І, к, г, Ң, у, ү, ө, ә, Һ. (37).

Буквы (әріптер): а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ф, ш, э, ч, щ, ц, я, ю, ы, ь, і, ы, к, н, ү, ү, ө, ә, Һ. (42) Девять из них (ә, г, қ, н, ө, ү, ү, і, Һ) обозначают специфические звуки казахского языка. Для того, чтобы правильно произносить казахские слова, необходимо хорошо усвоить специфические звуки.

Буквы и, у имеют двоякое назначение:

Этими буквами обозначается сочетание звуков:

ьгу, іу. Y + Y"Y> Y + Y-у: кору, жүру, су, оку, жу.

і + й - и, ы + й - и: ки, би, иіс, жи, сиыр, кийн.
Буквы ь и ь не обозначают никаких звуков.

Дыбыстардың бөлінуі — гласные и согласные звуки

Звуки речи образуются при участии органов произношения, которые взаимодействуют с дыхательным аппаратом, посылающим струю воздуха и регулирующим ее силу.

Например в слове "қағаз" при произношении звуков к, г голос не образуется, а при произношении звука "а" голосовые связки принимают участие: их колебанием создается голос, а шумы почти отсутствуют, так как воздушная струя, проходя через полость рта, не встречает достаточно серьезных преград. При произношении звука "з" голосовые связки тоже колеблются (значит, создается голос), но при этом есть и шумы.

Таким образом, одни звуки состоят из голоса, а другие — из голоса и шума или только шума. В зависимости от этого все звуки казахского языка распределяются на две группы — гласные и согласные.

Гласные (дауыстылар): а, э, е, (э, е) о, о, ү, ы, і, у, и.

Согласные (дауыссыздар): б, в, г, г, д, ж, з, й, к, л, м, и, н, п, р, с, т, у, х, ц, ч, ш, щ, Һ.

Тіл дамыту үшін текстер — тексты для развития речи

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1.— Саламатсың ба? (Саламатсыз ба?)— Здравствуй! Здравствуйте!

2.— Сенің атың кім? (Сіздің атыңыз кім?)— Как тебя зовут?

— Менің атым Күлән.— Меня зовут Кулян.

3.— Күлән, сен қайда оқисың?—Кулян, ты где учишься?

— Мен институтта, бірінші курста оқимын.

— Я учусь в институте на первом курсе.

4.— Қай факультетте оқисың?— Ты на каком факультете учишься?

— Мен француз тілі факультетінде оқимын.

— Я учусь на факультете французского языка.

5.— Сендерде кітапхана, оқу залы бар ма?— Есть ли у вас библиотека, читальный зал?

— Иә, бар, кітапхана бірінші кабатта, оқу залы екінші кабатта.

— Да, есть, читальный зал на втором, библиотека на первом этаже.

6.— Әбіш, институтқа қашан түстің?

— Абиш, ты когда поступил в институт?

— Мен институтқа биыл түстім.— Я поступил в институт в этом году.

7.— Сен қайдан келдің?— Ты откуда приехал?

— Мен Жамбылдан келдім.— Я приехал из Жамбыла.

8.— Сенің фамилияң кім?— Как твоя фамилия?

— Менің фамилиям Асабаев.— Моя фамилия Асабаев.

9.— Сен қашан келдің?— Когда ты приехал?

— Бүгін.— Сегодня.

10.— Сендерде жатақхана бар ма?— У вас есть общежитие?

— Бар, мен жатақханада тұрамын.— Да, я живу в общежитии.

П.— Кош, сау болыңыз! Сау-саламат болыңыз!— До свидания!

СӨЗДІК

иә — да	қашан?— когда?
оқу — учеба	оқу залы — читальный зал
набат — этаж	кітапхана — библиотека
қайда?— где?	жатақхана — общежитие

Тема: "Білу керек".—"Надо знать".

Бір жылда он екі ай бар.

Бір айда торт апта болады.

Бір аптада жеті кун: дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі.

Дүйсенбі — аптаның бірінші күні.

Сейсенбі — екінші күн.

Сәрсенбі — үшінші күн.

Бейсенбі — төртінші күн.

Жұма — бесінші күн.

Сенбі — алтыншы күн.

Жексенбі — жетінші күн.

Біз алты күн оқимыз, жексенбі күні демаламыз.

СӨЗДІК

жыл — год	демалыс — выходной
ай — месяц, луна	оқимыз — учимся
апта — неделя	демалу — отдыхать
күн — день, солнце.	

ЗАНЯТИЕ 2

ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР - ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

В казахском языке имеется 9 гласных звуков (9 — жалаң дауыстылар — девять монофтонгов). Это а, э, е, о, ө, ү, ы, і, ү. Буквы "и", "у" имеют двойное сочетание звуков (екі қосынды дауысты дыбыстар — дифтонги). Из русского языка вошли (заимствованы) гласные звуки э, ё, ю, я.

При образовании каждого звука движение органов речи строго индивидуально. Гласные звуки состоят только из голоса. При образовании гласных звуков, воздушная струя свободно проходит через полость рта или полость носа, не встречая преграды и производит в голосовых связках характерный звук — человеческий голос с определенной звуковой окраской — тембром. Таким образом при образовании гласных звуков:

а) дауыстылар дыбыстау мүшелерінің бірнәкей толық қимылдан пайда болады; ә) дауыстылардың қай-қайсысы да өкпеден шығатын ауа екінің сөйлеу мүшелеріне қатқайп еркін шығуынан пайда болады; б) дауыстыларды айтқанда, фонациялық ауа баяу (лепсіз) шығады;

в) дауыстылардың тағы бір айырмашылығы — бұлар буын құрай алады. Қазақ тілінің буын жүйесі бойынша, сөзде қанша дауысты болса, сонша буын (слог) болады.

Сонымен, қорыта айтқанда ауа кедергісіз (еркін) шығатын дыбыстарды дауысты дыбыстар дейміз.

"А" және "ә" дыбыстары — звуки "а" и "ә"

Звук а в казахском языке по своей артикуляции похож на русский звук а. Он употребляется во всех позициях слова (в начале, в середине, в конце).

Звук а в казахском языке по месту образования — заднеязычный или твердый, по участию губ — негубной, неллабиализованный, нижнего подъема или открытый: ата — дедушка, апа — мама, ара — пила, пчела. Балалар — дети, алма — яблоко, астана — столица, ал — бері, возьми; арман — мечта, алды — взял, асхана — столовая.

Звук "э" является специфической казахской фонемой, а также мягкой разновидностью звука а.

Звук "э" в казахском языке употребляется в начале и середине слова. Например: эн — песня, эл — сила, мощь; эке — отец, эже — бабушка, әлді — сильный (ая, ое), дән — зерно, сәл — чуть, сәт — удача, бәйге — приз на

скачках; мәңгілік — вечно, бәрі — все, сәні — украшение чего-либо; жәрдем — помощь, уәде — обещание.

В конце слова употребляется только в нескольких случаях, типа: мэ — на; жэ — довольно; из — да; сірә — пожалуй, вероятно; куэ — свидетель; кінә — вина; күмән, шүбә — сомнение.

"Ә" по месту образования — переднеязычный или мягкий, по участию губ — негубной, нелабиализованный, по (участию губ) подъему — среднего подъема: әлсіз — слабый, әдемі — красивый, әнші — певец, әтеш — петух, мән — значение, мәтел — поговорка, әуелі — сперва, әділ — справедливый, әк ел — принеси, әскер — войско, әдет — обычай, әзіл — шутка.

Упражнитесь в правильном чтении слов с звуком "А" и "Ә"

Л	Ә
ал — бери, возьми	ал — сила, мощь
алды — взял	әлді — сильный
бары — то, что имеется	бәрі — все
сань — количество чего-либо	сәні — украшение чего-либо
ар — честь	әр — каждый
нан — хлеб	нән — огромный
сал — вложи	сәл — чуть

1-жяпығу. Кеп нүктенің орнына жақша ішідер) жуан және жінішке дауыстылардың тиістісін қойып кешіріндер. Дауысты дыбыстың сөздік мағынасын өзгертетініне назар аударындар.

1. (а-ә-е): шанага шоп с.л, сен с.л аялда; т...н атысымен, Т...ң түсу; сабакка б...р, кітабынды б...р; 2) (о-ө): терең...р биік...р; агроном б...л, екіге б...л; т...р күру, есік жақтан т...р жақка жылжу; 3. (ы-і); т...с салғызу, астардан т...с қымбат.

2-жатғығу. Выпишите из текста "Менің туыстарым" слова, в которых имеется гласные а, э. Произнесите эти слова правильно.

МЕНИҢ ТУЫСТАРЫМ

Менің үлкен ағам Әсет колхозда тұрады. Әсет — шопан. Әсеттің әйелі Жәмила — шопанның көмекшісі. Олардың бір ұл, бір қызы бар. Ұлының аты — Әбіш, қызының аты — Күлән. Әбіш алты жаста, Күлән төрт жаста.

Менің кіші ағам Сәрсен — колхозда агроном. Сәрсеннің әйелі — Мәкен — мұғалім. Ол бастауыш мектепте істейді.

Менің әкем мен шешем қыста Серсенмен бірге колхоз орталығында тұрады. Жазда олар Әсетпен бірге жайлауға көшеді. Әкем Әсетке көмектеседі. Әкем елу бес жаста, шешем қырық сегіз жаста. Мен жазғы каникулда жайлауға барамын, дем аламын.

СӨЗДІК

туыс — родня	колхоз орталығы — колхозный центр
үлкен — старший	шешу, көші-кон — переезжать, переехать
шопан — чабан	бастауыш (мектеп) — начальная
әйел — женщина, жена	көмекші — помощник (-ница) (школа)

3-жытығу. Көп нүктенің орнына а, о әріптерінің тиістісін қойып көшіріклер. Бұл әріптердің қайсысын қай сөзде жазу қиындық тудыратын болса, онда олардың жазылуын орфографиялық, сөздіктен қарақдар.

1. Қопарып Талап биік бәйтеректі, суырып т...мырымен жығып кетті. (Т. Жароков) 2. Жары тік, тасты жаға темендеп, жайпакка айналғанда, аргы қабақта жайылып жатқан едәуір жылқының ж...на іздері көрінеді. (Ғ. Мүс.) 3. Ат ж...й гана басып жүріп келеді. (М. Ә.) 4. Ж...барақат отырған жүрт ду ете түсті. (М. Жұмағұлов.) 5. Аттың үстінен түстім де, ж...у жетектемек болдым. б. Аркар-меринос қойын бағушы колхоздарға ғылымның көп ж...рдемі керек. (С. Мүк.) 7. Оның күм...нді ойын серпілтуге тырысып, Үсен басқаша дәлелдей бастады. (Ы. Алт.) 8. Бұл кін... емес, әншейін наз. (Абай.) 9. Емтихан тапсырып, қу...лік қағаз алдым. (С. Қ.) 10. Қағаз ш...йды бұзып, ш...үгімге уысын толтыра салып, плитаға қойды. (Ғ. Сланов.) 11. Манында гүлден б...йшешек, бас иді миуа ағашы. (Ж. Саин.)

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1. Кездескенде қалай қазақша сәлемдесіте болады? При встрече как нужно здороваться по-казахски? Білгіңіз келсе айтайын. Сіз ұғып алыңыз. Если вы хотите знать — я вам объясню. А вы запомните. Сәлеметсіз бе? (Сәлеметсін бе?)— Здравствуйте! (Здравствуй).

Халіңіз қалай?— Как вы живете?
Халың қдлай?— Как ты живешь?
Хал-жайыңыз қалай?— Как Ваши дела?
Денсаулығыңыз қалай?— Как Ваше здоровье?
Көңіл-күйіңіз қалай?— Как Вы себя чувствуете?
Көңіл-күйін қалай?— Как ты себя чувствуешь?

Жаксы — Хорошо!
 Тамаша — Прекрасно!
 Өте жаксы — Отлично!
 Ойдағыдай — Все в порядке!
 Жаман — Плохо!

Қандай жаңалық(тар) бар?— Что нового? (Какие новости?)

Не хабар бар?— Что слышно? Что нового? (Какие новости?)

Айтарлықтай ештеңе жоқ — Ничего особенного.

Бәрі бұрынғыша — Все по-старому.

Ешқандай жаңалық жоқ — Ничего особенного.

Кеп рахмет. Мен сізге жәрдем бергеніңіз үшін өте ризамын.

Қазак тілінде берілген барлық сөздерді ұмытпаймын және дұрыс қолдануға тырысамын.

Большое спасибо. Я вам очень благодарен-за оказанную мне помощь. Все эти термины на казахском языке я не забуду и постараюсь правильно их употреблять.

Тема: МЕНІҢ ӘУЛЕТІМ. (МОЯ СЕМЬЯ.)

Менің күрбым бар. Оның аты Айша. Ол Алматы қаласында тұрады. Айша тұрмысқа шыққан, оның отбасы шағын. Айшаның күйеуі және кішкентай қызы бар. Айшаның шешесі зейнеткер. Айшаның әкесі жұмыс істейді. Ол — инженер. Ол 58 жаста. Айшаның өзі жұмыс істейді және сырттай педагогикалық институтта оқиды. Ол балалар бакшасында тәрбиеші болып жұмыс істейді. Айшаның екі сіндісі және ағасы бар. Оның сінділері оқушы, ал ағасы үйленген, өз отбасы бар. Оның әйелі Карағанды қаласындағы дәрігерлік институтта оқиды. Айша барлық туыстарын өте жақсы көреді. Айша өте қабілетті адам. Айша көркем өнерімен айналысады және өте жақсы сурет салады. Ол институтқа бітірген соң суреттен сабақ беретін болады.

сөздік

семья — отбасы
 мать — ана, шеше
 отец — әке
 брат — аға
 сестра — әпке
 родственники — туыстар,
 ағайындар
 быть на пенсии — зейнетте болу

ходить в школу — мектепке бару
 выходить замуж — тұрмысқа шығу
 жениться — үйлену
 муж — күйеу
 жена — әйел
 рисование — сурет салу
 способная — қабілетті

ЗАНЯТИЕ 3

Звуки о, ө

Звук *о* всегда произносится как русское ударное *о*.

Например: Омар (не Амар), Болат (не Булат), онда (не анда), боран (не буран).

О — губной гласный, заднего ряда, среднего подъема, лабиализованный: бор — мел, доп — мяч, ой — мысль, ортасы — середина, жол — дорога, зор — огромный, мол — много, тон — шуба, от — огонь, кол — рука, кора — двор, ол — он.

Звук *о* употребляется в твердых начальных слогах: орман — лес, одак — союз, орасан — очень (слишком), орак — серп, отын — дрова, кону — ночевать, ору — строгать, кемпіркосак — радуга, ор — канава, оз — обгони, ак боз ат — белая масть лошади.

В новых словах, вошедших в казахский язык из русского языка, буква "о" всегда пишется во всех слогах. Например: мотор, вокзал, автор, диплом, колхоз, конверт, окоп, орбита, орган, орден, динамо, пальто, кино, филология.

Звук *ө* — широкий, губной, мягкий гласный, разновидность звуков *о*, при артикуляции *ө* язык несколько продвинут в сопоставлении с артикуляцией *о*, поэтому *ө* и называется фонемой переднего ряда. При произношении звука "о" губы вытягиваются вперед. Например: от —(проходи, желчь), ор —(подъем, возвышенность), боз —(бязь), бол —(дели, раздели), оз —(собой), өнім —(продукция), жон —(правильно, направление), тол —(приплод), тор —(почетное место), томен —(вниз), олең —(песня), болме —(комната).

Упражняйтесь в правильном чтении слов с *о, ө*

О

от — огонь
 ор — канава
 боз — белая масть лошади
 бол — будь
 болды — был, довольно
 оз — обгони

Ө

от — проходи, желчь
 ор — подъем, возвышенность
 без — бязь
 бол — дели, раздели
 бөлді — делил, разделил
 оз — свой

2. Ораз Мәскеуге барды. Ол әжеме жақсы орамал, көйлек әкелді. Ол бізге кітап әкелді. Ораз Оспанға кітап берді. Оспан кітап оқыды. Бәріміз кітап оқыдық.

3. Өмірбек киноға барды. Біз киноға бардық. Өмірбек көзілдірік киді. Ол көзілдірікпен қарады. Кинода біз "Аманкелдіні" көрдік. Біз Гоголь көшесімен қайттық.

СӨЗДІК

барды — ходил, ездил
біз барды к. — мы ходили, ездили
эжеме — моей' бабушке
жақсы — хороший, хорошая, хорошее
кейлек — платье, рубашка
әкелді — привез, принес
бізге — нам
оқыды — читал
оқыдық — мы читали
оқиды — читает, будет читать

бәріміз — мы все
көзілдірік — очки
киді — надел
көзілдірікпен — в очках
парады — смотрел
біз көрдік — мы видели
біз ШЫҚТЫҚ — мы вышли
коше — улица
көшесімен — по улице
біз қайттық — мы вернулись

Прочитайте текст "Кол". Найдите в тексте слова, где имеется звук *Ө*, произнесите их правильно.

КӨЛ

Біздің ауылдың қасында кол бар. Жазда біз көлге барамыз, колге шомыламыз, балық аулаймыз. Колде балық коп. Торбек жазда коп балық ұстады.

Көлдің жағасында тал коп. Біз талдың көленкесінде ойнаймыз, дем аламыз. Көлдің жағасы кеңілді.

СӨЗДІК

осында — здесь
орындық — стул
ортасында — посередине

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1.— Бүгін кезекші кім?
— Кезекші — мен.	— Кто сегодня дежурный?
— Я — дежурный.
2.— Бүгін сабақта кім жоқ?
— Бүгін сабақта Асанов жоқ.	— Кто сегодня отсутствует на уроке?
— На уроке отсутствует Асанов.
3.— Ол қайда?
— Ол ауру, емханаға кетті.	— Где Асанов?
— Он болен, пошел в поликлинику.
4.— Қандай жаңалық бар?
— Ешбір жаңалық жоқ.	— Что нового?
— Нет никаких новостей.
5.— Сіз қазақша сөйлесе аласыз ба?	— Вы говорите по-казахски?

— Мен қазақ тілін таяуда ғана үйрене бастадым.

— Мен қазақша сойлей алмаймын, бірақ аздап түсінемін.

— Менің қазақша сөйлеп, оқып, хат жазып үйренгім келеді.

6.— Мен дұрыс айтып тұрмын ба?

— Иә, әрине.

7.— Ал, шет тілдерінің қайсысын білесіз?

— Мен аздап ағылшынша білемін, немісше, французша жақсы сөйлесе аламын.

8.— Қай тілді ана тілім деп есептейсіз?

— Қазақ тілін ана тілім деп есептеймін.

9.— Қазақша осы сөзді дұрыс айтып тұрмын ба?

— Иә, дұрыс.

10.— Тілмаш қайда?

— Тілмашты шақырып жіберіңізші.

— Мен көмектесе аламын.

— Аударыңызшы мына тақырыпты.

— Өте жақсы, бар ықыласыммен орындаймын.

— Я только недавно начал изучать казахский язык.

— Я не умею говорить по-казахски, но немного понимаю.

— Я хочу научиться говорить, читать, писать по-казахски.

— Правильно ли я говорю?

— Да, конечно.

— Какой иностранный язык вы знаете?

— Я немного знаю английский; по-немецки, по-французски хорошо говорю.

— Какой язык вы считаете родным?

— Я считаю родным казахский язык.

— Правильно ли я произношу по-казахски это слово?

— Да, правильно.

— Где переводчик?

— Пригласите, пожалуйста, переводчика.

— Я могу помочь.

— Переведите, пожалуйста, эту тему.

— Очень хорошо, выполню с большим удовольствием.

СӨЗДІК

кезекші! — дежурный
ауру — болеть
емхана — поликлиника

тілмаш — переводчик
тақырып — тема
ықылас — удовольствие, внимание

Прочитайте текст, обратите внимание на произношение звуков *о*, *в*.

Тема: АЛМАТЫ — ҚАЗАҚСТАННЫҢ АСТАНАСЫ

Алматы — Алатаудың етегіне орналасқан әдемі, сұлу, көркем қала. Көшелері кең, түзу және сондай таза. Көшелерінің екі жағында биік ағаштар өсіп тұр. Жаз күндері көшенің шетіндегі арықтарда бұлақ ағып жатады. Жазы салқын. Қысы жылы. Тау баурайында оқушылар лагері мен

демалыс үйлері. Алматыда зауыт, фабрикалар көп. Көктемде, жазда Алматы жасыл бояуға бөленеді. Қыркүйекте Алматының атакты апорт алмасы піседі. Қала маған өте ұнайды.

СӨЗДІК

мөлдір — прозрачный
өте ұнайды — очень нравится
кен. — просторный (-ая, -ое)

Алатаудың етегі — предгорья Алатау
таудың баурайы — в горах

Ответьте на вопросы:

1. Алматы қайда орналасқан? Ол қандай қала?
2. Алматының жазы және қысы қандай болады?
3. Таудың баурайына нелер орналасқан?
4. Көшелері қандай?
5. Алматы қай кезде жасыл бояуға бөленеді?
6. Қыркүйекте не піседі?

ЗАНЯТИЕ 4

Звуки ы, і

Звук *ы* — узкий, негубной, твердый гласный заднего ряда. Он произносится кратко.

Осы — вот, это; мынау — это; отыр — сидит, садись; жатыр — лежит; сары — желтый; қызыл — красный;

Звук *і* — узкий, негубной, мягкий гласный, парный твердому *ы*. Звук / произносится кратко и нечетко. При ее артикуляции в отличии от *ы* язык продвинут вперед и поэтому / относится к гласным переднего ряда. Обе эти гласные являются негубными фонемами, верхнего подъема. Например: кісі — человек, екі — два, біз — мы, кім — кто, бір — один, темір — железо, жігіт — парень, іш — пей, бірнеше — несколько.

Ы, і — употребляется во всех позициях слова (в начале, в середине, в конце).

тіс — зуб, ыстық — горячий, істік — острые, халық — народ, оқу — читать, учиться, ілді — повесить, алты — шесть, ін — нора, іні — младший брат, ірімшік — творог, сыр.

ылғал — влага, ымырт — сумерки, ыңғайлы — удобный, ынта, ілгек, жалынышты, жеті.

1-жаттығу. Упражняйтесь в правильном чтении. Обратите внимание на правильное произношение звуков *ы, /*.

Бір. Бірінші. Екі. Екінші. Бес. Бесінші. Алты. Алтыншы. Жеті. Жетінші. Сегіз. Сегізінші.

Етік. Етікші. Темір. Темірші. Колхоз. Колхозшы. Сауыншы.

Мал. Малшы. Егін. Егінші.

Жыл. Жылан. Жыр. Жатыр. Ауыл. Ауылдас. Колхозшылар колхозда.

Жарасов Арыста. Мен хат жаздым. Мен телеграмма бердім.

сөздік

бірінші — первый
екінші — второй
бесінші — пятый
шіе — вишня
алтыншы — шестой
егінші — хлебороб
мал — скот
колхозда — в колхозе
мен — я
темір — железо
сауыншы — доярка
хат — письмо

жетінші — седьмой
сегізінші — восьмой
сегіз — восемь
жыл — год
жылан — змея
жерлес — земляк
ауылдас — односельчанин
жаздым — я писал (а)
жер — земля
темірші — кузнец
егін — посева
бердім — отдал(а)

2-жаттығу. Научитесь различать при произношении внутри слов звуки *ы* и *і*.

ыс — іс
тыс — тіс
ыстық — істік
тамыр — темір
қиын — киін

сағыз — сегіз
ары — бері
сыз — сіз
қыр — кір

3-жаттығу. Сөйлемдерді кешіріп, жақша ішіндегі *ы, /*, әріптерін тиісті жерінде қосып, тиісті емес жерінде алып тастап жазындар. Бұл әріптердің жазылу, жазылуы күмен тудыратын сөздерді орфографиялық сөздіктен қараңдар.

1. Үш жүз жылқы суарсан да, (ы)лайланбайды бұл құдық. (І. Ж.) 2. Есік жақтағы байлаулы козы, (ы) лақ, бұзау бырт-бырт күйсейді. (Б. М.) 3. Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас, (ы) разы емен осындай ат мінбесем. (А.) 4. Әлі де (ы)рыққа көнбей жүр. (М. Ә.) 5.— Кәне, (і) лебіңді естік — деді. (С. С.) 6. Бала шаба жөнелді, мен де артына (і) ілестім. (С. М.) 7. Таудай боп асқақтаған асау толқын кемені (ы) лактарып аспандатып. (Ә. Сәре.) 9. Құба жонның қырына шығып көз жібергенде, көгалды қуалай жайылған кара (ы) лактар көрінеді. (Ғ. Мүст.)

4-жаттығу. Мына сөздерді салыстырып оқыңдар. Мағынасын айтып беріңдер. Көшіріп жазыңдар.

тары — тері	тамыр — темір
козы — көзі	жалы — желі
орын — ерін	колы — келі
озық — үзік	

5-жаттығу. Көп нүктенің орнына ы, / әріптерінің тиістісін қойып, сөздерді оқып шығыңдар.

Ег...н, әр...п, Д...б...С, Әд...С, жақс..., қ...з...л, сар..., үз...н, қ...сқа, сег...з, тоғ...з, бат...р, көб...к, ш...н, әңг...ме, кай...к, көз...д...р...к.

6-жаттығу. Сөздерді оқыңдар. Алдымен — жуан дыбысты сөздерді, соңынан жінішке дыбысты сөздерді айтып шығыңдар.

Астық, білім, бірлік, қырман, шалғы, кірпіш, ірімшік, шымшық, кірпі, ынталы, ауыл, кілем, балықшы, ешкі, былтыр, дәрігер, жапырақ, дүрбі, жарыс, жеміс.

1. І жінішке буында жазыла ма, жуан буында жазыла ма?

2. Ы әрпі қандай буында жазылады?

3. Сөздерді оқыңдар. Алдымен — жіңішке дыбысты сөздерді, соңынан жуан дыбысты сөздерді көшіріп жазыңдар.

Тігінші, орындық, өсімдік, қызғалдақ, құрылыс, жілік, кекілік, жарыс, көгілдір, тікенек, жұмысшы, жылқышы, тізім, бесінші, арық.

2. Құрылыс, жарыс, көгілдір сөздерінің мағынасын түсіндіріңдер.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ

Сіз Қостанай облысы туралы не білесіз?

Что вы знаете о Костанайской области?

Республиканың солтүстік бөлігінде орналасқан. 1929 жылы құрылған. Жері 114,5 мың км². Халқы 939 мың (1979). Жері негізінен қыратты, үстіртті, белесті жазық. Жер қойнауы пайдалы қазыналарға бай: магниттік темір рудалары, боксит, қоңыр көмір, асбест, отқа төзімді және кірпіштік саз, флюстік және цементтік әк тас, шығарлық құм, құрылыстық тас т. б. кездеседі. Қысы суық, жазы қоңыржай ыстық. Жауын-шашын көбінесе көктем мен күзде жауады. Ірлі-уакты көлдер көп және көпшілігінің суы тұщы келеді. Тын және тыңайған жерлердің қарқынды игерілуіне байланысты

облыстың жануарлар дүниесі кедейлейді. Қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян, саршұнақ, аламан, күзен; тұяқтылардан — елік, орманды жерде — суыр, қамысты көлдер жағасында — жабайы шошқа, құстан — бүркіт, кезқұйрық, қаршыға, бөктергі, ақ кекілік, құр, су айдындарында — үйрек, қасқалдақ, қаз, аққу, қызғыш, тырна т. б. кездеседі.

Астық, ет, сүт мал шаруашылықтарына маманданған аймақ саналады.

7-жаттығу. Прочитайте текст, переведите его на русский язык. Перескажите содержание текста.

Тема: ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫ

Жазғы каникул бітті. Оқушылар мектепке жиналды. Мектептің іші де, сырты да таза. Бөлмелердің едендері сырланған, қабырғалары ақталған. Парталар жалт-жұлт етеді. Класс іші сондай көңілді. Балалар бір-бірімізді көріп, қуанысып, шуласып жатырмыз. Міне қоңырау соғылды. Класқа мұғалім кірді. Бәріміз орнымыздан тұрдық. Мұғалім бізбен жылы амандасты. Біз орнымызға отырдық. Қазақ тілі сабағы басталды. Оқушылар қазақша кітап оқыды, тактаға жазды. Қазақша сөйледі. Сабақ қызу өтті.

СӨЗДІК

жалт-жұлт етеді — блестит
еден — пол
қонырау — звонок

іші-сырты — снаружи и внутри
сабақ — урок

Отвeтьте на вопросы:

1. Оқушылар қайда жиналды?
2. Мектептің іші-сырты қандай?
3. Не соғылды?
4. Оқушылар не істеді?
5. Мұғалім қалай амандасты?

ЗАНЯТИЕ 5

Звуки ү, у және у дыбыстары

Звук }! — узкий, губной, твердый гласный, верхнего подъема заднего ряда. Например: бұл — это (эта, этот), тур — стой (встань, стоит), үл — сын, ұзын — длинный, тұз — соль, тұтка — ручка (двери), ұста — кузнец, үн — мука, ұлт -г- нация, туман — туман, құлын — жеребенок, ұғым — понятие, ұтыс — выигрыш.

Звук у — мягкий вариант у; язык при у продвинул вперед. По губной артикуляции, как и по вертикальному положению языка, обе эти фонемы не имеют отличительных друг от друга моментов; таким образом, у — губная фонема переднего ряда, верхнего подъема. Например: түн — ночь, сүт — молоко, гул — цветок, уй — дом, уш — три, кун — день.

Губные гласные звуки у, у в казахском языке в конце слова не употребляются. Түзак, ұзак, жүлдыз, түйдек, жүген, үзенгі, құс — птица, бұтақ — ветка.

Исключениями являются слова: бүдбүл — соловей, мазмүн — содержание, мақұл — согласие, мәжбүр — вынужденный, принужденный, дәстүр — традиция, обычай.

1-жаттығу. Прочитайте правильно

Құс бұтаққа қонып отыр.
Жұмыртқа ұяда жатыр.
Бұзау қорада тұр.
Ғұмарда кішкене доп бар.

Қорада үш үйрек жүр.
Бауда жүзім, жидек бар.
Гүлшат жидек теріп жүр.
Гүлсімде үлкен доп бар.

2-жаттығу. Для лучшего усвоения различий в артикуляции между твердым и мягким ү, ұ. Упряжнитесь в правильном чтении слов.

түс — тусе
үн — үн
үк — үк
сүр — сүр

кун — күн
ҰРУ — ҰРУ
ұстау — үстеу

3-жаттығу. Прослушайте предложения с этими словами, повторите их за преподавателем.

Үйдің түсы. Үннан нан пісіреді. Айтқанды үк. Түсі сүр. Құсты ұстау. Итті ұру. Құнын төлету. Ақ түс. Әдемі үн. Бидайды үк. Сүр ет. Күн суық. Ит үрді.

4-жаттығу. Спишите предложения, вставляя вместо точек нужные слова.

1. ... тұзақ құрды. 2. Үйрек суда — 3. Столдың үстінде сия сауыт 4. Айша гүлге су 5. ... күн жылы. 6. ... үлкен үстел тұр. 7. Жұмаш кольта ұзын таяқ 8. Магазинде ... жүзім сатады. 9. Гүлсара ... мұз айдынына барады. 10. ... жарық, ... қаранғы.

Керекті сөздер: түр, бүгін, Ғұмар, бұрышта, ұстады, жүзеді, сүт, бүгін, күн, түн, кұйды.

5-жаттығу. Переведите на казахский язык и запишите.

1. Большой мяч лежит в шкафу.
2. На ветке сидят три птицы.
3. В гнезде лежат три яйца.
4. Часы висят на стене.
5. В саду растёт яблоня.

ТАЛДЫҚОРҒАН ОБЛЫСЫ

Сіз Талдықорған облысы туралы не білесіз?
Что вы знаете о Талдықорғанской области?

Қазақстанның оңтүстік-шығысында орналасқан. 1967 жылы құрылған. Жері 118,5 мың км². Халқы 664 мың (1979). Облыс Алақөл және Балқаш көлдерінің оңтүстігінде және Діе өзенінің солтүстігінде орналасқан. Пайдалы қазбалардан облыс қойнауында полиметалл рудасының едәуір қоры (Текелі кені) шоғырланған: мәрмәр, әк тас, бонтонит саз, тас және қоныр көмір, жанғыш такта тас, шымтезек, гипс, тұз, вольфрам, молибден рудаларының кен орындары және минералды бұлақтар да (Арасан-Қапал, Ойсаз, Хоргос, Жаркент-Арасан) бар.

Қысы қоныржай салқын. Жазы ыстық және қуаң. Көп жер сексеуілді, астық тұқымдас шөпті және бұталы келеді. Көл жағалаулары мен өзен жайылмаларында тоғай (терек, тораңғы, жынғыл), сондай-ақ қамыс, ши, айрауықты шалғын өседі. Аң және құстар кездеседі, балықтардың да бірнеше түрі бар.

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

— Сенің туған күнің қашан?	— Когда твой день рождения?
— Менің туған күнім ертең. (он бесінші қазан).	— Мой день рождения завтра (пятнадцатого октября).
— Біз құрдас екенбіз.	— Мы, ровесники, оказываемся.
— Мен Сізден аздап үлкен (кіші) екенмін.	— Я немножко старше (молже) Вас.
— Сіз Асанды көрдіңіз бе?	— Вы не видели Асана?
— Ол қазір келеді, күте тұрыңыз.	— Подождите его, сейчас он придет.
— Қонақ болыңыз.	— Будьте гостем.
— Рахмет, асығыс едім.	— Спасибо, я тороплюсь.

6-жаттығу. Прочитайте, переведите текст на русский язык и расскажите его содержание.

Күн суық. Жерде қар қалың. Түн ұзақ. Күн қысқа. Қыста мен таңертең сағат жетіде тұрамын. Беті-қолымды жуамын, тісімді тазартамын, сүртінемін, шашымды тараймын, тамақ ішемін. Сонан соң басыма бөрік, қолыма қолғап (биялай), үстіме жылы пальто, аяғыма етік киіп, мектепке барамын. Ал түстен кейін кластың қыздары мүз айдынына барып, коньки тебуге келістік. Мүз айдыны мектептен алыс емес.

сөздік

суық — холодный	таңертең — утром
қалың — глубокий, толстый	сүртінемін — вытираюсь
қар — снег	сонан соң — потом
ұзақ — долгий, долго	шаш — волосы
қысқа — короткий, коротко	тараймын — расчесу
мүз айдыны — каток	

Ответьте на вопросы

1. Қыста жерде не қалың?
2. Сен сағат нешеде тұрасың?
3. Беті-қолыңды немен жуасың?
4. Тісімді немен тазартасың?
5. Үстіңе не киесің?
6. Сен таңертең қайда барасың?
7. Түстен кейін не істейсің?

ЗАНЯТИЕ 6

У әрпінің емлесі — фонема У.

В казахском языке имеется дифтонг у. Дифтонг у образуется из двух звуков и произносится как один звук.

Фонема у обозначает монофтонг У и дифтонги ыу, іу, Үү, ҮҮ- (У әрпі жалаң дауысты у дыбысының, қосарлы ыу, іу, Үү, ҮҮ дыбыстарының таңбасы ретінде қолданылады).

а) Фонема у обозначает монофтонг из заимствованных слов русского языка: руль, журнал, градус, училище, институт и др.

а) ы + у - у	1 + у - у	Ү + у - у	ү + у - у
тасу — тасуы	кему — кеміу	су — сұу	жүру — жүрүү
тоқу — тоқыу	Іру — іріу	жу — жұу	жібу — жібүү
оқу — оқыу	еру — еріу	бу — бұу	ішу — ішүү
тору — торыу		ту — тұу	керу — керүү
жору — жорыу		у -- У	әкелу — әкелүү

У — узкий, верхнего подъема, губной гласный звук: сусын — напиток, жуа — лук, уақыт — время, дәуір — эпоха, оқу — учеба, сену — верить, жену — победить, себу — сеять, кіру — войти (заходить).

Фонема у в твердых слогах произносится (жуан дауысты), а в мягких слогах мягко (жіңішке дауысты). У әрпі жуан дыбысты да, (мысалы, бу, жу, айту, жазу) жіңішке дыбысты да танбалайды (мысалы: келу, теру, түсу, күлу).

в) Бу, ту, ку, сау, жау, ау, суы етістіктеріне тұйық етістіктің у жұрнағы жалғанғанда, олар буу, туу, куу, жуу, сауу, дауу, ауу, суу түрінде айтылады. (У әрпі дауыссыздан кейін дауысты дыбысты танбалайды).

г) Фонема у обозначает после согласных гласный у бу, бару, келу, табу, кесу.

Ескерту: а) у әрпі 1) дауысты дыбыстан кейін, 2) екі дауыстының арасында, 3) сөз басында дауыстыдан бұрын тұрса, үнді дауыссыз дыбысты танбалайды. Мысалы: 1) дау, дәу, асау, бесеу, алтау, желбау, белбау, ау, тау, аудан, аударма; 2) дауыл, дәуір, жауап, сауат, елеуіш, тіреуіш, ауа, бауыр; 3) уақыт, уәде, уайым, уақ.

Фонема у в интервокальной позиции после гласного, а также в начальной позиции перед гласным, становится сонорной. В этих позициях становится неслогообразующей фонемой.

1-жаттығу. Қара әріппен жазылған сөздерді қайсысында у әрпі жуан, қайсысында жіңішке екенін ажыратып айтыңдар.

1. Көзсіз күнелтсең де, елсіз күн көру жок.
2. Ағын су арнасын табады.
3. Сөздің соңы басталуынан белгілі.
4. Түсуге жетпеген су ішуге жетеді.
5. Жолшыбай буынған жолда шешіліп қалады.
6. Ашуың келсе — қолың тарт, айтпас жерде — тілің тарт.
7. Бос өткізу өмірді — ақымаққа көңілді.
8. Білім — арзан, білу — қымбат.

2-жаттығу. Кара әріппен жазылған сөздерді қайсысында у әрпі дауысты дыбыстың, қайсысында дауыссыз дыбыстың танбасы екенін ажыратып айтындар.

1. Бауыры жоқ, бағананы күшақтайды. 2. Бір ауыл тұтас туысық болғанша, әр ауылда бір-бір туысың болсын. 3. Аю тұрса алдында, із қуып не керек. 4. Ерке бұзау екі сиырды тел емер. 5. Суайттан сақау артық. 6. Тындаушысы жоқтың тіс жармағаны жөн. 7. Көрмегенге көсеу таң. 8. Сырты жылтырауықтық іші қалтырауық.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

- Үстелде не жатыр?— • Үстелде қағаз жатыр.
— Үстелде қандай қағаз жатыр?— Үстелде ақ қағаз жатыр.
— Такта қайда тұр?— Такта алда тұр.
— Такта қандай?— Такта кара.
— Айгүл тактаға немен жазды?
— Айгүл тактаға бормен жазды.
— Нұрлан тактаны немен сүртті?
— Нұрлан тактаны шүберекпен сүртті.
— Тактада қандай бор жатыр?— Тактада ақ бор жатыр.
— Қабырғада не ілулі тұр?— Қабырғада сағат ілулі тұр.
— Қазір сағат неше?— Қазір сағат тоғыз.
— Сен сағат нешеде тұрасың?
— Мен таңертең сағат жетіде тұрамын.
— Сенің бөлмең қайда?
— Менің бөлмең осы үйдің үшінші қабатында.
— Сенің бөлмең қандай?
— Менің бөлмең кең, жарық және жылы.
— Ол бөлмеде неше адам тұрады?
— Ол бөлмеде мен және менің досым Айгүл тұрады.

сөздік

сағат — часы
Ілулі тұр — висит
қазір — сейчас
алда — впереди
қабырға — стена
шүберек — тряпка
дос — друг

таңертең — утром
қайда — где
қандай — какой (-ая, -ое)
кең — просторный (-ая, -ое)
жарық — светлый (-ая, -ое)
жылы — теплый (-ая, -ое)

Тема: "ШКОЛА"—"МЕКТЕП"

Прочитайте и расскажите содержание.

Барлық бал ал ар мектепке барады. Ал Болат өзі оқып жүрген мектебін, өз класын жақсы көреді. Оны басқдарға мақтап сөйлейді:

— Біздің класс үлкен, таза және жарық. Оның қабырғаларында суреттер ілулі тұр. Ол суреттер — Ұлы бабаларымыз Абылай хан, Абай суреттері. Класымызға екі қатар етіп парта қойылған. Олардың бәрі де жалтыраған таза. Парталардың ең алдында үстел, оның қасында мұғалім отыратын орындық.

Терезе алдында құмыраға отырғызған гүлдер. Кластың терезелері үлкен. Одан класқа күн сәулесі түскенде, класс іші нұрлана түседі.

Мектепте балалар оқуға, жазуға, сурет салуға үйренеді. Мен өз класымды, өз мектебімді жақсы көремін.

Ответьте на вопросы:

1. Болаттың класында қандай нәрселер бар?
2. Өз класын ол қалай суреттеді?
3. Мектепте балалар неге үйренеді?

сөздік

школа — мектеп	орындық — стул
оқушы — ученик	окно — терезе
мұғалім (оқытушы) — учитель	оқу — читать
(ұстаз)	жазу — писать
мұғалімдер бөлмесі — учительская	сурет салу — рисовать

ЗАНЯТИЕ 7

ФОНЕМА И

Дифтонг *И* образуется из двух звуков и произносится как один звук.

Фонема *И* обозначает монофтонг "И" и дифтонги *ий*, *ій*. *{И}* әрпі жалан и дыбысынын да, қосарлы *ий*, *ій* дыбыстарының да танбасы ретінде қолданыла береді).

а) Фонема *и* обозначает монофтонг из заимствованных слов русского языка: (*И* әрпі тек орыс тілінен енген сөздерде гаяя жалан и дыбысынын орнына қолданылады). Мысалы: кино, пионер, бригадир.

ә) ы + й - и

ки — қый
жи — жый
ылди — ылдый
тасиды — тасыйды
тоқиды — тоқыйды
оқиды — оқыйды

і + й - и

ки — кій
киім — кійім
би — бій
билеу — бійлеу
кемиді — кемійді
іриді — ірійді

И гласный переднего ряда, узкий, верхнего подъема, не-лабиализованный: *бие* — *кобыла*, *ине* — *иголка*, *иек* — *челюсть*, *ищ* — *плечо*, *иіс* — *запах*, *тиын* — *копейка*, *тиін* — *белка*, *шие* — *вишня*, *сыыр*, *тиёк*, *киік*.

Гласный *и* в твердых слогах и словах произносится твердо, а в мягких слогах мягко. (Қазақ тілінде *и* әрпі бірде жуан, бірде жіңішке дыбыстың таңбасы ретінде қолданылады. Мысалы: *риза*, *Иса*, *оқиға*, *тарих*, *қыреи* (*ястреб*) деген сөздерде *и* қырғи (ястреб) жуан да, *ине*, *ікем*, *жиі*, *би*, *ки*, *киім* деген сөздердегі *и* жіңішке).

Ескерту: 1. Қосарлы *ый*, әріптері тек *сый*, *тый* сөздерімен осы сөздерден жасалған туынды сөздерде ғана жазылады. Мысалы: *сыйлық*, *сыйлау*, *сыйымды*, *тыйғызу*, *тыйым*, *тыйылу*, *тыйдыру* тыймайды, *сыймайды*, *сыйла*.

2. Сөз құрамында *я*, *ю* әріптерінен бұрын *ы*, *І* әрпі жазылмайды, *и* әрпі жазылады. Мысалы: *қария*, *тақия*, *сия*, *кия*, *жия*, *кию*.

1-жаттығу. Прочитайте правильно слова и запомните их.

сирак — голень (берцовая кость)	ширак — бодрый
қиқым — крошка	жигыз — заставь убирать,
тиын — копейка	собирать
тиін — белка	сирек — редкий
жирен — рыжий (масть ло- шади)	шикі — сырой, зеленый

2-жаттығу. Құрамындағы *и* әрпі бар сөздерді көшіріп, ол әріптің пай сөзде қандай дыбыстық таңбасы ретінде қолданылып тұрғанын ажыратып айтындар.

1. Сонау жерде құлыны қосақтаулы, аяғы шідерлеулі торы бие жайылып жүр. 2. Боқайдың ішінде сәл қызғаныш пайда болды. Өзімсінген Мейрамды жат адамдар билеп бара жатқан сияқты. (Ғ. Мүст.) 3. Колхозға көмектесуге оқушылардан бір бригада құрған едік. (М. Иман.)

3-жаттығу. Көп нүктенің орнына *и*, *у* әріптерінің тиістісін қойып, жаттығуды көшіріңдер. Бұл әріптердің қандай дыбыстардың таңбасы ретінде қолданылып тұрғанын айтындар.

1. Ағаш өзегінен шір...ді. (Мақал) 2. Қорқақ коньшынан да шош...ды. (Мақал) 3. Юм де болса, өз баласының үздік оқ...шы болуын жақсы көреді. (С. Көб.) 4. Омар қарттың қабағы ашық, жүзінде жыл... бар. (С. Сар.) 5. Токтай тұр, өлке тан... тап-сырмасы үшеуімізге бір берілген еді ғой. (И. Ғал.) 6. Көңіліне жакканды керең де ест...ді. (Мақал) 7. Қағазда жаз... жоқ, жаз...дың ізі ғана бар. Жібек өз қолын тан... кетті. (Ғ. Мүст.)

4-жаттығу. Прочитайте вопросы. Ответьте на них устно. Ответы запишите.

1. Сенің үйің қай көшеде?
2. Сен сағат нешеде тұрасың?
3. Сағат нешеде институтқа барасың?
4. Сендердің институттарың қай көшеде?
5. Сабак сағат нешеде басталады?
6. Дүйсенбі күні сендерде неше сабақ болады?
7. Сен қай пәнді жақсы көресің?
8. Сендердің кураторларың кім?
9. Старостаның фамилиясы кім?
10. Сен институтта үйірге қатысасың ба?
11. Группаларыңда неше оқу озаты бар?

Прочитайте текст и переведите на русский язык.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ
(1885—1938)

Көзінді аш, оян, казак, кетер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты!
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қдзағым, енді жату жарамас-ты!

Міржакып Дулатұлы 1885 жылы қараша айының 25-күні Торғай уезінің Сарықожа болысының үшінші аулында атақты шебер Дулат шанырағында дүниеге келді. Дулат қолымен жасалған ат әбзелдері, саптама етіктері, әйелдердің жұмсақ мәсілері бүкіл Сарыарқаға әйгілі еді. Міржакыптың анасы Дәмеш қарапайым, жұмсақ мінезді еді, алайда той-думандарда жан тебірентер әсем даусы атақты әншілердің өздерін таи қалдыратын. Екі жасында Міржакып анасынан айрылады. Оны атасы ауылдағы орыс мектебіне береді. Оны бітіргеннен кейін оқытушылар курсына оқып, ауыл мұғалімі деген мамандық алады. Бос уақытында өз бетінше дайындалудың арқасында ол орыс тілін жетік меңгереді, сондай-ақ орыс және шетел жазушыларының шығармаларымен танысады.

Міржакып жәбір көрген, тендігі жоқ казак халқының бостандығы үшін патшаның отарлау саясатына қарсы күрес

жолына түседі. 1904 жылдың басында Міржақып Дулатұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы екеуі бірігіп үндеулер жазады. Бұл үндеулерде Алаш ұлдары патшаға қарсы күреске шақырады. Қазақ халқының ішінде наразылық күшейе түсті. Ол басқа да алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары сияқты туган халқының патша езгісінен тезірек азат болуын армандайды. Патшалық Россия қазақтарды тугая атамекендерінен көшіріп, ең шұрайлы жерлерді жер ауып келгендерге тартып әпергендігі туралы да ашына жазды. Халық бақыты үшін күресіп жүрген Дулатұлын тұтқынға алады. Оның "Оян, қазақ" кітабы халық үшін өте қымбат, құнды болды. Ел азаматтары көзінің карашығындай сақтаған Міржақып шығармаларының отты жолдары жас ұрпақ жүрегіне жалын беріп, теңсіздік пен правосыздыққа қарсы күреске жігерлендірді.

сөздік

дүниеге келді — родился
 әйгілі — известный (-ая, -ое)
 менгереді — владеет
 наразылық күшейе түсті — усили-
 валось недовольство
 жас ұрпақ — молодое поколение
 теңсіздік — неравенство

жігерлендірді — одухотворить, оду-
 шевляет
 отарлау саясатына — политика
 колонизации
 үндеулер жазады — пишет прокла-
 мации
 карашағындай сақтаған — берегли
 как зеницу ока

ЗАНЯТИЕ 8

Классификация гласных звуков

В казахском языке гласные различаются между собой. Эти различия зависят от участия органов произношения, которые взаимодействуют с дыхательным аппаратом. Активными органами, которые участвуют в образовании отдельных звуков, являются голосовые связки, язык, губы, небная завеса и нижняя челюсть.

Гласные звуки в казахском языке делятся: по месту образования на: *твердые* (жуан), *мягкие* (жіңішке); по степени раскрытия рта на: *широкие* (ашық), *узкие* (қысан) по участию губ гласные могут быть *губные* (еріндік), *негубные* (езулік).

- а) (твердые) жуан дауыстылар: а, о, ү, ы, (и, у)
 (мягкие) жіңішке дауыстылар: ә, і, ө, е, у, а, (и, у)
 б) (широкие) ашық дауыстылар: а, э, о, ө, е, э
 (узкие) қысан дауыстылар: ы, і, ү, и, у
 в) (губные) еріндік дауыстылар: о, ә, ү, ү, у
 (негубные) езулік дауыстылар: а, ә, е, э, ы, і, и

Таким образом, отнесение определенных гласных к той или иной группе носит относительный характер. (Әр жікке жататын дыбыстардың да өзіне тән ерекшеліктері болады).

1-жаттығу. Жуан дауысты дыбысы бар сөздерді бір белек, жіңішке дауысты дыбысы бар сөздерді бір белек көшіріңдер.

Выпишите слова с твердыми гласными в правый столбик, а с мягкими в левый.

Қайың, күрлық, кендір, ауыздық, өндіріс, тұзақ, тілу, туыс, үкі, ұйқы, өткір, бөлдіру, орман, теңіз, түлкі, қасқыр, қырман, жеміс, жугыш.

2-жаттығу. Қысаң дауысты дыбысы бар сөздерді бір белек, ашық дауысты дыбыстар сөздерді бір белек көшіріңдер (бұл дауысты).

Выписать отдельно слова с широкими гласными, узкими и смешанными (широкие, узкие).

Жаз, күн, орақ, қызыл, жарық, еңбек, актебе, өсімдік, ферма, сән, бәкі, жаз, мыс, қонақ, ыдыс, өзендер, күндізгі, қысқа, жиналыс, артель күндіз, кабинет, тасу, инелік, кіріс, отбасы, түйме, музей, қуаныш, ескек, бұлбұл, көгершін, сыртқы, былғары, биылғы, бастау, ертеден, етпетінен, жуынды, іңір, ізшіл, балуан, тағалау.

3-жаттығу. Еріндік дауысты дыбысы бар сөздерді бір белек, езулік дауысты дыбысы бар сөздерді бір белек көшіріңдер: еріндік, езулік дауысты дыбыстар араласып келген сөздерді өз алдына белек көшіріңдер.

Выписать отдельно слова с губными, негубными и смешанными звуками.

Дос, дала, таныс, мотор, коз, көмір, жону, әңгіме, кеме, электр, бұлбұл, мүше, тұрғылықты, метр, жу, турник, косу, <сену, партизан, жеміс, жусан, кассир, километр, курорт, білімді.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

- Қалада базар бар ма? — Есть ли в городе рынок?
 Бар. — Есть.
 Базар алые па? — Далеко ли рынок?
 Бұл арадан алые емес, колхоз — Недалеко отсюда, колхоз-
 базары қаланын ортасында. — ный рынок находится в цен-
 Қандай трамваймен, троллей- тре города,
 буспен баруга болады? — Каким трамваем, троллей-
 — Он тоғызыншы троллей- бусом можно доехать?
 буска мінесіз. — Садитесь на 19 троллейбус.
 — Бұл трамвай база рта дейін — Этот трамвай идет до
 бара ма? рынка?

— Иә, соңғы аялдамадан түсесіз?

— Онда не сатылады?

— Онда азық-түлік, киім-кешек, ыдыс-аяқ және өндіріс бұйымдары сатылады. Б улардан баска керек-жарақ заттары: шойын казан, ак шайнек, кабырға сағаты, есік тұтқасы, ауыл шаруашылық құралдары: күрек, балта, қол ара, тырма да бар.

— Базарда ненің еттері бар?

— Базарда ет сататын жерде қойдың еті, жылқының еті, сиырдың еті, шошқаның еті, құстың еті (тауық, каз, үйрек), қоянның еті бар

— Да, вы должны сойти на конечной остановке.

— Что продается там?

— Там продаются продукты, одежда, посуда, также промышленные товары. Кроме этого предметы бытового обихода: чугунные казаны, чайники, дверные ручки, стенные часы, сельскохозяйственные предметы (орудия труда: лопата, топор).

— Какое мясо продается на рынке?

— На мясных прилавках есть баранина, конина, говядина, свинина, мясо птицы (куры, утки, гуси), зайчатина.

СӨЗДІК

өндіріс бұйымдары — промышленные товары
ауыл шаруашылық — сельскохозяйственные
құралдар — орудия (труда)
керек-жарақ — предметы бытового обихода

тұтқа — ручка (дверная)
тырма — грабли
кетпен — мотыга
күрек — лопата
қол ара — ножовка, ручная пила.

Прочитайте текст, запомните названия продуктов.

Т е м а : АЗЫҚ-ТҮЛІК ДҮКЕНІ

Фурманов көшесі мен Толе би көшесінің бұрышында азық-түлік дүкені бар. Дүкеннің он жағында — ет, сүт, айран, қымыз, май, шұжық, ал магазиннің сол жағында — ұн, күріш, тары, бидай, жүгері, арпа, нан, кант сатылады. Дүкенде алма, алмұрт, өрік, мейіз, шие, кызылша, аскабак, сәбіз, қияр, қауын да бар. Дүкенге азық-түлік ұжымшар, кеншарлардан келеді.

— Ғалым, сен дүкенге түскен айранның неден дайындалатынын білесің бе?— деді әжесі.

— Білемін, айранды сүттен дайындайды.

— Айранды сиырдың сүтінен дайындайды.

— Қымызды ненің сүтінен дайындайды?

— Қымызды биенің сүтінен дайындайды.

Ответьте на вопросы:

1. Азық-түлік дүкені қайда?
2. Дүкенде нелер сатылады?
3. Дүкеннің он жағында нелер сатылады?
4. Ұн, күріш, кант дүкеннің қай жағында?
5. Дүкенге азық-түлік қайдан келеді?

СӨЗДІК

бұрышында — на углу
сүт — молоко
ұн — мука
мейіз — кишмиш
күріш — рис
тары — просо
арпа — ячмень
кант — сахар
түседі — поступает
жарма — крупа
қияр — огурцы
қауын — дыня

ет — мясо
бидай — пшеница
қымыз — кумыс
айран — кислое молоко
май — масло
шұжық — шужук
бие — кобыла
нан — хлеб
шие — вишня
сәбіз — морковь
аскабак — тыква
өрік — урюк

ЗАНЯТИЕ 9

Дауыссыз дыбыстар — согласные звуки

В современном казахском языке имеется 25 согласных: б, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ш, к, н, г, Һ, в, ф, х, ц, ч. Фонема (у), заключенная в скобки, встречается в словах типа тау (гора), жауап (ответ), ау, сау, уақыт, слога не образует, поэтому относится к согласным. Последние 5 фонем вошли в казахский язык под влиянием русского языка.

Согласные в отличие от гласных характеризуются обязательным присутствием в их звучании шума. Различие внутри согласных определяется также положением голосовых связок в момент образования звука.

При образовании одних согласных связки сближены и натянуты, воздух прорывается между ними и заставляет их вибрировать — в результате создается голос, который "прибавляется" к характерному для всех согласных шуму. При образовании других согласных связки ослаблены, воздух свободно проходит через щель, не вызывая вибрации связок, и голоса не получается; в этом случае для согласного характерен только шум.

Дауысты дыбыстармен салыстырғанда, дауыссыздарда дауыс болмайды. Бұлардың кейбіреулерінде ғана ашық дауыс емес, тек ызың болады. Сондықтан бұларды дауыссыз дыбы-

стар деп атайды. Дауыссыздардың жасалуы, дауыстылардың жасалуымен салыстырып атап айтқанда:

1. Дауыссыздардың ешқайсысы да буын құрай алмайды.
2. Дауыссыздар екпеден шыққан ауаның сөйлеу мүшелеріне қақтығуы арқылы ғана жасалады.
3. Дауыссыздарды айтқанда фонациялық ауа қарқынды (лепті) шығады.
4. Дауыссыздар дыбыстау мүшелерінің бір белек дара қимылынан панда болады.

Сөйтіп, айтқанда ауа кедергіленіп шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз. Артикуляционные особенности согласных фонем в отличие от гласных сводятся к следующему: а) гласная фонема образует слог, согласная фонема не образует его; б) голосовые связи при произнесении гласных участвуют активно; при произнесении согласных — пассивно.

Звуки К и Қ

К и **қ** — две самостоятельные фонемы.

К — среднеязычный, мягкий (жіңішке), глухой согласный звук.

К произносится и пишется в любой позиции слова: в начале (керкем — художественный, керек — нужно, кем — меньше, кеме — пароход, кез — глаз, кел — приходи, кәрі — старый (кішкене, кәсіп, кебеже); әркім — каждый, бәлкім — может быть, екі — два, өкінішпен — с досадой, тілектес — сочувствующий, мереке — праздник, кезекші — дежурный, еркін — свободно, төңірек — окрестность, берік — прочный, терек — тополь, тентек — шалун, биік — высокий, діңгек — столб, еңбек — труд.

К — заднеязычный, твердый (жуан), глухой (катан) согласный звук.

Қ, встречается во всех позициях слов: қар — снег, қыз — зима, қол — рука, қап — мешок, құс — птица, қыз — девушка, ақын — поэт, қулақшын — ушанка, қамқорлыққа алу — брать шефство, жатқа — наизусть, тақта — доска, жұртқыш — хищный, оқиға — происшествие, халық — народ, жұмсақ — мягкий, тарак — расческа, оқ — пуля, қайық — лодка, қаймақ — сметана.

1-жаттығу. Для лучшего усвоения различий в артикуляции согласных **к** и **қ** повторите слова за преподавателем.

құдық — күдік	қору — керу
ток — тек	қуз — куз
сок — сек	қош — кеш
қал — кел	қол — кел
қап — кеп	тарак — терек

2-жаттығу. Поупражняйтесь в произношении следующих слов:

Қарсақбай, Балхаш, Қарымсақ, Қазалы, Ақсу, Қостанай, Шалқар, Қаратал, Қармақшы, қаймақ, ақ, қора, қой, жарық, кезең, келбет, келте, кеменгер, керек, кешірек.

3-жаттығу. Прочитайте правильно следующие предложения и переведите на русский язык.

Әкем — колхозшы, ол колхозда жұмыс істейді. Шешем — сауыншы, ол сиыр сауады. Ағам — мұғалім, ол мектепте жұмыс істейді. Өзім студентпін. Бірінші курста оқимын. Студенттер жазда ұжымшарға, кеншарға барады. Олар онда жұмыс істейді. Студенттер шөп жинайды. Сиыр, қой, жылқы бағысады. Астық, мақта жинауға да көмектеседі.

СӨЗДІК

шеше — мать	жұмыс — работа
сиыр — корова	жұмыс істейді — работает
сауады — доит	өзім — я сам, я сама
мектеп — школа	ағам — мой старший брат
жаз - лето	мұғалім — учитель
а стық — хлеб (в зерне)	қой — овца, баран
мақта — хлопок	жылқы — лошадь
жинайды — собирает	бағады — пасут, пасет
көмектеседі — помогает	жинау — убирать, уборка

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

— Алматы қдласында қандай мәдени-ағарту мекемелері бар?

Какие культурно-просветительные учреждения есть в Алматы?

— Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық мұражайы.

— Ықылас Дүкенұлы атындағы ұлттық музыка аспаптары мұражайы.

— Қазақстан Республикасы Ә. Кастеев атындағы өнер мұражайы.

— Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының геологиялық мұражайы.

— Әл-Фараби атындағы Мемлекеттік • Ұлттық кітапхана.

— Қазақстанның Республика Сарайы.

— Балуан Шолақ атындағы спорт және мәдениет сарайы.

— Қазақстан Республикасы Орталық стадионы.

— Медеу мұзайдыны.

— Қазақстан Республикасының циркі.

— Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры.

— М. О. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры.

— Қазақстан Республикасы М. Ю. Лермонтов атындағы академиялық орыс драма театры.

— Ғ. Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік балалар мен жасөспірімдер театры.

— Республикалық ұйғыр музыкалық драма театры.

— Республикалық корей музыкалық театры.

— Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясы.

— Ш. Айманов атындағы мемлекеттік "Қазақфильм" киностудиясы.

— "Қазақ концерт" бірлестігінің Концерт залы.

— Қазақстан Республикасы ұлттық Ғылым Академиясы Орталық ғылыми кітапханасы.

— Қазақстан Республикасы Орталық балалар кітапханасы.

— Республика ғылыми-техникалық кітапханасы.

— А. П. Чехов атындағы қалалық кітапхана.

— Қазақстан Денсаулық сақтау министрлігінің медицина тарихы мұражайы.

— М. О. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов мемориалдық үй-мұражайлары.

— Республикалық халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмесі.

— Мәдениет демалыс парктері мен кинотеатрлар, көптеген мәдениет үйлері мен клубтар.

4-жаттығу. Прочитайте и переведите текст на русский язык.

Біздің институтта үлкен, жарық кітапхана бар. Мен институтқа түскеннен кейін кітапханаға жазылдым. Біздің кітапханадан мен кітаптарды, сөздіктерді, қажетті әдебиет кітаптарын аламын. Бос уақытымда әдеби кітаптарды көп оқимын. Әсіресе қазақ жазушыларынан Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Әбдіжәміл Нүрпейісовтің шығармаларын. Мен кітапханаға келгенде кітапханашыдан кеңес аламын және ол маған ұнайтын кітаптарды ұсынады. Мен кітапханадан романдарды, поэмаларды аламын және уақытында қайтарамын. Мен ешқашан кітап жоғалтпаймын. Мен кітапты оқып үлгермей калғанда оның уақытын ұзартамын. Мен кітаптарды ылғи сол жазылған тілде оқимын. Біздің кітапхана өте ыңғайлы, онда өзімізге керектінің бәрі бар. Адам баласының ақыл дариясының күйылатын алтын көлі — кітап. Сол кітаптар қоймасы, білім ордасы, алтын сарай — кітапхана.

СӨЗДІК

кітапхана — библиотека

кеңес алу — консультироваться

ұсыну — рекомендовать

шығармалар — произведения

қайтару — возвращать

ұзарту — продлевать

жоғалту — терять

адам баласы — человечество

ақыл дариясы — глубина мысли,

ума

күйылатын — протекает

алтын көлі — золотое озеро

қоймасы — клад, сокровища

ордасы — дворец

Отвѣтьте на вопросы:

1. Кітапханада қандай кітаптар бар?

2. Сен қашан кітапханаға жазылдың?

3. Қазақ жазушыларынан кімнің шығармаларын оқисың?

\ ЗАНЯТИЕ 10

I

Звуки Г и Ғ

Г — среднеязычный, звонкий согласный звук. В казахском языке в начальной позиции слова г встречается очень редко, гул — цветок, гүрсіл, гүр — грохот, не употребляется в конце. Ғ чаще всего употребляется в середине слова (бүгінгі — сегодняшний, егер — если, егу — сеять, көгершін — голубь).

Слова с начальным г в основном заимствованы из других языков: газ, география, гинекология, гормон, гектар, герб, гимн, гипс.

Ғ — заднеязычный, звонкий согласный звук. Фонема е образуется путем приближения задней части к заднему небу. Фонема по способу образования щелевой, фрикативный звук.

В казахском языке в начальной позиции слова г встречается очень редко, часто находится в середине слов (ага — брат, жага — воротник, сагат — часы, балга — молоток, ағаш — дерево, кагаз — бумага).

Ғ произносится твердо — мягко.

Например: жазғы (летний)— күзгі (осенний), тығу — (прятать)— тігу (шить), тоғыз (девять)— тегіс (ровный)— гладкий, балга — молоток, белгі — признак.

1-жаттығу. Прочитайте и правильно произнесите звуки г -и г.

1. Ғани, мына портретті қабырғаға іл.
2. Маған қағаз керек. Магазінде қағаз бар.
3. Сабак сағат тоғызда басталды.
4. Әлібек тактаға жазды.
5. Оқушылар үйге қайтты.
6. Колхозшы егін орып жатыр.

2-жаттығу. Көп нүктенің орнына *з, з* әріптерінің тиістісін қойып, көшіріп жазыңдар.

Қыз...алдақ, сұл...і, а...ай, әң...іме, те...іс, жү...ері, бұ...ы, кө...ендеу, кө...ершін, шал...ы, жа...а, е...ін, а...аш, қо...а, е...із, са...ыну, жо...ары.

1. *ғ, г*, дауыссыз дыбыстардың қай түріне жатады? Қатаң ба, үяң ба, үнді ме?

2. *Ғ, г* дыбыстарының қайсысы жуан, қайсысы жінішке естіледі?

3-жаттығу. Произнесите правильно звуки *і* в словах.

- Бұл — қағаз.
- Бұл ақ қағаз.
- Бұл ақ қағаз Ғазиздікі.
- Ғазиз — студент.
- Ғазиздің сағаты бар. Ғазиздің фамилиясы Ғалымов.

Мынау — Нұрғали. Нұрғали — ғалым. Оның қызықты ғылыми кітаптары көп. Табитат туралы да бар. Әсем табиғатпен толығырақ танысу үшін бір ғажап кітабын алдым.

4-жаттығу. Для лучшего усвоения различия в артикуляции согласных *г и з* повторите и произнесите слова вслед за преподавателем.

ағу — егу тығу — тігу
соғу — сөгу жазғы — күзгі

- Сен сағат нешеде тұрасың?
- Мен күн сайын таңертеңгі сағат жетіде тұрамын.
- Сен неге сонша ерте тұрасың?
- Мен гимнастика жасаймын, сондықтан ерте тұрамын.
- Сен күн сайын гимнастика мен шұғылданысың ба?
- Иә, күн сайын таңертең гимнастикамен шұғылданамын.
- Институтта жеті сайын неше сағат дене шынықтыру сабағы өтеді?
- Институтта жеті сайын екі сағат дене шынықтыру сабағы өтеді.
- Спорт сабағы қай жерде өтеді?
- Қыста спорт залында, жазда спорт алаңында өтеді.
- Спорт залдарың қандай?
- Біздің спорт зал кен және биік. Ол жақсы жабдықталған. Спорт залында турник, кольцо, ермелеп шығатын баған бар.
- Сендер футбол, волейбол, баскетбол, хоккей, теннис ойнайсыңдар ма?

— Иә, біз спорт алаңында футбол, волейбол, баскетбол, хоккей, теннис ойнаймыз.

— Қыста сендер шаңғы және коньки тебесіңдер ме?

— Иә, біз қыста коньки де, шаңғы да тебеміз. Біз институтта спорттың барлық түрімен айналысамыз.

СӨЗДІК

таңертең, — уторм	жабдықталған — оснащены
шұғылданамын — занимаюсь	шаңғы — лыжи
дене шынықтыру — гимнастика,	алан. — площадка
физкультура	

Тема: "ҚАБЫРҒА ГАЗЕТІ—"СТЕННАЯ ГАЗЕТА"

Біздің группаның студенттері қабырға газетін шығарады. Үзіліс кезінде студенттер келіп газетті оқиды. Қабырға газетінде біз оқу туралы, тәртіп туралы, түрлі үйірме жұмыстары туралы, оқу озаттары туралы мақалалар жазамыз. Газетті әр түрлі фотосуреттермен безендіреміз. Біздің газетіміз айына бір рет шығады. Бүгін Оксана, Тая, Ольга, Айман төртеуіміз газетой жана нөмірін дайындап жатырмыз. Жатақханадағы студенттер өмірінен қызықты материалдар жазылды. Біздің бұл газетіміз оқырмандарға үлкен әсер етеді. Олар әр нөмірді қызыға, асыға күтеді.

Студенты нашей группы выпускают стенгазету. Во время перемены студенты читают газету. В стенгазете мы пишем о дисциплине, об общественных делах, о работе различных кружков, об отличниках учебы. Газету украшаем фотографиями. Наша газета выходит раз в месяц. Сегодня Тая, Оксана, Ольга, Айман — четверком готовят новый номер газеты. Пишут интересные материалы о жизни студентов в общежитии. Газета производит большое впечатление на читателей. Они ждут с нетерпением газету.

сөздік

қабырға газеті! — стенная газета	оқу озаттары — отличники учебы
үзіліс — перемена	тәртіп — дисциплина
қоғам жұмыстары — общественные работы	айына — в месяц
үйірме — кружок	шығады — выпускается
туралы — про	дайындап жатырмыз — готовим
мақала — статья, заметка	оқырмандар — читатели

ЗАНЯТИЕ 11

Звук *к, Һ*

Казахский согласный звук *к* не имеет соответствия в системе русских согласных. "*Н*," — носовой смычный заднеязычный звук. При произнесении этого звука язык остается в полном покое а мягкое небо опускается. Поток воздуха идет через носовую полость. Аналогичный звук имеется и во французском языке.

Например: в словах — боцжур, пардон и т. д.

жаңа — новый	жэне — и
кен — просторный	кен — руда
сен — льдина	сен — ты.
мен — родинка	мен — я
он — правый	он — десять

Заднеязычный звук "*к*" употребляется в середине и в конце слов, а в начальной позиции отсутствует: әңгіме, еңбекші, кексе ең — самый, таңертен — с утра, сен — льдина, мың — тысяча, көңіл — внимание, еңбек — труд, таң — рассвет, заң — закон, жән — рукав, сон — после, жанка — щепка.

"*Һ*" — единственный в казахском языке гортанный звук, иными словами, данная фонема образуется при непосредственном участии эспирации. При произнесении *Һ* голосовые связки сближаются друг с другом, но не вибрируют и фонационный воздух проходит свободно. Поэтому "*Һ*" относится к целевым (фрикативным): в отличие от других согласных при произношении *Һ* воздух стремительно, выходит не встречая никаких преград.

Слов с фонемой *Һ* в казахском языке очень мало. Из исконно казахских слов можно назвать несколько междометий *Аһ-ах, оһ-ох, уһ-ох, еһе* а также в словах гаупар — (бриллиант, драгоценный камень), капарман — герой (доблестный).

1-жаттығу. Прочитайте и запомните слова со звуком *Һ*. Обратите внимание на правильное произношение звука *л*.

1. Паһ-паһ, неткен дауыс! 2. Ол хатты уһледі. 3. Гауһардың аһ деген қатты даусы естілді. 4. Отанымызды осы капарман армия қорғайды. 5. Біздің армияның қаһармандығы жер жүзіне әйгілі.

2-жаттығу. Прочитайте и переведите на русский язык. Запомните, как произносится "*ч*".

1. Онғар — аншы. Ол аң аулақды. 2. Касқыр, түлкі — аң. 3. Менде жаңа етік бар. Ол маған кен, сен ал. 4. Өзенде

мүз бұзылды, сен жүрді. 5. Сен ертен сағат тоғызда кенсеге кел. 6. Менде жаңа шаңғы бар. Онғарбайда шаңғы жоқ, коньки бар.

3-жаттығу. Прочитайте. Переведите на русский язык. Обратите внимание на правильное произношение.

КЕҢСЕ (КАНЦЕЛЯРИЯ)

Мынау кенсе. Бұл біздің кенсе. Біздің кенседе адам көп. Мынау менің столым. Кенсенің үйі үлкен, ауасы таза. Кенсеге колхозшылар келді. Олар агрономмен сөйлесті. Олар агрономнан кенес сұрады. Агроном оларға кенес берді. Біздің колхоз қаладан машина алды.

СӨЗДІК

ак — зверь	ертен — завтра
акшы — охотник	аударыңыздар — переведите
ау лайды — ловит (рыбу), охотится	аудар — переведи
за зверем	кел — приходи
касқыр — волк	кенсе — канцелярия, контора
түлкі — лиса	біздің — наш (-а)
шаңғы — лыжи	адам — человек
жақа — новый	таза — чистый
кен — просторно, широко	сөйлесті — разговаривал
бұзылды — тронулся	кенес (ақыл) — совет
(сен) жүрді — (льдина) поплыла	

4-жаттығу. Прочитайте.. Произнесите правильно звук *к, Һ* в словах, данных в предложении.

Совхоз биыл жаңа аурухана салды (жаңа). Ол ең әдемі үй (ең). Іші таза кен (кен). Апам осында еңбек етеді (еңбек). Он қабырғада хабарландыру ілулі түр (он). Бүгін мұнда аурудан сақтану жөнінде әңгіме болады (әңгіме). Жауһар мен Гауһар қызығып тындады (тындады, Жауһар, Гауһар). Өкпеге баратын ауада шаң, тозаң болмау керектігін айтты (шаң, тозаң).

Прочитайте. Переведите на русский язык.

АҚАН СЕРІНІҢ СЕРІКТЕРІ

Арқаның ардагер ақыны, әрі әншісі Ақан сері қасында бір топ әнші, күйші, шешен жігіттері бар Атбасар базарына келе жатады. Ойын баққан еңсең от ауыз, орақ тілді, айтқыш жігіттер жол-жөнекей бір ауылға келіп, ат шалдыру үшін байдың отауына түсе қалады. Отауда байдың келіні мен қызы отыр екен. Екеуі де қонақ келді екен демей, мыңқып отыра

ЗАНЯТИЕ 12

Дауыссыздардың жіктелуі — Классификация согласных звуков. Қазақ тіліндегі дауыссыздардың үн мен салдардың қатысына және жасалу орнына қарай жіктелуі.

Согласные фонемы в казахском языке классифицируются по трем признакам:

1. По участию голоса и шума.
2. По способу артикуляции (образования).
3. По артикулирующему органу или по месту образования.

1. По участию голоса согласные в казахском языке распадаются на три группы: а) сонорные, б) звонкие, в) глухие: звуки последних двух групп называются шумными. При произнесении сонорных звуков голос преобладает над шумом, при артикуляции звонких, наоборот, шум преобладает над голосом; в образовании глухих голос не принимает никакого участия, следовательно, отсутствует вибрация голосовых связок.

Согласные, состоящие из голоса (дауыс, үн) и шума (салдыр) называются звонкими (үяң дыбыстар).

Согласные, состоящие только из шума (салдыр) называются глухими (катан дыбыстар).

Значительное преобладание голоса над шумом при их произнесении называются сонорными.

К сонорным относятся: м, н, ң, р, л, (у), и, к, к звонким — б, д, г, в, ж, з, г, к глухим — н, т, к, ф, ш, с, к, ч, ц, х, Һ.

2. По способу артикуляции шумные делятся на *взрывные* (мгновенные, эксплозивные) и *фрикативные*. Фонемы этих двух групп отличаются друг от друга и характером выхода (прохода) фонационного воздуха.

При произнесении взрывных (мгновенных) фонем в силу смычки органов произношения и последующего их мгновенного размыкания фонационный воздух очень быстро устремляется к выходу с взрывом. Поэтому такие фонемы называются эксплозивными (взрывными, мгновенными) или смычными.

Взрывные (эксплозивные) фонемы: п, б, т, к, г, қ, д, ч, ц.

При произнесении фрикативных фонем фонационный воздух в результате сближения органов произношения выходит прерывистыми толчками, с шумом (мгновенность, характерная для взрывных отсутствует). Поэтому их называют проточными (длительными) или шелевыми.

Проточные (фрикативные) фонемы: ф, в, с, г, ш, х, э, ж, Һ.

3. По месту образования (или по артикулирующему органу) согласные в казахском языке делят на 8 групп:

- губно — губные (ерін дауыссыздары): п, б, м, у
- губно-зубные (тіс пен ерін дауыссыздары): ф, в,
- зубные (тіс дауыссыздары): т, с, з, д, ц
- альвеолярные (тіл ұшы дауыссыздары): н, л, ч,
- переднеязычные (палатальные) (тіл алды дауыссыздары): р, ш, ж, й,
- среднеязычные (препалатальные) (тіл ортасы дауыссыздары): к, г

заднеязычные (велярные) (тіл арты дауыссыздары): қ, г, ң, х
гортанные (фарингальные): Һ,

Губные образуются смыканием губ.

Губно-зубные образуются смыканием нижней губы с верхними зубами.

Язычные распределяются на подгруппы в зависимости от того, какая часть спинки языка (передняя, задняя, средняя) оказывает активность при образовании согласного. Отсюда: заднеязычные, среднеязычные, переднеязычные.

К переднеязычным, т. е. при артикуляции которых передняя часть спинки языка (точнее, его кончик) поднимается по направлению к альвеолам и передней части твердого неба.

1-жаттығу. Бірінші жолға — патан, екінші жолға — ұяқ, үшінші жолға үнді дауыссыздарды қайталамай теріп жазыңдар.

жұмыртқа, үйрек, дәптер, сызғыш, ұя, сәбіз, бөрік, киім, бөлме, нан, вагон, ойын, көк байрақ, тау, фонтан, этажерка, аю, ясли, аңшы.

2-жаттығу. Әңгімені оқып шығыңдар және көшіріп жазыңдар.

КҮЗДЕ

Біздің ауыл астық жинау жұмысын аяқтады. Енді күздің суық күндері де басталады. Ейбекшілер мал қыстату жұмысымен айналысады. Олар мал фермасына жаңадан қора салып жатыр. Күзгі жұмыстарға оқушылар да көмектеседі.

3-жаттығу. Найдите слова с мягким гласными и выпишите их.

1. Ал. Кел. Тында. Отыр. Жур. Бар. Алдым. Келдім. Қарадым. Жүрдім. Жаздым. Бердім.

Ауыл. Қала. Көше. Үй. Дала. Көшеде. Дал ада. Үйде. Ауданда. Терезеде.

2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің астын сызыңдар.

СӨЙЛЕСУ

- 1.— Сіздің қалада (ауылда) бірінші рет болуым (болуымыз).
- Я (мы) первый раз в вашем городе (селе).
- 2.— Маған (бізге) Сіздің қала (ауыл) қатты ұнады.
- Мне (нам) очень понравился (понравилось) ваш (-е) город (село).
- 3.— Сіздің қалада (ауылда) қандай-қандай көрікті орындар бар?
- Какие достопримечательные места есть в вашем городе (селе)?
- Ондай орындар көп.
- Таких мест много.
- 4.— Қандай орындарды қоруге кенес бересіз?
- Что вы рекомендуете нам посмотреть?
- Ен алдымен, сіздер Мемлекеттік Орталық мұражайды, Медеу муз айдынын, Республика сарайын көріңіздер.
- В первую очередь вы должны посетить Государственный Центральный музей, высокогорный каток Медео, Дворец Республики.
- 5.— Автобус вокзалы (жинақ кассасы, монша, вокзал, почта, колхоз басқармасы) қай жерде?
- Где здесь автобусный вокзал (сберегательная касса, баня, вокзал, почта, правление колхоза)?
- Осы жердей қашық емес.
- Отсюда недалеко.
- 6.— Машинаны (көлікті) тоқтатыңызшы.
- Остановите машину.
- 7.— Мен (біз) адасып кеттім (кеттік) білем.
- Я (мы) заблудился (заблудилась).
- 8.— Маған (бізге) ауылға (қалаға, қонақ үйге) баратын жолды көрсетіңізші?
- Покажите мне (нам) дорогу в село (город, гостиницу)?
- Маған (бізге) мектептің (институттың, дүкеннің, кинотеатрдың, асхананың, ресторанның) қай жерде екенін көрсетіңізші?
- Покажите мне (нам), где школа (институт, магазин, кинотеатр) столовая, ресторан.
- 9.— Мен бұл жердікі емеспін.
- Я нездешний.
- 10.— Ең сәулетті ғимараттарды айтып жіберіңізші?
- Әбу Насыр Әл-Фараби атындағы ұлттық мемлекеттік университет!, Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры, Республика сарайы бар.
- Казахский государственный национальный университет имени Абу Насыр аль-Фараби, Казахский государственный академический театр оперы и балета имени Абая, Дворец республики.

СӨЗДІК

орын алады — "занимает место"	алтын — золото
тан қаларлықтай — удивительный	мұнай — нефть
сәулетті — великолепный	темір — железо
мыс — медь	

Тема: ДОСТЫҚ ДЕГЕН НЕ?

Екі адамның арасындағы достық езінен-өзі қалыптасады. Олар бір бірінен дос болу жайлы тілек білдірмейді. Шынайы достықтың арқауы олардың өмірге көзқарастарының: тұрмыс-салтының, моральдық бейнелерінің, рухани азығының, ақыл-ойларының, сезім дүниелерінің ұқсас келіп, бір арнаға құйылып жататындығы; бір-біріне деген қалтқысыз көңілдері мен жан дүниелерінің тазалығы. Мұндай достық — мәңгілік. Шынайы достар қашанда бір-біріне қол ұшын беруге әзір. Қуаныштары мен реніштерін бірге бөліседі. Бірінің абыройына, беделіне, бақытына екіншісі бар жан-тәнімен шағтанады. Өмірде шалыс басқан қадамы болса, бір-біріне ашық та батыл айтып, дұрыс бағыт беріп отырады.

Отвѣтьте на следующие вопросы:

1. "Достық" дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Кіммен доссың, достықтарың неден көрінеді?
3. Достар қандай болу керек?
4. Оқыған кітаптарың мен көрген киноларыңнан қандай достарды білесіңдер?

СӨЗДІК

достық — дружба	реніштер — горечи, обиды
сезім — чувство	кезқарастары — взгляды
қуаныштар — радости	

ЗАНЯТИЕ 13

Буын — слог

Слог — это гласный звук или сочетание гласного звука с одними или несколькими согласными звуками, произносимые одним выдыхательным толчком. (Сездегі бір дауыстының я дауысты мен дауыссыздардың дауыс толқынымен бөлшектеніп айтылатын тобын буын дейміз. Сөз ішінде неше дауысты дыбыс болса, сонша буын бол ады).

Следовательно, слог образуется при помощи выхода фо-национного воздуха.

В казахском языке слогаобразующей является только гласная фонема. Она может образовывать слог самостоятельно и в сочетании с согласными. В слове, как правило, столько же слогов, сколько в нем гласных фонем. Например: е-гін (посев), ө-мір (жизнь), а-на (мать), ә-ке (отец) ал-ма (яблоко), бак-ша (сад), жәр-дем (помощь), ба-ла-лар (ребята), ма-ман-дық (специальность).

В казахском языке звуки внутри одного слога либо все твердые, либо все мягкие. Твердость или мягкость слова зависит от твердости или мягкости слога, а твердость или мягкость слога, в свою очередь, зависит от твердости или мягкости гласных звуков, его образующих (желке, тебе, бірлік, терек, күрек, кіші) мягкие слоги, а в словах: кармах, момын, сабак, заман, шабындық, карагай, астық твердые слоги.

(Қазак тілі буынының дыбыстық құрамы бойынша байырғы сөздердің буын ішіндегі дыбыстарының саны терт түрлі болады).

В исконно казахских словах различаются четыре типа звукосочетаний в пределах одного слога:

1. Однофонемный слог, когда отдельный гласный сам по себе может образовать слог: такой слог состоит только из одного гласного — бір дауысты буын, жалғыз дауыстыдан куралған буын а-ла (пестрый), ә-ке (отец), а-та (дедушка), о-рақ (серп), у-ран (лозунг).

2. Двухфонемный слог — екі дыбысты буын: ат — (конь), ер — седло, ар — совесть, честь; ас — пища, ек-еу — двое, бү-ғы — олень, те-ре-зе — окно и др.

3. Трехфонемный слог — үш дыбысты буын: бүл — это, жер — земля, кум — песок, дән — зерно, мән — значение, ток — сытый, тек — вылей, тес — грудинка, бел — дели и др. оқу-лық — учебник, сан-дық — бел-дік.

4. Четырехфонемный слог — терт дыбысты буын: бүлт — туча, облако; кант — сахар, дерт — болезнь, недуг; дуцк — бух-бах; серт — клятва, селк — вздрогнуть, таре — стук, бряк.

Буынның түрлері — Виды слогов.

В зависимости от чередующегося расположения гласного и согласного звуков в пределах одного слога в казахских словах различаются следующие виды слогов: а) Ашық буын (открытый слог), б) Тұйық буын (полузакрытый слог), в) Бітеу буын (закрытый слог).

1. Ашық буын — Открытый слог.

Слог, состоящий только из одной гласной фонемы или начинающийся с согласного и оканчивающийся на гласный, называется открытым. (Бір дауысты фонеманың өзінен болған немесе дауысыздан басталып, дауыстыға келіп біткен буынды ашық буын дейміз). Например: а-та, ә-ке, а-ға, а-на, і-ні а-(нык), ә-(кел), ө-(рік), е-(тік), қа-ла, да-ла.

2. Тұйық буын — Полузакрытый слог.

Слог, которой начинается с гласного и оканчивается на согласный, называется полузакрытым. (Дауыстыдан басталып, дауысызға келіп біткен буынды тұйық буын дейміз).

Например: ін, ее, ел, ер, от, ет, ор, ау, ай, ант, ерт, ұлт.

3. Бітеу буын — Закрытый слог.

Слог, начинающийся с согласного и оканчивающийся на согласный, называется закрытым. (Ортасы дауысты болып, екі жағы дауысыз болған буынды бітеу буын дейміз).

Например: жол, кол, қуш, тіл, мыс, жаз, куз, без, сыр, жан-ғақ, бір-лік, карт, жұрт (народ).

1-жаттығу. Мына сөздерді буынға бөліп жазындар.

1. Жасырынбақ, жаналық, екінші, қайық, қоныз, ұйықтау, дайындық, күндер, жазда, ысиды, пішен, орады, жаңбыр, жапырақ.

2. Класс, нан, жер, су, тас, от, жал сөздерің неліктен буынға белуге болмайды?

2-жаттығу. Прочитайте, научитесь правильно определять различия между открытым, полузакрытым, закрытым слогами в данных словах. Сгруппируйте слова по видам слогов:

Жолдас, дәптер, әже, кеме, аса, терт, карт, боз, бет, бота, без, беле, бір, дән, дерт, күз, қант, құс, мазмун, маза, мақала, мақсат, мәсі, мэ, муз, мурт, мін, міндет, озат, оқ, он, орын, енім, пана, еп, сақяна, тары, үкі, шеже, шеп, ене, тор.

Образец: (улп):

Открытый	полузакрытый	Закрытый слог
әже	отан	жолдас
ала	оқ	дәптер
мә	еп	карт

Екпін — ударение

В казахском языке ударение в основном падает на последний слог. Например: кала (город), кал ал ар (города), калаларымыз (наши города), калаларымызга (нашим городам), еңбекші, еңбекшілер, еңбекшілері-міз, еңбекшілерімізде;

Сөз ішіндегі арнаулы бір буынның оқшауланып күшті айтылуын екпін дейміз.

Ударение — это выделение одного из слогов слова сильным произношением гласного звука.,

Слог, на который падает ударение, называется ударным слогом. (Басым екпін демнің күшімен айтылады да, көбінесе соңғы буынға түседі).

В словах, заимствованных из других языков, сохраняется ударение заимствованного языка (революция, телеграф, партия, республика, трактор, бухгалтер, баскетбол, техник, диктор, грамматика), если прибавляются аффиксы (буларга қосымша косса), ударение падает на последний слог: трактор, тракторлар-мыз, тракторлары-мыз, тракторларымыз-да.

Орыс тілі арқылы тілімізге к ел ген сездер казактын ескіден к еле жатқан акцентуациялық нормасына түгелімен дерлік бағынған жоқ, қайсы бірі сол орыс әдеби тілінің нормасын сақтап, өз ерекшеліктерімен енді. Терминдер, географиялық атаулар, кісі аттары негізгі түбір тулгада тұрып, о бастағы екпінін сақтай алады. Мысалы: конференция, физика, коммуна.

Ударение в казахском языке в отличие от интенсивного силового ударения в русском языке, носит слабый характер. В русском языке ударение носит смысловозначительный характер. Так, например, в русских словах мука-мука, замок-замок ударение ясно указывает на их значения.

В казахском языке ударения очень устойчивы в именах существительных, прилагательных, числительных, местоимениях, наречиях, глаголах. Примеры: кереге, күміс, Кызыл, жарык, қырык, отыз, сендер, сіздер, кешір, ертен, көздеу, шегелеу.

В междометных и звукоподражательных словах ударение непостоянно. Это объясняется тем, что междометие, выражая различные эмоции, в большей степени склонно к передаче разнообразных чувственных оттенков, (кэне)— выражает побуждение собеседника к речи или какому либо действию; айқай — выражение удовольствия; бәрекелді — выражается одобрение, восхищение. В этом случае ударение падает на первый слог.

В подражательных словах, в большинстве случаев, в парных звукоподражательных словах ударение падает на первый

компонент. Жалп-жалп, жалт-жалт, сықыр-сықыр, тырс-тырс, сарт-сұрт.

В казахском языке следующие аффиксы не принимают на себя ударения (екпін түспейтін қосымшалар мыналар):

1. Жіктік жал га ұлары (личные окончания) -мын, -мін, -сын, -сің, -сыз, -сіз, -ңыз, -ңіз, -ымыз, -іміз, үйдеміз, барамыз, көргенбіз, оқушымыз, аламын, алады, аласын.

2. Аффикс (сын есімнің) -дай, -дей, -тай, -тей журнагы: таудай, түйедей, тастай, білектей, как гора, как верблюд, как камень, жаздай, үйдей; жібектей, түлкідей.

3. Етістіктің болымсыз түрін тудыратын (аффикс отрицания глагола) -ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе журнагы. Мысалы: барма, келме, жазба, — не пиши, кегле — не уходи, ағашты жарма, сен оған айтпа.

4. Етістіктің -шы, -ші журнагы (Аффикс глагола) Мысалы: баршы, айтшы, келші, жүрші, көрші, отыршы, сен мынаны көрші.

5. Шылау сөздердің кепшілігіне екпін түспейді. (-ғой, -дейін, -ғана, -да, -де). Мысалы: келген мен ғой; таудан көлге дейін; естігенің осы ғана; үй де, мал да, бәрі де аман; Бүгін қар да, жанбыр да жауды; Мен де келдім, автобус та кетті.

1-жаттығу. Оқып шығып, екпін сөздердің қай буынында екенін айқындандар. Екпін түспейтін қосымшаларды атаңдар.

1. Жауга жалынба, доска тарылма. (Макал). 2. Берекені көктен тілеме, еткен еңбек тіле. (М. Әуезов). 3. Үш бөлмелі үйдің орталық бөлмесі — ас ішетін, адамдарды қабылдайтын кең бөлме. (Ғ. Мұст.) 4. Алматыда қорма ашылды. 5. Жоғары қарап оқ атпа, өзіңнің түсер басына (Ы. Алт.) 6. Мен істедім дегенше, ел істеді десенші. (Б. Мом.) 7. Судай сіңіп, тастай батты (Мәтел). 8. Батыр бопты бабамыз, Біздер әлі боламыз. Күзетте түр қырағы ракетші ағамыз. (С. Сейт.).

Прочитайте и переведите на русский язык.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВ (1858-1931)

Абайдың немере інісінің аты Шәкәрім'еді. Ол — Абайдан соңғы ең көрнекті тулға.

Шәкәрім 1858 жылы Шыңғыстауда дүниеге келген, Ұлы ақын Абайдың жеті ағайынды болғаны белгілі, Шәкәрімнің әкесі Құдайберді сол жетеудің ең үлкені еді. Құдайберді Шәкәрімнің алты жасында қайтыс болады. Шәкәрімді Абай өз қамқорлығына алады. Туган әулет дәстүрі, өскен орта

ыңғайы, ақға аға тағылымы Шәкәрімнің азамат ретінде қалыптасуына ғана емес, ақын ретінде қанаттануына да ерекше әсер етті.

Арнайы оқу орындарын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өз бетінше іздену нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы,— қазақ қана емес,— бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясы, орыс және еуропа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап ртырады.

Ақш туған халқын жарық сәулеге үндеумен ғана шектелмейді. Ел тірлігіндегі кеселді құбылыстарды ашады, алға жылжуға бөгесін, кертартпа сананы әшкерлейді, діни және рухани соқырлықтың мән-мағынасын апғута тырысады.

Шәкәрім 1931 жылы қайғылы қазаға ұшырады.

Шәкәрім Құдайбердиев
"Өлеңдер мен поэмалар"
кітабынан.

ЗАНЯТИЕ 14

Үндестік заңы — закон сингармонизма

Түбір мен қосымшаның және сөз аралығындағы дыбыстардың бір-біріне ықпал жасап, өзара үйлесіп айтылуын үндестік заңы дейміз.— Это созвучие гласных и согласных звуков, основы и аффикса.

Таким образом, в законе сингармонизма один звук зависит от другого, но изменения звуков не влияют на смысл слов, а являются внешними фонетическими видоизменениями определенной фонемы.

В казахском языке закон сингармонизма имеет два вида:

1. Буын үндестігі — Гармония гласных.
2. /Дыбыс үндестігі — Гармония согласных.

1. Буын үндестігі — гармония гласных

Большинство собственно казахских слов произносятся либо твердо, либо мягко. Твердость или мягкость слов и слогов зависит от гласных фонем.

Сөздің соңғы буынының жуан, жіңішкелігіне қарай қосымшалардың да бірыңғай жуан не жіңішке түрде жалғануын буын үндестігі дейміз.

Созвучие гласных называется гармонией гласных.

Гласные фонемы являются основой сингармонизма и его различных видов.

а) за твердым слогом корня следует твердый аффикс и окончания: Балық-шы-лар-ға, он-дар-да; жол-ға, хат-тар, мал-дар-ды, Қа-ла-да-ғы-лары-мыз, тоқсан-дар-да, ағаш-тар, ат-қа.

б) за мягким слогом корня следует мягкий аффикс и окончания: сән-ге, ер-лер-ге, еңбек-ші-лер-ге, ін-дер-де; жер-лер-ді, үй-де-гі-лер-іміз, сексен-дер-де, кісі-нік, кісі-мін, етік-ші-мін.

Примечание: исключениями являются:

1. Окончание инструментального падежа (көмектес септік) -мен, -пен, -бен: пышакпен кестім, орақпен ордым, баламен сөйлестім, қызбен киноға бардым.

2. Аффиксы: -нМ, (-дікі, -тікі), -гер, -кер, -кеш, -паз, -кpp, -крй, -хана, колхоздікі, баланікі, ер ат-тікі, мал ферма-нікі, сауда-гер, арба-кеш, айла-кер, онер-паз, эсем-паз, дауыл-паз, жем-қор, дүние-қор, сән-кой, әуес-кой, кітап-хана, ем-хана (поликлиника).

3. Слова, заимствованные из других языков, в которых корень слова может иметь разнородные гласные. Мысалы (ректор, газета, революция, театр, артель, экономика, педагог, диалектология).

4. Если последний слог корня оканчивается на х, то аффиксы и окончания принимают твердую огласовку. Мысалы: цех-қа, цех-тын, тарих-тын, тарих-қа.

5. Если последний слог корня оканчивается на сочетании согласных -рк, -нк, -кс, -кт, то аффиксы и окончания принимают мягкую огласовку. Мысалы: парк-тер, парк-ке, парк-тен, банкі-ге, банкі-ден, бокс-ке, бокс-ген, пункт-ке, пункт-тен.

1 -жаттығу. в данных предложениях в словах черточкой отделите основу от окончания. Объясните явление сингармонизма в этих словах.

1. Сиырлар корада тұр. 2. Оқушылар лагерьге кетті. 3. Сарайда отын бар. 4. Үйде кісілер бар. 5. Мен курорттан келдім. 6. Еркін ұжымшардан келді.

2-жаттығу. Текст! оқып, мазмұнын ез сөздеріңмен айтып шығындар.

ОРМАН - ХАЛЫҚ БАЙЛЫҒЫ

Орманның халық шаруашылығында алатын орны да ерекше. Құрылыс жұмыстарына кірпіш, темір бетон, шыны тәрізді сан алуан материал қолданылып жатқан қазіргі дәуірдің өзінде жер шарындағы халықтардың сексен проценті ағаштан

салынған үйлерде тұрады екен. Күнделікті тұрмыста ағаштан жасалған бұйымдардың жиырма мың түрі қолданылады.

1) Қарамен жазылған сөздердің қосымшаларының жуан, жіңішке болу себептерін айтыңдар.

2) Орман сөзіне фонетикалық талдау жасандар.

3-жаттығу. Сездерге қалаған қосымшаларыңды жал рап көшіріңдер.

Кір. Мектеп. Көңіл. Қала. Баспасөз. Қазық. Ақт. Кенші. Бұлбұл. Пошта.

1) Түбір мен қосымша аралығындағы үндесулерді айтыңдар.

4-жаттығу. Выпишите из предложений слова с аффиксами, являющимися исключениями из закона созвучия гласных.

1. Курекпен жер қазады. 2. Балтамен ағаш жарады. 3. Айша кітапты қағазбен орады. 4. Колхоз орталығынан жақадан асхана, емхана, кітапхана үйлері салынды. 5. Ол өте сәнқой. 6. Сәнді көйлек Саранікі. 7. Мен кеше паркте болдым. 8. Менің эк ем ақшасын банкіден алады.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

— Роза, сәлем, халің қалай?	— Бүгін киноға барсақ қайтеді?
— Роза, привет,-как дела?	— Что будет, если сегодня пойдем в кино?
— Рахмет, жаксы, жаман емес.	— Сеанс кашан басталады?
— Спасибо, хорошо, неплохо.	— Во сколько начинается сеанс?
— Сені көргеніме өте қуаныштымын.	— Кешкі сағат сегізде.
— Я очень рада тебя видеть.	— Вечером в восемь часов.
— Менің саған улкен өтінішім бар.	— Жарайды, барайык.
— У меня к тебе большая просьба.	— Ладно, давай сходим.
	— Кешкүрын сені күтемін.
	— Я буду ждаты тебя вечером.

СӨЗДІК

күрбым — подруга
көңіл күй — настроение

өтініш — просьба
жаман емес — неплохо

ӘДІЛ БӨЛІС — СПРАВЕДЛИВЫЙ ДЕЛЕЖ

(Аңыз әңгіме)

Бір күні Жиренше ханның үйіне келеді. Қызметші түскі тамақта піскен қаз әкеледі. Хан Жиреншеге:

— Мына қазды бәрімізге тен бөл,— дейді. Жиренше қазды алып, пышақпен бөледі. Қаздың басын кесіп:— Таксыр, сіз біздің басымызсыз, мына бас сізге лайық,— деп ханға береді.— Хан ханыммен көрікті, бас мойнымен көрікті,— деп қаздың мойнын ханымға береді.— Мына екі баланыз — сіздің екі қанатыңыз,— деп қаздың екі қанатын ханның екі баласына береді.— Мынау қызметшіге — сіздің аяғыңыз, оған қаздың аяғы лайық,— деп қызметшіге қаздың аяғын береді.— Мен бас та емес, канат та емес, мойын да емес, аяқ та емес, жай адаммын, маған қаздың денесі лайық,— деп, езі қаздың денесін алыпты.

СӨЗДІК

әділ-бөліс — справедливый дележ	таксыр — господин
қызметші — слуга	лайық — подходит
піскен — вареный	көрікті — красив
бәріміз — мы все	ханым — жена хана
тен — равно	жай — простой
белу — делить	

ҚАҢБАҚ — ПЕРЕКАТИ ПОЛЕ.

Жиренше шешенді ертіп, хан анга шығыпты. Хан домалап бара жатқан қанбақты көреді. Хан Жиреншеш сына мак болып: — Ана қанбақтың қайда бара жатқанын сурап кел! Жауабын теріс әкелсең, жазалаймын,— дейді.

Жиренше шауып барып, қанбақты найзасының ұшымен тоқтатады. Қанбақты біраз тоқтатып тұрады да, ханға қайта шауып келеді.

— Сурадым, таксыр! Қанбақ: "Сұрай келген сен ақымақ па, сені жіберген хан ақымақ па? Ұшарымды жел біледі, қонарымды сай біледі деп жауап берді!"— депті.

Хан ұялып қалыпты.

СӨЗДІК

қанбақ — перекаати поле	найза — штык
сынамақ болып — хотел проверить	сай — овраг
жазалаймын — накажу	

АДАМГЕРШІЛІК

Кейде кейбір адамдарға өзгеше сый құрмет көрсетілетін жағдайлар да кездеседі. Мәселен, ер адамдар әйелдерге, жасы кішілер өзінен үлкенге, сау адамдар кем-тар, кәріп, ауру адамдарға жол беріп, ізет көрсетеді. Сол сияқты әңгімені жасы үлкен, яки қызметі жоғары адамның бастағаны және әуелі кішіге үлкенді, еркекті әйелге таныстырған дұрыс.

Адамгершілік адамның жүріс-тұрысы мен отырысынан да көрініп тұрады. Алып ұшып асықпай, баппен жүрген абзал. Біреулермен сөйлескенде қолыңызды қалтаңызға салып тұру — жарамсыз қылық. Көпшілік орындарда мурнын, құлағын шұқылау, қақырынып жөтелу де әдептілік емес. Көңіл хошыңыздың жоқтығын жұртқа білдіре бермеңіз. Сөйлескенде тыжырытпай ашық, ақ жарқын болған жақсы, ыржақтап куле беру де орынсыз. ("Қазақ күнтізбесінен").

Ответьте на следующие вопросы:

1. Адамгершілік деген не? Оны қалай байқауға болады?
2. Адамдарда қандай ізеттілік жағдайлар кедеседі?
3. Қандай жарамсыз қылық бар?
4. Қалай жүрген дұрыс?
5. Өзіңді қалай ұстау керек?

СӨЗДІК

адамгершілік — человечность	сау — здоровый
жарамсыз қылық — неудобное, ненужное дело, выходка	кем-тар — ущемленный, неполноценный
ыржақтап куле беру — без конца смеяться	

ЗАНЯТИЕ 15

Дыбыс үндестігі — гармония согласных

В процессе речи уподобляются друг другу не только слова и слоги, но и отдельные звуки.

Если созвучие гласных считается гармонией гласных, то ассимиляция является созвучием в основном согласных звуков.

Дыбыс үндестігі бойынша дауыссыздар бір-біріне ықпал етіп, өзара үндесіп айтылады.

Көршілес дыбыстардың ықпал ету бағытына қарай (алдыңғы дыбыстың сонғы дыбысқа немесе, керісінше, сонғы дыбыстың алдыңғы дыбысқа әсер етуіне қарай) дыбыс үндестігі екі түрге бөлінеді. Гармония (созвучие) соседних звуков, которая имеет место как в пределах одного слова (между корнем и аффиксом), так и в пределах нескольких слов (между отдельными словами), называется *дыбыс үндестігі*

В зависимости от того, какой из двух соседних звуков, предыдущий на последующий или последующий на предыдущий влияет на другой, различаются:

1. Ілгерінді ықпал — прогрессивная ассимиляция,
2. Кейінгі ықпал — регрессивная ассимиляция.

Ілгерінді ықпал — прогрессивная ассимиляция

Түбір мен қосымшаның немесе сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардың алдыңғысының кейінгі дыбысқа әсер етіп, өзіне ұқсатуын ілгерінді ықпал дейміз.

Воздействие предшествующего звука на последующий (в результате чего последний уподобляется предыдущему), которое имеет место как в пределах одного слова, так и между отдельными, соседними друг с другом словами, называется прогрессивной ассимиляцией.

Наиболее распространенные виды прогрессивной ассимиляции: 1. К корню с конечным глухим согласным присоединяется аффикс, начинающийся тоже с глухого согласного:

балык-шы, етік-ші, кітап-тар, мектеп-тер, орақ-тар, жолдас-тар, қап-тар, ағаш-тар.

2. Если корень слова оканчивается на звонкий согласный, то и аффикс, следующий за корнем, начинается чаще всего со звонкого согласного: каз-дар, этаж-дар, каз-ға, сөз-дік, түз-дык.

3. Если корень слова оканчивается на гласный или сонорный, то присоединяемый к нему аффикс чаще всего начинается со звонкого или сонорного: мал-дар, жер-лер-ді, бала-лар, кала-дан, тере-зе-лер, кара-дым, жылқы-дан.

4. Если корень слова оканчивается на ш, а присоединяемый к нему аффикс начинается со звука с, то последний под влиянием первого в произношении переходит, ш, но пишут согласно орфографическим нормам.

шаш-са (произносится шашша)

аш-са (произносится ашша)

уш-сын (произносится ушшын)

Этому закону не подчиняются окончания, начинающиеся со звуков-с, -ш, и аффиксов -кор, -хана, -паз, -кой, мал-шы, кен-ші, колхоз-шы, ал-са, жем-кор, ем-хана, эсем-паз, пале-кор.

Исключениями является правописание заимствованных слов, где конечный звук корня звонкий б, в, г, д. В этом случае начальный звук окончания начинается с глухих согласных: штаб-та, клуб-та, отряд-ка, геолог-кд, педагог-ке, архив-тен, архив-ке, коллектив-тен.

І-жаттығу. Кел нүктенің орқына көрсетілген кесымшалардың «жалғаудық немесе журналтын) фонетикалық (дыбысты к) түрлерінің тиістісін қойып, олардың түрліше жалғауына өзін-өзі түсіндіріңдер.

1) -нын, (-нің, -дың, -дін, -тын, -тің); бала... ойыншығы, колхоз... малы, есік... түтқасы, өзен... жағасы, кун... ыстығы, хуаньш... белгісі.

2) -ға, (-ге, -қа, -ке); тау... шығу, белес... көтерілу, кагаз... жазу, кеме... міну, завод... бару, аэроклуб... кетті.

3) -нан, (-нен, -дан, -ден, -тан, -тен); бетеге ... биік, жусан... аласа, тас... қатты; сүт... ақ, су... таза; жүн... тоқылған: қырман... қайтты; өзен... өтті.

4) -лы, (-лі, -ды, -ді, -ты, -ті); мал... колхоз, шоп... жер, ай... түн, салмақ... кісі, ақыл... бала, кар... тау, жігер... жігіт, бедел... адам.

2-жаттығу. Бір свз (біріккен свз) ішіндегі және сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардык айтылуда өзгеру себебін, қалай үндесіп тұрғанын түсіндіріңдер.

Әлдеқалай, алдекім, әлдеқашан, әркім, әрқалай, өнеркәсіп, боз коде, әр күні, әл кету, ала коз болу (араз-дасу), айтып бар, ала кел, кара коңыз, алып бер, кісі, отыра кал, бултты куш, жазып бер, шац калдырма, кызыл курен, кара коз.

3-жаттығу. Сөйлемдегі асты сызылған сөздердік көршілес дыбыстардык ықпал ету себебін айтып түсіндіріңдер.

1. Жұмыс-шы жұмыс-тан сағат бес-те қайтты.

2. Олар бұлак-тың басына келді. 3. Бала-лар өте куанышты. Олар көл-ге бармақ. 4. Космонав-тың, археолог-тын қыл қаламы да ғылым-ға, яғни адамға қызмет етеді. (Ө. Әлім.). 5. Әмір есікті аш-са, есік алдында су төгіліпті.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1.— Кеш жарық!— Добрый вечер!

2.— Менің сізбен танысым келеді.— Я хочу познакомиться с вами.

3.— Өзімді таныстыруға рұқсат етіңіз, есімім (атым) Асан.

— Разрешите представиться, меня зовут Асан.

4.— Сізге досымды таныстыруға рұқсат етіңіз, аты Ораз.

— Позвольте представить вам моего друга, его зовут Ораз.

5.— Сізбен танысканыма куаныштымын. Менің атым Айгул.

— Рада с вами познакомиться. Меня зовут Айгуль.

6.— Айгул бос уақытыңызды қалай өткізіп жатырсыз?

— Айгуль, как вы проводите свободное время?

— Бос уақытымда киноға, концертке, театрға, кітапханаға барамын.

— В свободное время хожу в кино, на концерты, в театр, в библиотеку.

7.— Бүгін сізді биге шақырамын.

— Сегодня вас приглашаю на танцы.

— Мен қарсы емеспін, шын ықыласыммен.

— Я не возражаю, с удовольствием.

Тема: "ӨЛГЕН ҚАЗАН" (ХАЛЫҚ ЕРТЕПСІ)
МЕРТВЫЙ КОТЕЛ.

Бір күні Қожанасырдың үйіне қонақ келіп қалады. Қожанасырдың үйінде кішкене гана қазан бар екен. Бұл кішкене қазанға пісірген ас қонақтарына жетпейтін болады. Сондықтан Қожанасыр көршілес отырған байдың үлкен қазанын сұрайды. Бай қазанын бергісі келмей, қипақтайды. Қожанасыр өлердегі сөзін айтып, қазанды зорға сұрап алады. Тамақтарын ішіп, қонағын жөнелтіп болған соң, Қожанасыр байдың қазанын алып барады.

Бай тұрып:

— Уа, Қожа, қазанымды сындырған жоқпысың?— деп сұрайды.

— Жоқ, таксыр, қазаныңыз сынған жоқ, қайта бал алады!— дейді Қожа.

— Не айтып тұрсың? Қазан балалай ма екен?— дейді бай.

— Сенбесеніз келіп көріңіз! Міне, қазаныңыздың баласы,— деп Қожанасыр байдың қазанының ішінен бір кішкене қазанды алып көрсетеді. Бұл — Қожанасырдың: "Бай не айтар екен?"— деп әдейі әкелген өз қазаны еді. "Бірақ кішкене қазанымды өзіме қайтарып берер",— деп ойлаған еді ол. Қолына түскен олжадан бай тегін айырылар ма?

— Уа, Қожа, рахмет, сау бол! Керек болса, қазанды таға да алып туруыңа болады,— дейді бай көңілденіп.

Бір қазаны екеу болған соң көңілденбей қайтсін! Қожа қазансыз қалады.

Бірақ амал не? Әкелген — өзі. Қазанын таға да сұрай келеді.

— Алыңыз, алыңыз Қожеке!— дейді, қазаны қазан туып, дөңдеп қалған бай. "Бұл жолы да Қожанасыр қазанымның ішіне бір нәрсе салып әкелер",— деп ойлайды, араны ашылған бай. Қожа байдың қазанын қайтармай қалады. Бір күні өтеді, екі күн өтеді, үшінші күні бай қазанын өзі іздеп келеді.

— Уа, Қожа, қазаным қайда?— дейді бай, есіктен кірген бойда.

— Байеке, айыпқа бұйыра көрмеңіз! Қазаныңыз екі күн ауырып, бүгін өледі. Қазір өзім барып сізге естіртіп, көңіл айтқалы отыр едім,— дейді Қожанасыр қынжылып.

Бай ашуланып, бұлқан-талкая болады.

— Акымақ! Не айтып отырсың? Қазан еле ме екен? Тез тауып бер!— деп акырады.

— Байеке сөкпеніз! Туа білген қазан өле де біледі. Мен акымақ емес, сен өзің акымақсың!— дейді. Бай сөзден жығылып, үйіне қайтып кетіпті.

ЗАНЯТИЕ 16

Кейінгі ықпал — Регрессивная ассимиляция

Түбір мен қосымшаның немесе сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардың соңғысының алдыңғы дыбысқа әсер етіп, өзіне ұқсатуын *кейінгі ықпал* дейміз.

Воздействие последующего звука на предыдущий (при этом предшествующий уподобляется последующему), которое имеет место как в пределах одного слова, так и между отдельными соседними друг с другом словами, называется *регрессивной ассимиляцией*.

Наиболее распространенные виды регрессивной ассимиляции: 1. Конечный Н корня, оказавшись перед б, п в произношении переходит в м, что не отражается на письме:

Кунанбай	(Произносится Құнанбай)
Құрманбай	(произносится Құрмамбай)
Жанпейіс	(произносится Жампейіс)

Сенбе (произносится сембе) конбады произносится комбады.

(Түбірдің соңғы *ы* дыбысы *б, п, в*, дыбыстарының алдынан келсе, *н* дыбысы өзгеріп *м* дыбысына айналады, жазуда бұл ескерілмейді).

2. Конечные -п, -к, -к корня под влиянием начальных гласных звуков окончаний превращаются в -б, -г, -г, и пишутся так, как слышатся: мектеп-мектебiм — моя школа, доп-добымыз — наш мяч, тілек-тілегіміз — наша просьба, тік-тігеді, жүрек-жүрегiм — мое сердце, тарақ-тарағым — моя расческа, орақ-срағың — твой серп, қақ-қағу — стучать, төк-төгу — вылить, қап-қабу — кусать, шап-шабады — скачет.

(Қосымшалар дауысты дыбыстан басталғанда, түбірдің сонындағы *п, к, с*, дыбыстары уяндап *б, г, гб* дыбыстарына айналады. Мұндайда сөздердің сонындағы дыбыстар өзгерген күйінде жазылады).

3. Если корень слова кончается на л и к нему присоединяется аффиксы -ып, -іп (п), то конечный согласный корня

произносится как -уп. В данном случае правописание совпадает с произношением, тап-тауып — находя, жап-жауып — закрывшись, шап-шауып — рубя, сеп-сеуіп — сея, қап-қауып — кусая, кеп-кеуіп; түбірдің соңғы дыбысы п больш оган *-ып, іп* қосымшасы жалғанса, айтылуда *п* дыбысы үнді у дыбысына айналады. Муиы айтылуы бойынша жазамыз.

4. Слова, оканчивающиеся на *-ы, -І* утрачивают эти гласные, принимая аффикс *-у*: оқы-оқу — читать (чтение учеба), тоқы-тоқу — ткать (вязать), ері-еру — таять (плавиться), кері-керу — растянуть.

Ы, І дыбыстарының біріне біткен түбірге у қосымшасы қосылса, жазуда *ы, І* дыбыстары түсіп қалады.

1-жаттығу. Қд рамен жазылған сөздердің түбір қалпындағы соңғы дыбысы қандай дыбыс екенін және оның жалғаулардың жалғауына байланысты өзгеру себебін айтып түсіндіріңдер.

1. Ақыл — адам көрігі, ақылдың сабыр серігі. (М. Ә).
2. Білместігімнен кылдым дегеннің көбіне нанбаймын. 3. Әнкің де естісі бар, есері бар. Тыңдаушының құлағын тесері бар. (Абай). 4. Өнер, білім — бәрі де оқуменен табылған. (Ы. Алт).

2-жаттығу. Кеп нүктенің орнына н, ц, м дыбыстарының тиістісін қойып көшіріңдер. Түбір мен қосымшаның аралығындағы көршілес дыбыстардың соңғысының алдығына ықпал етіп өзгертуін түсіндіріңдер. Сөздердің айтылуы мен жазылуының арасындағы айырмашылыққа назар аударыңдар.

1. Күшіңе сенбе, адал ісіңе сен. Қиянатқа көнбе, әділетке атса да көн! (М. Әуезов).
2. Ерінбеген етікші болады. (Мақал).
3. Түңгі самая егін басын тербейді. (Қ. ПІақт).
4. Бұл оқиға сенбі күні басталды да, жексенбінің кешімен аяқталады. (М. Иман).
5. Жанға рақат түннің салқын самалы. (Қ. Шаңғ).
6. Токсанға келген жасым бар. Көпті көрген басым бар. (Жамбыл).
7. Біз болсақ, жүріп-тұруға піскен, көнбіс адамдармыз гой. (С. Шайм).

3-жаттығу. Бір сөз (біріккен сөз) Ішіндегі және сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардың айтылуда өзгеру себебін және қалай үндесіп тұрғанын түсіндіріңдер.

Бозжігіт, Орынбай, Дүйсенбек, ақ, лак, көк аспан, көп ел, ақ үй, таныс шығар, күз жақын, теңіз суы, жүз сом, ток адам, жүз жол елец, бас штаб.

4-жаттығу. Мына төмендегі сөйлемдерден (асты сызылған сөздерден) кейінді ықпал занын көрсетіңдер.

1. Колхозшылар шөп шауып келді. (шап).
2. Асан мен Үсен кеуіп қалған шөптерді жинады. (кебу).

3. Асан сен току станогін құрастыр. (тоқы).
4. Үсен жолдан пышақ тауып алды. (тап).
5. Әрбір оқушы жеке басылшң тазалығыш сақтауға тиіс (оқы, тазалық).
6. Балаға себепсіз жеку киянат. (жекі-у)

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

Сіз Шернияз Жарылгасұлы туралы не білесіз?
 Что вы знаете о Шерниязе Жарылгасове?

Шернияз Жарылгасұлы (1817-1881) 19 ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген ақындардың бірі. Ол Исатай Таймановтың серігі және досы болды. Оның біраз өмірі Исатай жанында өтеді, батыр бастаған көтеріліске белсене қатысты, көтерілісшілерге жырымен қызмет етті. Исатай өлгеннен кейін Шернияз хан, сұлтандар қудалауынан қашып жүрді, кейін амалсыздан еліне келді. Баймағамбет султан оны сарай ақыны етпек болды, бірақ Шернияз бұрынғы бағытшан таймайды.

Шернияз — казак әдебиеті тарихында суырып салма және сатиралық өлендерге шебер ақындардың бірі. Ол "Ай Қазы би, Қазы би" деген термесінде зорлықшыл казак билері мен феодалдардың құлқыны мен бас пайдасы үшін ру мен ру арасына орт салып, қырқыстырып, ел берекесін кетіретінін көрсетеді. Ақын өзінің өлең-жырларында халықтың қона поэтикалық үлгілерін шебер пайдалана отырып, казак әдебиетінде сатиралық жанрдың дамуына үлес қосты. ол бір топ өлендерін халық батыры Исатай Таймановқа арнады, оның адамгершілігі мен ерлігін жырлады.

Ответьте на вопросы:

1. Ол қай кезде өмір сүрді?
2. Исатайға қалай көмектесті?
3. Өлең-жырларында кімдерді жырлады?
4. Біраз өлендерін кімге арнады?

ЗАНЯТИЕ 17

Лексика

Лексика — это раздел науки о языке, изучающий словарную систему, с другой стороны — совокупность всех слов языка. (Лексика — бір тілдегі барлық сөздердің жинағы деген ұғымды білдіреді).

Все слова языка образуют его словарный состав или лексику. (Лексика сөздік курам мен негізгі сөздік қорды тугел қамтиды).

Слова в языке находятся в тесной связи друг с другом. В соответствии с этим слово рассматривается как единица языка, обладающая совокупностью значений, которые по-разному, проявляются в речи.

Слова — это такие единицы речи, которые служат для обозначения наших понятий и представлений о предметах и явлениях окружающего мира, а также об отношениях между ними. Каждое слово имеет свою звуковую оболочку, определенный морфемный состав и известное лексическое значение.

Слова — это строительный материал языка, каждое слово что-либо обозначает. Поэтому нельзя знать язык, не зная слов. То, что обозначает слово, есть его лексическое значение. Значение и употребление слов разъясняются в толковых словарях.

Слова, имеющие несколько лексических значений, называются многозначными. Слова, имеющие одно лексическое значение, называются однозначными.

Лексика и фразеология казахского языка исследует особенности слова, словарный состав, происхождение и употребление отдельных слов, а также типы и значения устойчивых словосочетаний.

Лексика гректің lexikos деген сөзінен шыққан, оның казакша баламасы — сөздік. Лексика сөздердің мағыналары мен шыққан төркінін, сөздік жасау, сөздерді жүйелі түрде жинау ісін тұрақты сөз тіркестерін қарастырады.

Осыған орай лексиканың курамына сөздің құрылымын тексеретін лексикология, мағыналарын тексеретін — семасиология, шыққан төркінін тексеретін — лексикография кіреді.

Бұған фразеология да іргелесіп отырады.

Сөз бен мағына

Сөз — белгілі бір ұғымға берілген атау.

Сөздің сыртқы көрінісі (формасы) және ішкі мазмұны бар. Сөздің формасы — фонема бола тын дыбыстардың белгілі бір жүйеде айтылуы. Белгілі бір жүйеде айтылған дыбыстар гана сөз жасай алады. Сол себепті дыбысты сөздің материалы дейміз де, білгілі бір ұғымды білдіретін дыбыстарды сөз және оның көрінісі деп танымыз.

Сөздің мазмұны — оның мағынасы. Ол белгілі бір ұғымға негізделеді. Ұғым — түсінік, бір затш немесе құбылысты

танып, білу арқылы қалыптасқан жалпы дерек, мәлімет.

Мағына — ұғымның қалыптасқан, айқындалған түрі.

Сонымен, сөздің көрінісі (формасы)— дыбысталуы, сөздің мазмұны — мағынасы. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты. Дыбыссыз сез, сөзсіз мағына жоқ. Ал сөз мағынасы турлі-түрлі болады.

Сөздің тура және ауыспалы мағыналары

(Прямое и переносное значение слов)

Слова, помимо прямого значения, могут иметь переносные значения.

Новые значения слова появляются в результате переносного употребления его основного значения.

Перенесение значений происходит на основе сходства или смежности по пространственно-временным признакам и по признакам формы, цвета, материала, назначения и т. д.

Слово *мектеп* (школа) имеет значение оқу орыны — учебное заведение, переносное употребление этого слова может сопровождаться появлением нового значения "опыт, приобретенный в результате жизненной практики" (өмір мектебі — школа жизни, еңбек мектебі — школа труда). Он прошел хорошую школу жизни.— Ол жақсы өмір мектебін өтті.

Есіктің тұтқасы (тұтқа — есіктің қолға ұсталатын жері). Здесь прямое значение, а в предложении "Адам — өмір тұтқасы" (С. Мәу.) (тұтқа — сөзі тірек деген мағынаны білдіреді). В переносном значении.

1-жаттығу. Қара әріппен жазылған сөздердің қандай мағынада қолданылып тұрғанын айтыңдар.

1. Нысапсызға не керек істің ақ пен қарасы. (Абай). 2. База ралыны Оразбай үшін Тәкежан күйдіртсем десе де, сендер бермендер. 3. Абай бұл арада үлкен түйін түйілгенін білді. (М. Әуезов). 4. Аспан кою булттан айығып, таң белгі бере бастады. (С. Б.) 5. Науқасынан тез айығып кете алмады. (С. Кобеев).

2-жаттығу. Асты сызылған сөздердің қандай мағынада қолданылып тұрғанын айтыңдар.

1. Қан сонарда бүркітші шығады анга Тастан түлкі табылар андығанга (Абай).
2. Айлакерлікпек кун көріп жүрген ол бір түлкі.
3. Солтүстіктен .иккан суык ж ел күшейе түсті.

4. Суық хабарды естіп, оның қаңілі бұзыла бастады.
5. Қисық біткен ағаш.
6. Сөзге түсінбейтін қисық шал екенсің.

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙТК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

Қалаларыңызда қандай жоғары оқу орындары бар?

Какие высшие учебные заведения имеются в вашем городе?

1. Әбу Насыр Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық мемлекеттік университеті.
2. Қазақ мемлекеттік ұлттық техникалық университеті.
3. Алматы сәулет-құрылыс академиясы.
4. Алматы зоотехникалық-мал дәрігерлік институты.
5. Қазақ мемлекеттік ауыл шаруашылық институты.
6. Қазақ мемлекеттік экономика академиясы.
7. Алматы теміржол транспорты инженерлері институты.
8. Алматы энергетика институты.
9. Қазақ Дене шынықтыру институты.
10. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты.
11. Құрмайғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясы.
12. Алматы мемлекеттік театр-коркем сурет институты.
13. Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогика университеті.
14. Қазақ мемлекеттік элем тілдері университеті.
15. С. Асфендияров атындағы Қазақ мемлекеттік медицина институты.

Тема: БІЗДІҢ БӨЛМЕМІЗ

Біздің жатақхана жаңа, адемі, былтыр салынған. Асан екеуіміз университет жатақханасында тұрамыз. Жатақхана Абай данғылының бойында орналасқан. Біздің бөлме екінші қабатта. Бөлменің терезесі үлкен. Бөлмеіміздің ішінде екі кереует, жазу үстелі, этажерка және кішкене шкаф бар. Үстел үстінде: кітаптар, дәптерлер, қалам, қарындаш гар жатыр. Үстелдің жанында екі орындық тұр. Бұл жерде біз сабаққа дайындаламыз.

Менің керуетім он жақта, Асанның керуеті сол жаққа қойылған. Босағада шкаф, төрде айна ілулі тұр. Бөлмеімізді таза ұстаймыз.

Асан ағылшын факультетінің бірінші курсында оқиды. Ол күнде сағат жетідіс тұрады, терезені ашады, төсегін жинайды, ертенгілік жаттығумен шұғылданады. Содан кейін жуынады, киінеді.

Сағат жеті жарымда Асан ертіңгі тамағын ішіп, университетке кетеді. Оның сабағы сағат түскі 1-де бітеді. Ол қолы бос уақытында гимнастикамен айналысып жүр. Міне, бүгін де Асан гимнастикамен жаттығуға Орталық стадионға а кетті. Ал, мен бос уақытымда қызықты кітап оқуды жақсы көремін. Біздің бөлмеміз кең, жарық және жылы.

СӨЗДІК

жатақхана — общежитие	қабат — этаж
турамыз — живем	тер — почетное место
Асанның керуеті — кровать Асана	әдемі — красивый
бөлме — комната	кеч — просторный (-ая, -ое)
терезе — окно	жарық — светлый (-ая, -ое)
былтыр — в прошлом году	жылы — теплый (-ая, -ое)
жақа — новый	босаға — возле двери
айна — зеркало	

ЗАНЯТИЕ 18

Омонимдер. Синонимдер. Антонимдер.

Омонимы

Слова, одинаковые по звучанию и написанию, но совершенно разные по значению, называются омонимами. (Шығуы жағынан да, мағыға жағынан да басқа-басқа, тек айтылуы ғана бірдей сөздерді омоним сөздер дейміз).

Мысалы:

Қас — деген 4 сөздің бір-бірімен өзара мағыналық байланысы жоқ, сондықтан бұлар омоним болады.

1. Қас — адамның қабағындағы қас (бровь).
 2. Қас — дұшпан, жау (враг, классовый враг — тап жауы).
 3. Қас — бірдеменің жаны, маңы (үйдің қасы — оқоло, үйдің жанында — возле).
 4. Қас — ердің қасы (ерге ғана тән ұғымды білдіреді)— вражда, питать вражду к кому-либо.
- Қара деген сөздің 4 мағынасы бар.
1. Қара — түе мағынасы (қара шаш)— черные волосы.
 2. Қара — етістік мағынасы (бері қара)— смотри.
 3. Қара — ірі мал мағынасында (бес қарасы бар)— крупнорогатый скот.
 4. Қара — жаман мағынасында (қара ниет, қара жүрек)— черная душа.

Қара бояу — черная краска, қара сиыр — черная корова, сен маған қара — смотри на меня. Колхозда ірі қара

мал көп.— Крупного скота (коровы, лошади, верблюды) много в колхозе.

1-жаттығу. Кд рамен жазылған сөздер қандай ұғымдардың атауы екенін айтыңдар.

1. Бұл жұмыс сенің қолың емес. 2. Малың қолды болмағай-ақ. 3. Тас көмірдің қызуы күшті келеді. 4. Зауытта еңбек қызу дамуда. 5. Оның басы ауырып, қызуы көтеріліп, дәрігерге кетті. 6. Қызба сөйлеуден аулақ бол. 7. Қайнаған суда микроб болмайды. 8. Колхоз даласында қайнаған еңбек. 9. Досының айтқанына кулак, сал. 10. Құлақ, ауруын алдын ала қаратқан жөн. 11. Ол еш нәрсеге мойын бұрмай, екі көзін кітап бетіне қадаумен болды. 12. Әкем ағатайыма маған көз бола жүр деп қатты тапсырды.

Қарамен жазылған сөздердің мағыналарын анықтап, олардың қандай сөздер тобына жататынын айтыңдар.

2-жаттығу. Сейлемдерді оқып, олардың құрамындағы омонимдер сөздердің қайсысы қандай мағынаны білдіретінін айтыңдар.

ЕР I. Ей, жігіт, не қылсан да *ер* екенсің, Көргейсің ерлігіңнің берекесін. (Абай).

ЕР II. Қалмақы қара үзенгі, биік қасты *ер*, Қанжығамда байлаулы жіптен шідер. (Абай).

Жабағы. I. Мынау бір көп сауылған биенің *жабағысы* екен. (Ғ. Мүст.)

Жабағы. II. *Жабағыға* тырнағы шықпастан болып ілінді. (А. А)

Тегіс I. Төбеде қалқа. Күн де жаңбыр өткізбейді. Тақтайдай *тегіс*, цемент қырман. (Ғ. Мүст.)

Тегіс II. Осы манайдағы ауылдың бар үлкендерін Абай мен Үлжан *тегіс* шақыртып ап, тағы кеңес құрды. (М. Ә)

Жас I. Токсанға келген *жасым* бар, Көпті көрген басым бар.

Жас II. Жасаулы *жас* қарағай Жас өспірім баладай (Ж).

Жас III. Көк ала бұлт сөгіліп, Күн жауады кей шакта.

Өне бойың егіліп, Жас ағады аулақта. (А.)

3-жаттығу. Оқыған кітаптарыңнан бес-алты омонимді теріп алып, олардың әрқайсысы қанша мағына білдіріп тұрғанын, қандай тәсілмен жасалғанын дәптерлеріңе жазып келіңдер.

4-жаттығу. Сөйлемдерді оқып, олардың құрамындағы омонимдер сөздердің қайсысы қандай мағынаны білдіретінін айтыңдар.

1. Ақ түс кіршіл болады. 2. Ол түс көрді. 3. Күн түс болды. 4. Сен аттан түс. 5. Бейсен ағаш кесу үшін әкесінен ара сұрап алды. 6. Гүлге ара келіп қонды. 7. Жаз күндері Алматы көшелеріндегі арықтарда мөлдір су ағып жатады. Сараның ағасы менімен жасты арық адам.

Синонимы — синонимдер

Синонимы — это слова, по разному звучащие, но одинаковые или очень близкие по смыслу:

Они отличаются друг от друга оттенками значения и употреблением в речи. (Әр түрлі айтылса да, жалпы мағыналас бола тын, бірақ сел гана баска ерекшеліктері бар сөздер синоним деп аталады). Мысалы: алые, қашық, жазық — далеко; қысқа, келте, шолак — короткий, краткий; жылдам, шагапан, тез, асығыс — быстро; әдемі, көркем, сулу, ару — красивый, красавица, изящный .

Синонимдік қатар.

Несколько слов-синонимов образуют синонимический ряд. Члены синонимического ряда имеют общую смысловую основу. Белгілі бір ұғымды білдіретін мәндес сөздердің топтарын синонимдік қатар дейміз. Демек, біріне бірі синоним болатын сөздер өзара топталып, өз ішінде жікке белінеді. Мысалы, мықты — сильный деген сөзге мағыналас тағы қандай сөздер бар деп ойласақ, берік, күпті, қуатты, дәулетті, қарулы деген сөздерді табамыз.

мықты — сильный	келбет — цвет лица	кас — бок
бери — выносливый	кескін — облик, вид	мак — сторона
күшті — сильный	кврік — вид	жан — возле
қуатты — полон сил	кейіп — облик	•чір — даль
вулетті — крепкий	ажар — вид	мақай — мимо
қарулы — вооружён-	рей — облик	айқала — вокруг
"ый	жүз — лицо	төнірек — около
	тур — облик	

шыдам, сабыр — терпение, выносливость; жаксы, тәуір, онды — хороший, лучший, недурной.

1-жаттығу. Синоним сөздерді мағына жақындықтарына қарай топтап жазындар.

Үлгі: Сүйкімді, тартымды, жугымды.

Сүйкімді. Алые. Туыс. Тартымды. Қашық. Туысқан. Жырық. Жугымды, Ағайын. Үлкен. Қасында. Зор. Маньнда.

Дерт. Дәу. Жанында. Дымқас. Ажар. Ас. Өңі. Аухат, Түсі. Тамақ. Түрі. Нән.

Синоним сөздердің мағыналары, түлгалары қандай болып келеді? Алые деген қандай сез? Осы сөзге фонетикалық талдау жасандар.

2-жаттығу. Свйлем ішіндегі синоним сөздерді теріп жазып, оған сурау қой және олардың қандай мағына беретінін түсіндір.

Атам Сембай биік, мығым денелі, сұлу жүзді, әдемі бурыл сақалды адам. (Б. Соқп.). Ол қандай қиыншылық кездесе де қайыспайды, мойымайды, қайғырмайды. Өмірде некилы жаксы адамдар толып жатыр гой. Біреу мейірбан, біреу жомарт, біреу адал, біреу турашыл болады.

Антонимы — антонимдер

Антонимы — это слова, выражающие противоположные значения. (Бір тілдегі біріне бірінің мағынасы қарама-қарсы сөздерді антоним сөздер дейміз). Мысалы: үлкен-кіші (большой-маленький), аласа-биік (низкий-высокий), жуан-жінішке (толстый-тонкий), артық-кем (больше-меньше), алыс-жақын (далекий-близкий), күн-түн (день-ночь), ұзын-қысқа (длинный-короткий) .

Слова — антонимы обычно употребляются в тех случаях, когда необходимо подчеркнуть качественную или количественную противоположность. Антонимы широко распространены в произведениях устного народного творчества, в особенности в пословицах и поговорках (Старый друг лучше новых двух, Родная сторона — мать, чужая сторона — мачеха).

(Антонимдер бір заттың сапасының я бір құбылыстың көрінісінің қарама-қарсы қасиетін білдіреді. Антонимдер бір нәрсені салыстырып түсіндіруде қолданылады. Антоним сөздер көбінесе бұрынғы халық ақындарының айтыстарында жиі кездеседі. Сөйлегенде, жазғанда ойды күшейту үшін я айқын етіп айту үшін, бір сөзді мағынасы қарама-қарсы болып келетін басқа сөзбен жарыстыра, салыстыра антитеза ретінде де қолдана береміз.) Мысалы: Сөзін аз, ісің көп болсын. Ащы мен тұщыны татқан білер, жакын мен алысты жортқан білер. Дүние жүзіндегі суы ең ащы теңіз — Қызыл теңіз де, суы ең тұщы теңіз — Балтық теңізі.

1-жаттығу. Қара вріппен жазылған сөздерге мағынасы қарама қарсы сөздер (антонимдер сез) тауып жазындар.

Үлгі: ауыр киім — жекіл киім.

Ауыр киім, ыстық ж ел, ұзақ жол, алые жер, биік екше, кысқа жіп, ерте ояну, қалың қар, жас жылқы.

1. Сіздің біліміңіз қандай?
Менің жоғары білімім бар.	— Какое у вас образование?
— У меня высшее образование.
2. Сіздің қандай арнаулы біліміңіз бар?	— Какое вы имеете специальное образование?
3. Ауыл шаруашылық институтын бітірдім.	— Окончил сельхозинститут.
4. СІЗДІҢ әулетте жоғары білімді кім бар?
Өзім және әйелім.	У кого в вашей семье высшее образование?
У меня и у моей жены.
5. Сіздің ғылыми дәрежеңіз қандай?
Мен физика-математика ғылымының кандидатымын.	Какая у вас ученая степень?
Я кандидат физико-математических наук.

Прочитайте текст и перескажите содержание на казахском языке.

Тема: ТАНЕРТЕН

Мен танертен сағат алтыда турамын. Беті-қолымды жуа-мын, тісімді тазартамын, сүртінемін, шашымды тараймын, киінемін. Тамақ ішемін. Сонан сон мектепке барамын. Бүгін мен кезекшімін. Парталардың, столдың шаңын сүртемін. Бор, шүберекті әзірлеп қоямын. Үзілісте терезелердің желдеткішін ашып, кластың ауасын тазартамын.

СӨЗДІК

танертен — утром
сүртшемін — вытираюсь
сонан сон — потом
әзірлеп қой — приготовить

шаш — волосы
тараймын — расчешусь
үзіліс — перемена

Письменно ответьте на вопросы

1. Сен сағат нешеде тұрасың?
2. Беті-қолыңды немен жуасың?
3. Тісінді немен тазартасың?
4. Сен танертен қайда барасың?
5. Бүгін не істейсің?

Прочитайте текст и перескажите его содержание.

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ (1873—1937)

Ахмет Байтурсынов 1873 жылдың 25 январында Торғай уезінің Тосын болысында карапайым шаруа отбасында туған. Ахметтің әкесі Байтурсын Шошақұлы еті тірі, намысшыл, батыл, сергек адам болса керек. Ахмет Байтурсынов 1891 жылы Торғайдағы екі кластық орыс-казак училищесінде оқиды. Кейін ол Орынборға барып мұғалімдер мектебіне түсіп, оны 1895 жылы бітіреді. 1896—1907 жылдары Ақтобе, Қостанай және Қарқаралы уездеріндегі ауылдық және болыстық мектептерде, екі кластық училищелерде мұғалім болып қызмет атқарады. Сөйтіп, ол сол кездегі казак қоғамына ең бір қажет және кең шеңберде дамуға бег алған ағартушылық, демократтық қозғалысқа белсене араласады. Ол орыс-казак мектептерінде, семинарияларда педагог бола жүріп, қоғамдық-әлеуметтік өмірге үйілді, айналаға білім-ғылым таратудың тиімді жолдарын қарастырды. Қазак тілі және әдебиетінің тарихымен, теориясымен шұғылданды. Алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, халықтың көркем сөз мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу ісіне араласты, баспасөзге мақалалар жазды, өлең шығарды, аударма жасады. Мұғалім болып жүргенде патша өкіметінің саясатына қарсы наразылық білдіргені үшін бақылауға алынды... Қудаланды, кенес өкіметі де көп қуғын-сүргінге салды.

1923 жылы Мұхтар Әуезов: "...Қазактың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелілмен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі танның салқын желіндей шиырықтырған, етек-женін жигызған "Қазак" газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ол екпін ұйықтаған казакты айкайлап оятуға заман ерік бермеген соң "Маса" болып талай ызындап "оятамын" деп ұзақ бейнетті міндет қылып алған, Аханның екпіні болатын"— деп жазған-ды.

А. Байтурсынов өзі гүмыр кешкен ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам ісіне көңілі толмайды. А. Байтурсынов та 1937 жылы 8 октябiрiнде тұтқындалып, содан қайтыш оралмады... Сөйтiп көрнекті ғалым, әдебиетгiшi қасiрет құрбаны болып кете барды. Оның атына, еңбектерiне ұзақ жылдар бойы тыйым салынды. Бүгiн елiмiзде А. Байтурсыновтың аты қайта аталып, оның қоғамдық қызметi, ғылыми, әдеби мұрасы халқымыздың рухани қазынасына шындап қосылып отыр.

(А. Байтурсынов, Шығармалар).

ЗАНЯТИЕ 19

Басқа тілдерден енген сөздер

Займованные слова в лексике казахского языка

«

Слова, вошедшие в казахский язык из других языков, называются *займованными*.

В лексику казахского языка в разное время влилось большое количество слов из других языков. Источниками лексических займований для казахского языка были русский, арабский, иранский, монгольский, тюркский языки и некоторые другие.

В основном займования в казахском языке включают несколько групп: 1. Араб және иран тілдерінен енген сөздер (из арабских и иранских языков.)

а) были связаны с общественным отношением, бытом, домашним обиходом: айна, тага, атрап, то рап, шырак, бэйрак, базар, таба,-орямал, бадам, перде, батпак (ша-руашылық. уй турмысына байланысты бұйымдардың атаулары).

б) были связаны с наукой, культурой (мәдени, ғылыми ұғымдарды білдіретін сөздер), калам, дәуіт, қағаз, мектеп, медресе, мәлім, мағлұмат, мереке, емтихан, галым, ғылым, пән, мешіт, кітап, тарих.

в) связанные с религиозными убеждениями, воззрениями.— діни қызметті білдіретін сөздер; ораза, намаз, дәрет, парыз, аруак, күдай, күдірет, аят, кунә, есиет.

2. из монгольского языка — монгол тілінен енген сөздер, қазақша абдыра — монголша — абдара (сандық); алтын — алтан (золото), аяқ — аян, байсал — байкал, баянды — баян, аймақ — аймағ, қарыз — гарз, ком — хом, жол — зол, кар — тар, дөнежіі — дөнжин.

а) технические: машина, сеялка, веялка, молотилка, сепаратор, мастер, ремонт, винт, двигатель, минута, секунда, завод, вокзал, вагон, самовар и т. д.

б) әкімшілік, — басқару ісіне байланысты мына сияқты сөздер енді: үйез (қазір уезд), ояз (уезд начальный), облыс (область), губерния, старшина, ауылнай (ауыльный), жақдарал (генерал-губернатор), протокол, контора, съезд, адвокат, сот (суд), судья, билет, комендант и т. д.

в) қоныс аударуға байланысты: план, кірпіш, берене, пеш, карниз, участок, стол, скамейка, т. б.

г) ғылым мен мәдени ет саласынан да кептеген сөздер кірді: газет, журнал, гимназия, семинария, гимназист, учи-

лище, диктант, парта, класс, форма, интернат, пансион, физика, химия, алгебра, геометрия, карта и т. д.

д) күнделікті уй ішінің керек-жарақтарына, турмыс қажетіне байланысты сөздер: шәлі (шаль), шарф, бәтіңке (ботинка), галош, сатин, без (бязь) бутылка, кружка, корзина, флакон, лампа, керосин, сіріңке, тарелке, кастрюль, капуста, сумка т. б.

2. слова послеоктябрьского периода. (Қазан төңкерісінея кейінгі кезеңде енген сөздер): атом, газ, рычаг, линза, молекула, магнит, масса, спектр, элемент, диагональ, диаметр, коэффициент, интеграл, конус, колхоз, совхоз, тілші (корреспондент), сын (критика), баскарма (правление), жазушы (писатель), баспа (издательство).

1-жаттығу. О дьш шығып, орыс тілінен енген сөздерді көшіріп жазындар.

ЖАЙЛАУ ҮНІ

Гвардия ауданындағы "Қарашоқы" кеншарының орталығында алыстағы шопандардың даусы жиі естілетін болды. Мұнда жайлаудағы малшылармен үздіксіз байланыс жасап отыру үшін радиотелефон орнатылған. Осы аппарат арқылы фермалардағы болы и жатқан жағдай кеншар басшыларына жедел жеткізіледі. Радиотелефон арқылы ферма менгерушілеріне, болім бастықтарына нұсқау беріледі.

Бұл кеншарда көшпелі радиотелефондар трактор бригадаларына және шеберханаларға, сондай-ақ бас мамандардың машиналарына да орнатылған. Біздің республикамыз Венгриядан осындай радиотелефонның 1800-ін алды ("Социалист!к Қазақстан" газетінен).

2-жаттығу. Орыс тілінен енген төмендегі сөздерге жалғоу жалғандар да, оларды қатыстырып, сейлем құрастырықдар.

Компас, станок, август, турист, сентябрь, разъезд, митинг, киоск лагерь, спектакль, фонарь, металл.

Фразеология

Фразеологизмы — это неразложимые словосочетания, которые так же, как и отдельные слова, служат названиями предметов, явлений, признаков, действий и состояний.

Фразеология — учение о фразеологических сочетаниях, т. е. об устойчивых сочетаниях, обозначающих нечто единое по смыслу.

Устойчивые сочетания слов, равные по значению одному слову — это фразеологические обороты. Например, в предложении "су журек адам" ^имеется фразеологическое сочетание "су журек", слово "су" не обозначает воду, а сливается в одно целое со словом "су журек" (коркак-трус).

Устойчивые обороты речи в каждом языке многообразны по структуре и по происхождению, и по историческому значению в составе языка. Они точно не переводятся на язык другого народа, передается лишь смысл содержания: *қас пен көздің арасында жоқ балды* (лезде)— моментально, быстро или (мгновенно) исчез. Здесь перевод: *кдс — бровь, пен — и, көз — глаз, арасында — между, жок, балды — исчез*. *Аузын буган огіздей* (момын, жуас — тихий, скромный). *Тайга тацба басқндай* (анык)— ясный. *Ит өлген жерде* (алыста)— далеко. *Қуанышы қрынына сыймау* (каты куану)— радоваться. *Ат төбеліндеі* (азғантай)— немного, чуточку. *Қырғи қабақ болу* (араздасу)— ссориться. *Тонның ішкі бауындай* (тату)— дружный: мирный.

Он саусағынан өнері тамеан (шебер)— мастер. *Үріп ауызға салғандай* (әдемі)— красивый.

Фразеологизмы имеют различную степень смысловой неразложимости изменяемости составных частей. Степень слияния элементов во фразеологических сочетаниях бывает различной.

Все фразеологизмы казахского языка можно разделить на три группы:

1. Идиома (идиомалар, немесе идиома сөздер басқаша айтқанда қайнасып, тутасқан фразеологиялық сөз тізбегі).

2. Мақалдар (немесе мақал болып кеткен сөз тізбегі) пословицы.

3. Мәтеддер (поговорки).

Белгілі бір мағынада қолданылатын, өзара бөліп-жаруга келмейтін, грамматикалық басқаша өзгеріске көнбейтін, ежелден қалыптасып орныққан, дайын сөз тізбектерін тұрақты фразеология дейміз.

Фразеологиялық тізбектер өздерінің жасалуы, фразеологиялық материалы, грамматикалық байланысы, лексикалық мәні жөнінен үш түрге бөлінеді.

Тұрақты сөз тіркестері

Білдіретін мағынасы

1. Қас пен көздің арасында — лезде
2. Ит өлген жерде — алыста
3. Төбе шашы тік туру — қорку (шошу)

ИДИОМАЛАР — ИДИОМЫ

Идиома гректің (ерекше сөз) деген сөзінен алынған термин.

Идиома — укоренившийся неразложимый оборот речи, свойственный какому-либо языку и не переводимый дословно на другой язык.

(Бір тілдің ішіндегі бөліп-жаруга, басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейтін, лексика — грамматикалық тұрақты сөздер түйдегін идиома дейміз).

Мысалы: *Аза бойы қаза болу* (қорку)— бояться (страшиться). *Аузына цум қуылды* (жеңілу — поражение), *екі аяғын бір етікке тыеу* (қорқыту)— напугать, *журек жалғау* (тамактану)— кушать (кормиться), *муртын балта шаппайды* (мықты)— сильный (крепкий). Значение этих элементов не обуславливает значение целого сочетания, тот или иной элемент иногда теряет свое первоначальное значение: *журегі тас төбесіне шық/пы* (шошу)— испугаться. *Шық бермес шығайбай* (саран — скупой). *Санин соғып қалу* (өкіну)— сожалеть. *Аспанға қарайды* — точный перевод: на небо смотреть. (Смысловой перевод: ничего не замечает). *Мал болмайды* — точный перевод: скотом не будет. (Смысловой перевод: умрет, придет конец). *Ты ащы* — точный перевод: язык горький. (Смысловой перевод: злой язык). *Көзіңе қара* — точный перевод: смотри в глаза (Смысловой перевод: будь осторожным). *Тас бауыр* — точный перевод: каменная печень (смысловой перевод: беспощадный), *еңбегі жанды* — точный перевод: труд горел (смысловой перевод: труд зря не пропал), *жер соғып қалу* (өкіну)— сожалеть.

Бұл тізбек тұтас бір мағынаны білдіреді. Ол мағына ғасырлар бойы қалыптасып, әбден орныққандықтан, көп ойлап толғануды керек етпейтін жалпы халықтық қасиетке ие болған, олар таныс, даяр сөйлемшелер ретінде айтаын деген ойды айқындауға аса қажетті құрал есебінде қолданылады.

МАҚАЛДАР - ПОСЛОВИЦЫ

Пословицы — краткие, образные и меткие народные изречения о различных явлениях жизни, содержащие, как правило, глубокий обобщающий смысл. (Мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөздердің тізбегін айтамыз).

Пословица — не простое изречение. Она выражает мнение народа. Не всякое изречение становится пословицей, а только такое, которое согласовывалось с образом жизни и

мыслями множества людей — такое изречение могло существовать тысячелетия, переходя из поколения в поколение.

Макал тізбегі мен идиомалық тізбектің негізгі айырмашылығы мынадай: идиомадағы және сөздер өзінің бастапқы тұрақты мағынасынан қашықтап, тек қана тобымен түйдектеліп, бір мағынаны білдірсе, макал тізбегіндегі сөздер өздерінің тура мағыналарын сақтайды. Әрине, мақалдағы сөздердің беретін тура мағыналары да салыстыру, бейнелеу ретінде жұмсалып, айтайын деген ойды әрі көрікті, әрі түсінікті етіп шығарады. .

Мысалы: ексең егін — ораснң тегін; тенге тиыннан өсер; жылқы құлыннан өсер; нар жолында жүк болмас; жігіт адамға жетпіс өнер де аз; таулы жер бұлақсыз болмас, сулы жер құрақсыз болмас; сын түзелмей, мін түзелмес; кең болсаң, кем болмайсың; әзіл айтсаң да, әділ айт. Бидайдың кеудесін көтергені — дақылы жоқтығы, жігіттің кеудесін көтергені — ақылы жоқтығы. Тұз астың дәмін келтірсе, макал сөздің сәнін келтіреді.

1-жаттығу. Төмендегі макалдардың қайсысы тура мағынасында, қайсысы астарлы, келтірінді мағынада ұғынылатынын айтып беріңдер.

1. Ердің атын еңбек шығарар. 2. Еңбек мұратқа жеткізер, жалқаулық абыройды кеткізер. 3. Жығылып жатып, сүрінгенге күлме. 4. Асқанта аспан да аласа. 5. Көрмес түйені де көрмес. 6. Ашуың келсе, қолың тарт, айтпас жерде тілің тарт. 7. Жұмыла көтерген жүк жеңіл. 8. Білім іздеген өсер, бүлік іздеген өшер. 9. Қызыл алманын да қышқылы бар. 10. Алдымен істі тындырсаң, кім үрсар сонсоң қыдырсаң. 11. Өз інінде көртышқан да көреген. 12. Көзін ауырса, қолыңды тый, ішін ауырса, аузыңды тый. 13. Сырын білмеген аттын сыртынан жүрме. 14. Мұржасы қисық болғанмен, түтіні түзу.

2-жаттығу. Төмендегі макал-мәтелдердің мағынасын қалай түсінетінін айт.

Бірлік болмай, тірлік болмас. Құс қанатымен танылар, жігіт қайратымен танылар. Істі ине тікпейді, икемді қол тігеді. Жанылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ. Ақыл — тозбайтын тон, білім — таусылмайтын кен.

МӘТЕЛДЕ? — ПОГОВОРКИ

Поговорка — краткое и меткое народное изречение.

Поговорка — суждение частного характера.

Метел де макалмен бір тектес, бұл екеуі тығыз байланысты бола тұрса да, олардың өзара айырмашылығы бар.

а) макалдар бір сөйлемнен де, көп сөйлемнен де құралады; б) макалда ой аяқталған, тұжырымды, тианнақты болып келеді, метел сөздер тізбегінде ой аяқталмайды, өйткені метелдер дербес (жеке) сөйлем болмайды, сөйлемнің бір мүшесі ретінде ғана қолданылады. Мысалы: ауырдың астымен, жеңілдің үстімен; қол құсырып; ұзын арқан, кен тұсау; аз болса да жақсы бол сын — лучше меньше, да лучше; қуып жету және басып озу — догнать и перегнать.

Демек, метелдерде ой-пікір макалдардағыдай, тікелей кесіл айту түрінде емес, жанамалап нұсқай салу (ишара) түрінде айтылады. Мысалдар: Айдағанын екі-ақ еіпкі, ысқырығың жер жарады. Баяғы жартас бір жартас. Сезінді біреу сөйлесе, аузын қышып бара ма. Ит ашуын тырнадан алады.

1-жаттығу. Макалдарды бір белек, мәтелдерлі бір белек тізімдеп кешіріңдер. Выпишите отдельно поговорки, затем поговорки.

1. Жалқаудан жаман жоқ, оқымаса, маман жоқ. 2. Еңбек сүйгенді ел сүйеді. 3. Батырға да жан керек. 4. Егін ексең тыңға, шықтым дей бер шыңға. 5. Біреу тоңып секіреді, біреу тойып секіреді. 6. Татулық — табылмас бақыт. 7. Болат кайнауда шынығады, батыр майданда шынығады. 8. Құрғақ қасық ауыз жыртады. 9. Темірді қызған кезде жоқ. 10. Көппен көрген ұлы той. 11. Шегірткеден қорыққан егін екпес.

2-жаттығу. Мына текстегі идиомаларды, макал, метелдерді табыңдар, оларды мөнісін түсіндіріңдер.

1. Алыскан алмайды, ақыл алады. 2. Жүйрік шабыста сыналады, шешен айтыста сыналады. балуан күресте сыналады, батыр ұрыста сыналады. 3. Бірлік болмай — тірлік болмайды. 4. Еріншектің ертені бітпес, жеңілтектің селтені бітпес. 5. Мұнда, Қызылқұмда ондаған колхоздардың төрт түлік малы жайылады. 6. Тәжірибелі шопандар мен жылқышылар қыстың алты айында ақтылы қой, алалы жылқысын осы далада қыстатып жүреді. (С. М.). 7. Құмайты, барқыт белдер малдың қысқы жақсы жайылымы болып есептеледі. 8. Олардың алдында бұлдыраған жап-жазық, мидай дала керінеді. 9. Толғауы тоқсан қызыл тіл, сөйлеймін десен, өзің біл. (Абай.). 10. Олақтан салақ жаман. Қолы қимылдағанның аузы қимылдар.

3-жаттығу. Оқыған, естіген жақсы макал-мәтелдерді есіне сақтап жүр және бірнешеуін жазып кел. Напишите несколько пословиц и поговорок, которые вы запомнили.

1. Кітап дүкені қай жерде? — Абай даңғылында үлкен кітап дүкені бар.
2. Оған қалай баруға болады? — Ол жерге троллейбус немесе автобус апарды.
3. — Сіздің дүкенде қазақ ертегілерінің орыс тіліндегілері бар ма?
4. — Из, бар.
5. Маған Лермонтовтың "Біздің заманның геройлары" атты кітабын, М. Әуезовтің "Абай жолы" романына және қала көріністері бар открыткаларды орап беріңіз де, қанша төлейтінімді айтыңыз?
6. Рақмет Сізге!
- Где находится книжный магазин?
На проспекте Абая находится большой книжный магазин. "Прогресс".
А как к нему проехать?
Туда могут подвезти троллейбус и автобус.
Есть ли в вашем магазине казахские сказки на русском языке?
— Да, есть.
Заверните мне книги Лермонтов "Герой нашего времени", Мухтара Ауэзова "Путь Абая", открытки с видами города и скажите, сколько я должен (должна) заплатить?
Спасибо Вам!

ЗАНЯТИЕ 20

Грамматика

Грамматика — как раздел науки о языке изучает грамматический строй казахского языка и делится на две части:

- 1) морфологию, т. е. грамматическое учение о слове,
- 2) синтаксис, т. е. учение о законах построения словосочетаний и предложений.

Морфология

Морфология — как один из основных разделов грамматики рассматривает структуру, состав слова, части речи и занимается изучением вопросов словообразования и формообразования. (Морфология — сөздердің құрылысы (турпаты), сөздердің өзгерілуі туралы ілім. Ол сөздердің морфологиялық құрамын тапдайды, сөздерді таптастырады, сөздердің өзгерілу ережелерін белгілейді).

Сөз түрлі бөлшектерден құралады. Ол бөлшектер сөз құрамы деп аталады. Сөз құрамындағы әр бөлшектің өзіне лайықты мағынасы мен қызметі бар.

Основы слов представляют собой звуковой комплекс с определенным значением.

По морфологической природе основе казахских слов могут быть рассмотрены как непроизводные (первичное) и производные.

1. Непроизводные (первичные) основы представляют собой не что иное, как корень слова, имеющий значение лишь в целом и не поддающийся морфемному членению. Например: темір (железо), балық (рыба), жұмыс (работа, дело), күзет (охраняй).

Сөздің лексикалық мағынасын білдіріп, өзгермей тұратын бөлшегін сөздің негізі дейміз.

Непроизводная основа, корневая морфема, корень слова в казахском языке употребляются в одинаковом значении. Непроизводная основа или корень слова в казахском языке всегда выступает как самостоятельное слово, имеющее реальное, вещественное значение и служит базой для образования новых слов.

2. Производные же основы казахских слов образуются от первичных основ посредством присоединения к ним живых аффиксов. Например: темір-ші (кузнец); балық-шы (рыбак), біл-ім (знание), білім-ді (знающий), күзет-ші (сторож), көр-ме (выставка); көр-сет-кіш (показатель), сөйлемпаз (говорун), хабарлан-дыр (объяви) и т. д.

Во всякой производной основе можно выделить первичную основу (корень) и один или несколько живых словообразовательных аффиксов, присоединяемых в определенной последовательности и придающих ей новое конкретное значение.

Аффикс — часть слова, имеющая грамматическое значение и вносящая некоторое изменение в значение корня.— (Сөздің лексикалық мағынасын өзгерту үшін немесе оған грамматикалық мағыналар үстеу үшін негізгі түбірге жалғанытын бөлшекті қосымша (аффикс) дейміз.

Қосымшалар (аффикс) мағынасына және атқаратын қызметіне қарай жұрнақ және жалғау делініп аталатын екі топқа бөлінеді.

Жұрнақ — суффиксы

В казахском языке слова чаще всего образуются при помощи суффиксов, которые присоединяются к производным и производным основам и образуют существительные со

значением лица, предмета вещи или отвлеченного понятия или других частей речи.

Суффиксом (журнак) называется словообразовательный аффикс, который стоит после корня и служит для образования новых слов. Например: мал-шы, қой-шы, жылқы-шы. (Сөздерге лексикалық мағына үстейтін қосымшаны журнак дейміз). Бүркіт және бүркітші екеуінің лексикалық мағынасы бір емес, екеуі — екі басқа сөз. Тағы мысалы: жылқы дегеніміз мал, жылқышы дегеніміз — оны бағушы адам, жылқышылық дегеніміз — жылқы бағу кәсібі.

В казахском языке суффиксы подразделяются на две группы: словообразующие и формообразующие.

1. Сөз тудыратын жұрнақтар (словообразующие суффиксы). Өзінің жал ғам ан сөзінен жана мағыналы сез тудыратын жұрнак сез тудырушы жұрнак деп аталады.

С помощью словообразующих суффиксов образуются новые слова с новым лексическим значением. Мысалы: ек — сеять, егш — посева, егіншілік — земледелие, егінші — пахарь, земледелец, егіншілік; су — вода, сушы, сусар — куница, су сын — напиток, суық — холодный, суыр — сурок, бай — байлық, байла, байланьс.

1) -шы, -ші: кой-шы (пастух), колхоз-шы (колхозник), трактор-шы (тракторист);

2) -дас, -дес, -тас, -тес, -лас, -лес: жолдас (товарищ), ел-дес (соотечественник), ат-тас (тезка), жер-лес (земляк); мінез-дес (однохарактерный);

3. -шылық, -шілік: (адам-шылық человечность), егінші (земледелец), шаруа-шылық (хозяйство).

2. Форма тудыратын жұрнақтар. Формообразующие суффиксы.

Өзі жалғанған сөзге (түбірге) сел де болса жана мағына үстейді, бірақ негізгі лексикалық мағынасын өзгертпейді.

(Формообразующие суффиксы отличаются тем, что они не образуют слов с новым лексическим значением; а придают несколько другие значения, оттенки)/Мысалы: кел, келме, келер, келмес, к ел ген, келмесен, келетін, келмейтін, келмек, келмекші, кел іп, келе, келгім, келеді; сур, сұрғылт, сұрғылтым, сұрша, сұрлау, сұршалау, сұрырақ. В этих примерах слова принимают различные грамматические формы в зависимости от суффикса, причем основное лексическое значение (корень) сохраняется.

Ескерту (примечание) суффиксы -нікі, -дікі, -тікі.

1. При присоединении к существительным и местоимениям с/ффиксов *-нікі, -дікі, -тікі* образуется притяжательная форма слова, показывающая принадлежность предмета или явления, *-нікі* прибавляется после конечных гласных, *-дШ*

после конечных звонких и сонорных, *-тікі* после конечных глухих и звонких б, в, г, д.

Примеры: бала-нікі — мальчика, әкем-дікі — папин, отцов, Әсет-тікі — Асета, біз-дікі — наш, Иванов-тікі — Иванова, сіз-дікі — Ваш и т. п.

2. Притяжательная форма с суффиксами *-нікі, -дікі, -тШ* в Предложении выступает в качестве сказуемого и употребляется после того слова, к которому относится.

Например: калам біздікі — ручка наша, керует әжемдікі — кровать бабушкина, уй институттікі — дом (здание) принадлежит институту, пальто Сергейдікі — пальто принадлежит Сергею и т. п.

1-жаттығу. Спишите текст, в выделенных словах подчеркните словообразующие суффиксы.

К.ЫМЫЗДЫҚ

Далалы жерлерде жабайы есетін қымыздық — бәрімізге таныс өсімдік. Бұл өсімдікті балалар жақсы көреді. Қымыздық қышқыл, дамді. Сонымен бірге қымыздық құрамында организмге қажетті заттар бар ("Ұлан" газетінен).

СӨЗДІК

-қымыздық — шавель	қымыздық құрамында — в составе
жабайы өсетін қымыздық — дико-	растущий шавель
растущий шавель	организмге қажетті — необходимое
бәрімізге — всем нам	для организма
қышқыл — кислый (-ая, -ое)	

2-жаттығу. От данных слов образуйте новые производные основы с аффиксами -шы, -ші и с ними составьте предложения.,

Керекті сездер: тербие, бакша, колхоз, етік, жұмыс, шекара.

Прочитайте. Переведите на русский язык.'

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ (1889-1931К

Жүсіпбек Аймауытов — акын, прозашы, драмашы, сыншы, публицист, аудармашы. Ол Қахатың жана әдебиетінің негізін салушылардың алғы легінде болды. Көптеген ірі шығармаларымен жана жанрлардағы ізденістерді орнықтырды.

Жүсіпбек Аймауытов 1889 жылы Семей губерниясының Павлодар уезіндегі Қызылту болысының бірінші аулында туған. Жазупғаның өз әкесі Аймауыт та, оның өкесі

Дәндебай да шағкин шаруалы адамдар болған. Оның 15 жасқа дейінгі өмірі өз аулында өтеді. Ол ауыл мектебінде оқып сауат ашады. Керекудегі орыс-қазақ мектебін бітіріп, 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына түседі, оны 1919 жылы бітіреді. 1922—1924 жылдары Қарқаралыда мектеп мұғалімі болып, 1924—1926 жылдары Ташкентте шығатын "Ақ жол" газетінің редакциясында қызметтер атқарады. 1926—1929 жылдары Шымкент педагогикалық техникумының директоры болады. 1929 жылы Қазақстандағы ұлтшылдар ұйымымен байланысы бар деген сылтаумен тұтқынға алынады. Осығайдақ қолдан ұйымдастырылған жасанды іс бойынша 14 адамға түгелдей сырттай үкім шығарылған. Міне, солардың қатарында Ж. Аймауытовтың өмірі 1931 жылы 42 жасында нағыз творчестволық толысқан кезінде қыршынынан қиылды.

Жүсіпбектен қалған мұра аса бай. Оның ішінде "Қартқожа" "Ақбілек" романдары, "Күнікейдің жазығы" повесі мен көптеген әңгімелер, "Рабиға", "Мансапқорлар", "Ел қорғаны" "Қанапия мен Шәрбану", "Шернияз" атты пьесалар, өлеңдер мен "Нұр күйі" поэмасы, балаларға арналған ертегі кітапшалар, сын мақалалар мен көптеген аударма кітаптар, оқулықтар бар.

(Ж. Аймауытов. "Шығармалары" кітабынан).

ЗАНЯТИЕ 21

Жалғау — окончание

Для связи слов в предложении служат окончания. (Окончание — это изменяемая часть слова, образующая определенную грамматическую форму и выражающее грамматическое подчинение данного слова другому слову). Сөздерді бір-бірімен байланыстырып, оларға грамматикалық мағына үстейтін қосымшалар жалғау дейміз.

Қазақ тілінде төрт түрлі жалғау бар: көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары.

Көптік жалғау — множественное окончание. Заттың біреу ғана емес бірнеше (көп) екенін білдіретін жалғау көптік жалғау — множественное окончание деп аталады. Сөздердің көптік мағынада жұмсалудың үш түрлі тәсілі бар.

В казахском языке множественное число образуется тремя способами:

I. Морфологиялық тәсіл — морфологический способ.

Тісті қосымшалар қосылу арқылы сөздерге көптік ұғымының берілуін морфологиялық тәсіл дейміз.

(слова, образованные прибавлением к основе или к производной основе множественных окончаний (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер) называется морфологическим способом).

Сөздің соңғы буыны жуан болса, көптік жалғауы да жуан түрде (-лар, -дар, -тар), соңғы буыны жіңішке болса, көптік жалғауы да жіңішке түрде (-лер, -дер, -тер) жалғанады.

Если последний слог слова звучит твердо, то множественные окончания должны быть твердыми (-лар, -дар, -тар), если последний слог звучит мягко, то множественные окончания должны быть мягкими (-лер, -дер, -тер).

Мысалы: бала-лар, қаз-дар, жолдас-тар, кісі-лер, озен-дер, күрек-тер.

II. Лексикалық тәсіл — лексический способ.

Көптік жалғауын қабылдамай-ақ сөздің түбірі я негізі өздігінен тұрып көптік мағынаны білдіруін айтамыз.

Существительные, корень или основа которых самостоятельно могут означать множественный смысл без прибавления множественных окончаний, называются лексическими.

Көптік жалғаусыз көптік ұғымда қолданылатын сөздер.

1. Жеке-даралап санауға (есептеуге) келмейтін заттардың аттары (название различных однородных предметов которые не подлежат счету, воспринимаются во множественном числе), мысалы: су, сүт, сорпа, қымыз, туз, ұн, шөп, құм т. б.

2. Ру, халық, тайпа, ел аттары (названия племен, народов, родов, национальностей): кыпшак, найман, керей, аргын, казак, кыргыз, өзбек, тәжік, белорус, украин, француз, грузин, мордва, азербайжан, неміс т. б.

3. Әр қилы жәндіктер, аң хайуанат аттары (названия насекомых, зверей, животных): кобелек, курт-кумырска, коңыз, түлкі, қой, қоян, жылқы, сиыр, түйе т. б.

4. Өсімдік аттары (названия растений): шөп, арпа, сулы, коде, жусан, макта, бидай, тары, дермене.

III. Синтаксистік тәсіл — синтаксический способ.

Көптік ұғымдардың сөз тіркестері арқылы берілу жолы синтаксистік тәсіл деп аталады. (образование множественного числа при помощи словосочетаний называется синтаксическим способом).

Мысалы: Көп адам, бес оқушы, аз уақыт т. б.

1. Зат есімнің алдынан сан есім келсе, ол ешқандай қосымшасыз-ақ көптік мағынаны білдіреді. (если существи-

тельное сочетается с предшествующим ему количественным числительным, то оно не принимает окончаний множественности).

Мысалы: бес кісі, ұға кісі, торт кітап, он студент, отыз кой. жеті жылқы, елу дәптер.

2. Коп, аз, әлденеше, бірнеше, бірталай, қыруар, бірсыпыра сияқты сөздер зат есімдердің алдынан келсе, ешқандай қосымша жалғанбай-ақ көптік мағына береді.

Мысалы: коп адам, аз кісі, әлденеше кісі, бірнеше студент.

(Существительные, стоящие после таких слов как коп, аз, алденеше, бірнеше, бірталай, бірсыпыра, қыруар могут не принимать окончаний множественности).

3. Анықтауыштары қайталама қос сөздерден болатын есімдерге көптік жалғау жалғанбаса да, көптік ұғым туады (если существительное сочетается с предшествующим ему повторяющимся парным словом, то оно не принимает окончаний множественности).

Мысалы: мая-мая шоп шабылды, дал ада кора-кора кой жайылып жатыр, жұрт үйді-үйіне та рады.

1-жатшы. Образуйте множественное число от следующих слов (темен - дегі сөздерге келіткі жалғауын жалғап жазыңдар).

Ан, жен, тіс (зуб), ат, ит, тай, үй, егінші, қағаз, қол, уйрек, тас, дәрігер, кірпі, қарлығаш, ерлік, қус, қорғасын.

2-жатшы. Темендегі сөйлемдерден көптік жалғауы жалғанған сөздің астын сызып келіңдер.

Біздің кластың оқушылары экскурсияға баратын болды. Экскурсияда табиғат құбылыстарын бақыладық, олар туралы мұғалімнің өңгімелерін естідік. Экскурсиядан қайтқан соң, көргендеріміз бен түсінгендеріміз туралы әңгіме жазбақшы болдық. ("Ұлан" газеті.)

ТУҒАН-ТУЫСҚАҢДАР – РОДСТВЕННИКИ

1. Жасыңыз нешеде?	—	Сколько Вам лет?
Менің жасым жиырмада.	—	Мне двадцать лет.
2. Сенің жасың нешеде?	—	Сколько тебе лет?
Менің жасым жиырма бесте.	—	Мне двадцать лет.
3. Сенің туған күнін қашан?	—	Когда твой день рождения?
Менің туған күнім —11 қыркүйек.	—	Мой день рождения одиннадцатого сентября.
4. Біз қурдас екенбіз.	—	Мы ровесники.
5. Мен сізден аздап үлкен екенмін.	—	Я немного старше вас.
6. Сіздің отбасыңыз үлкен бе?	—	У вас большая семья?
7. Біздің отбасы үлкен.	—	У нас большая семья.
8 Біздің отбасында 8 адам бар.	—	У нас в семье 8 человек.
9. Менің екі ағам және үш сіңлім, әжем бар.	—	У меня есть два брата, три сестры и бабушка.
10. Әке-шешенің бар ма?	—	Есть ли родители?
Менің әкем қайтыс болған, ал шешем тірі.	—	Мой отец умер, а мать жива.

Прочитайте выразительно. Выучите наизусть.

СЕНІҢ ОТАНЫҢ

Коп аузынан түспейтін,
Отан деген немене?
Оның тұлға, туге, кейпін,
Достым, білгің келе ме?
Отан — сенің ата-анан,
Отан — досын, бауырын,
Отан — олкең, астанан,
Отан — аудан, ауылың.
Отан — тарих, Отан — тіл,
Жасаған елің, өз халқың.
Отан — олец, Отан — жыр,
Котерген кокке ел данқын.

www. и * * * * *
Көңілге мұны түйе біл!
Отан деп өсіп жас жаның,
Оны ардақтап, сүйе біл!

Б. Ысқақов.

1. Өленнен "Отан" деген немеңе? деген сұраққа жауап болатын жерлерін тауып оқышдар.

Найдите ответ в стихотворении на вопрос "Что такое Родина?"

2. Өленді жаттап алындар да, мәнерлеп айтып беріндер.

ЗАНЯТИЕ 22

Тәуелдік жалғау — Притяжательная форма

Заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін білдерігін жалғау тәуелдік жалғау деп аталады.

В казахском языке существует притяжательная форма, которая показывает принадлежность данного предмета или явления первому, второму или третьему лицу (или предмету). Принадлежность предмета кому (чему) нибудь выражает посредством присоединения к основе слова аффиксов принадлежности.

Сөздің тәуелденуі екі түрге бөлінеді: оның бірі — оңаша тәуелдеу, екіншісі — ортақ тіуелдеу.

Бір не бірнеше заттың бір ғана иеленушіге тән екендігін білдерігін тәуелденудің түрі оңаша тәуелдеу деп аталады.

Предмет обладания и имя обладателя стоят в единственном числе. Например: дәптер-ім (моя тетрадь), дәптер-ің (твоя тетрадь), дәптері (его тетрадь); предмет овладения стоит во множественном числе, а имя обладателя в единственном числе, например: менің дәптер-лер-ім (мои тетради), дәптер-лер-ің (твои тетради), дәптер-лер-і (его тетради); оның кітабы, оның кітаптары.

Бір не бірнеше заттың бір емес, бірнеше иеленушіге тән екендігін білдерігін тәуелдеудің түрі ортақ тәуелдеу деп аталады.

(Предмет обладания и имя обладателя стоят во множественном числе, например: дәптер-лер-іміз, (наши тетради), дәптер-лер-іңіз (ваши тетради), дәптер-лер-і (их тетради); олардың кітаптары.

Притяжательная форма образуется путем прибавления к существительному следующих окончаний:

жак	дауыстыдан сок		мысалы		дауыссыздан сок		мысалы	
	жуан	жіңіш-ке			жуан	жіңіш-ке	жуан	жіңішке
I	-м	-м	атам	әжем	-ым	-ім	қолым	көзім
	-мыз	-міз	атамыз	әжеміз	-ымыз	-іміз	қолымыз	көзіміз
II	-«	-н	атақ	әжен	-ың	-ің	қолың	көзің
	-ыңыз	-іңіз	атаңыз	әженіз	-ыңыз	-іңіз	қолыңыз	көзіңіз
III	-сы	-а	атасы	әжесі	-ы	-і	қолы	көзі

жак	оңаша тәуелдеу	ортақ тәуелдеу
I	Менің кітабым, менің кітаптарым	Біздің кітабымыз, біздің кітаптарымыз
II	Сенің кітабың, сенің кітаптарың (сіздің кітаптарыңыз)	Сендердің кітаптарың (сіздердің кітаптарыңыз)
III	Оның кітабы, оның кітаптары	Олардың кітабы, олардың кітаптары

Например: қарындаш-ым (мой карандаш), қарындаш-ың (твой карандаш); қарындаш-ы (его карандаш); дәптерім (моя тетрадь), дәптерің (твоя тетрадь), дәптері (его тетрадь).

1-жапығу. Төмендегі сөздердің бірінші тобын ауызша, екінші тобын жазуша тәуелдендер.

1. Алма. Әңгіме. Бас. Тіс. Қағаз. Дәптер.
2. Ата. Іні. Қарындаш. Бет.

2-жаттығу. Сөйлемдерді оқып, тәуелдік жалғаулы сөздерді атаңдар.

1. Желдің ызғары бет қаратпайды. Тонымның жағасы үлкен, жөні кең. Мен жағамды көтердім. Қардың беті қабыршақтанып қалыпты. 2. Сиыр ферманың мал қоралары кең, әрі таза. Сауыншылар сиырды электрмен сауады. 3. Туған жер! Тауың да ыстық, тасын да ыстық. Тоғайың, топырағың қандай ыстық!

3-жапығу. Тәуелдік жалғаулы сөздердің алдына онымен мағынасы байланысатын өзді қойып жазыңдар.

Ескерткіші, жұмысшылары, көйлегім, киімнің, орамалымыз, үйірмеміз.

Керекті сөздер: Абайдың, менің, сенің, біздің, сіздің, заводтың.

4-жаттығу. Сөйлемді көшіріп жазыңдар, тәуелдік жалғаулы сөздің астын сызыңдар.

1. Анам колхозда істейді, Анамның жұмысы көп.
2. Алматы хайуанаттар паркінде піл балалары бар. Піл балалары үйіліп жатқан қиыршық сары күмнің жанына барды да, күмді ұзын түмсықтарымен түрткілей бастады. Сонан күмді түмсықтарымен сорып алып, жоталарына септі. Әлгіндегі тап-таза, дымқыл денелеріне күм жабысты да қалды. 3. Жаздың күні піл балалары төбесі ашық кең қоршаудың ішінде тұрады. Кешке хайуанаттар паркінің қызметшісі екі пілді жылы қораға кіргізді. Қызметші таңертең мынадай қызыққа тап болды: қораның есігі жұлы-

нып жатыр, терезесінен сау-тамтық жоқ. Бұл — әрине, піл балаларының ісі.

Переведите устно на русский язык.

**ЖАМБЫЛ
(1846-1945)**

Жамбыл Жабаев — казак халқының ұлы ақыны. Ол — жүз жасаған, артына мәңгілік әдеби мұра қалдырған, халқымыздың сүйікті де сүйсінер ұлы болған адам. Жамбыл — ескі өмірдің де, жана өмірдің де куәсі. Оның өлендері дүние жүзінің көптеген халықтарының тіліне аударылды. Жамбыл өз өлендерінде өткен замандағы халқымыздың аянышты халін шеберлікпен суреттеді. Ақын жырлары әрқашан жақсылықтың жаршысы болды.

*	СӨЗДІК
ақын — поэт	куәсі — свидетель
жүз жыл жасаған — проживший	жалынды — пламенный
сто лет	әрқашан — всегда
мәңгілік — вечный	аударылды — переведены
халқымыздың сүйікті ұлы —	жыршы — певец
любимец народа	дүние жүзінің
әдеби мұра — литературное на-	халықтары — народы
следив	мира
жана өмір — новая жизнь	

Отвѣтьте на вопросы:

1. Жамбыл Жабаев кім? Жамбыл қанша жыл өмір сүрді?
3. Жамбылдың өлендері нені суреттейді?

ЗАНЯТИЕ 23

Септік жалғау — Падежные формы

Сөздерді бір-бірімен байланыстыратын жалғаулардың бірі — септік жалғаулары. Падежные формы одного слова при склонении обычно различаются аффиксами. При помощи падежей выражаются различные грамматические отношения между словами.

Склонением называется изменение слов при помощи падежных окончаний для связи с другими словами и выражает конкретное значение данного падежа.

Сөздерге грамматикалық мағына ұстап, оларды бір-бірімен жалғастырып, септестіріп, байланыстырып тұратын қосымшаларды септік жалғаулары дейміз.

Изменение слов по падежам не утрачивает лексического значения слова. Падежные формы или падежи, указывают

на связи данного слова с другими словами предложения или словосочетания. Связи же слов отражают те многообразные отношения, которые существуют или возможны между пред-метами, качествами, процессами в действительности.

Сөздердің жалғауларды қабылдап, өзгерту жүйесін сөздердің септелуі деп немесе септеу деп атайды. Сөздер мұндай екі түрлі үлгі бойынша септеледі: (В казахском языке существуют два склонения, в зависимости от наличия или отсутствия указания обладателя).

- 1) Жай септеу.
- 2) Тәуелді септеу

(Простое склонение — без (Притяжательное склонение — относительно к обладателю) с указанием обладателя)

При притяжательном склонении в словах содержится указание на обладателя. Принадлежность предмета (кому чему-нибудь) выражается при помощи присоединения к основе слова аффиксов принадлежности.

. Тәуелденбай тұрған сөздердің септелуін жай септеу дейміз. Ал сөздердің тәуелденгеннен кейін септелуін тәуелді септеу дейміз.

Жай септеуде де, тәуелді септеуде де 7 түрлі форма бар да, 6 түрлі жалғау бар.

Падежная система казахского языка представлена семью падежами и шестью видами.

Сводная таблица падежных окончаний

Септіктер Падежи	Сураулар Вопросы	Жалғаулар Окончания
1. Атау Именительный	Юм? Не? Қто? Қто?	оо нет
2. Ілік Родительный	Кімнің? Ненің? Чей? Чья? Чего? От чего?	-нын, -дын, -тын -нің, -дін, -тін
3. Барыс Дательный	Юмге? Неге? Қому? Чему?	-н, -қа, -а, -на -ге, -ке, -е, -не
4. Табыс Винительный	Кімді? Нені? Қого? Қто?	-ны, -ды, -ты, -н ні, -ді, -ті
5. Жатые Местный	Юмде? Неде? У қого? Где?	-да, -та, -нда, -де, -те, -нде
6. Шығыс Исходный	Кімнен? Неде? От қого? От чего?	-нан, -ней, -дан, -ден
7. Қомектес Творительный орудийный	Юммен? Немен? Қем? Чем?	-мен, -пен -беи»

Септіктер	Жай септеу	Тәуелді септеудің (жекеше) үлгісі		
		I жақ	II жақ	III жақ
1. Атау	бала, дәптер	досым інім	досың інін	досы інісі
2. Ілік	баланың, дәптердің	досымның інімнің	досының Ініңнің	досыңық інісінің
3. Барыс	балаға, дәптерге	досыма ініме	досына ініне	досына - інісіне
4. Табыс	баланы, дәптерді	досымды інімді	досыңды ініңді	досын інісін
5. Жатыс	балада, дәптерде	досымда інімде	досында інікте	досында інісінде
6. Шығыс	баладақ, дәптерден	досымнан інімнен	досыңнан ініңнен	досынан інісінен
7. Қвмектес	баламен, дәптермен	досыммен ініммен	досыңмен ініңмен	досымен інісімен

Әр септіктің беретін мағынасы мен сөйлемде атқаратын қызметі болады. Төменде әр септікке қысқаша сипаттама берейік.

(Имена или другие склоняемые формы в каком-нибудь падеже могут употребляться в функции тех или иных членов предложения).

Атау септік (именительный падеж).

Атау септік выражается именной основой и отвечает на вопросы кім? не? кімдер? нелер? бала, егін, студент, бидай, ағаш, мұғалім.

Окончание родительного падежа иногда может опускаться, но притяжательное окончание 3 лица -сы, -сі, -ы, -і всегда сохраняется. Например: Мектептің директоры и мектеп директоры; колхоздың малы и колхоз малы; Қарагандының көмірі и Қараганды көмірі.

1-жаттығу. Переведите на казахский язык. Запишите.

1. Роман Муканова. 2. Книжный магазин 3. Улица Пушкина. 4. Улица Абая. 5. Письменный стол. 6. Большой театр. 7. Книга Гулшат. 8. Ручка Кайрата.

2-жаттығу. Спишите предложения, вместо точек вставьте соответствующее окончание.

Сара ... кітаб... столда жатыр. 2. Ахмет... ұй... мектептен алые. 3. Жомарт... бала... жетінші класта оқып жүр. 4. Мектеп... терезелер... хошеге кзрайды. 5. Сара... пальто... ілулі тур. бу Директор... кабинет... он жакта. 7. Стол... уст... екі кітап жатыр. 8. Сыйр ... сут... магазинде сатылады. 9. Саяк... бала... сегізінші класка көшті. 10. Ұй... есік... жабык.

Барыс септік. (Направительно — дательный падеж).

Барыс септік отвечает на вопросы кімге? (кому?), неге? (чему?), қайда? (куда?).

К словом, отвечающим на эти вопросы, прибавляются окончания -га, -ге, -ка, -ке.

а) -га, -ге к гласным и после конечных звонких и сонорных; (дауысты немесе дауысыздарынан сон -га, -ге).

Например: бала-га (мальчику), қыз-га (девушке), ұй-ге (домой), Мереке-ге (имя девочки).

э) -ка, -ке после конечных глухих согласных и звонких б, в, г, д; Например: Гулшат-кз (имя), тас-ка (камню), кітап-ка (книге), қурек-ке, шоп-ке (катан дауысыздан сон).

б) -а, -е после существительных I и II лица притяжательной формы, -на, -не после существительных III лица притяжательной формы; Например: досыма, досыңа, ініме, ініңе, досына, інісіне (тәуелдік жалғауының I, II жағынан сон -а, -е, ал тәуелдік жалғауының III жағынан сон -на, -не).

Дательный падеж может указывать на лицо или предмет к которому направляется действие, цель. (негізгі мағынасы — бағыт-бағдарды (қырманға барды), бірде мақсатты (оқуға келді) білдіру): Мен Оспанға хат жазамын. Я напишу письмо Оспану. Балаға қарындаш бер. Дай мальчику карандаш; Біз Алматыға келдік — Мы приехали в Алматы. Айша базарға кетті — Айша пошла на базар за яблоками.

3-жаттығу. Выпишите из текста слова барыс септік и подчеркните окончания.

Самат екеуміз демалыс күні қалаға келдік. Қала — біздің ұжымшардан 35 шақырым. Қалада Саматтың апасы тұратын. Біз алдытмен Саматтың апасынікіне бардық. Сонан соң Самат екеуміз паркке бардық, қайыққа отырдық. ИТрамваймен цирккө бардық. Цирктен соң трамвайға мікіп, автовокзал га келдік. Мен киоскіден үш кітап сатып алдым. Одан кейін біз автобуска отырп, аулымызга қайттық. Самат өз үйіне кетті, мен үйіме сағат жетіде келдім. Бір кітапты ініме сыйладым. Бір кітапты әкеме бердім. Бір кітап өзіме қалды.

Исходной формой является та форма существительного, которая отвечает на вопросы хто? что? Именительный падеж всегда употребляется (жалғауы жоқ) без окончания. Значения -именительного падежа выявляются при помощи сопоставления его остальными падежами.

Ілік септік. (Родительный падеж). Родительный падеж выражает отношение принадлежности чего-нибудь данному лицу, предмету. Родительный падеж выступает в предложении в качестве определения другого имени, которое принимает аффиксы принадлежности, например: - баланың оқулығы (учебник мальчика), студенттің кітабы (книга студента).

Ілік септік отвечает на вопросы кімнің? (Кого? Чей?); Ненің? (Чего?): баланың, егіннің.

К словам, отвечающим на эти вопросы, прибавляются окончания — *-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің*.

а) Если слова оканчиваются на глухие согласные или звонкие б, в, г, д, то прибавляются окончания *-тың, -тің*. Например: мектептің, кітаптың.

б) если конечный звук слов гласный или сонорный н, м, н, то прибавляются окончания *-ның, -нің*. Например: каланың, Айманның

б) если конечный звук слов звонкие или сонорные р, л, й, у, то прибавляются окончания *-дың, -дің*. Например: қаздың, малдың.

Слово в Ілік септік в предложении выступает в качестве определения и стоит перед определяемым словом. Определяемое слово всегда употребляется в притяжательной форме.

Например: бала-ның қарындаш-ы — карандаш мальчика, колхоздың торағасы — председатель колхоза, Иванов-тың әке-сі — отец Иванова, бөлме-нің орта-сы — середина комнаты, директор-дың кабинет-і — кабинет директора.

сөздік

алдымен — сначала
қайық — лодка

өз — свой
өзім — я сам

4-жаттығу. Прочитайте и переведите на русский язык. Выпишите слова в барыс септік.

Мен Бірінші Май мейрамы қарсаңында Павлодарға командировкаға бардым. Онда мейрамға қалалар мен ауылдардан көп адамдар жиналды. Мен де басқалармен бірге кешеге шықтым. Демонстрациядан кейін паркке бардық. Кешке театрға бардық. Мерекені жақсы өткіздік.

Сұрақтар:

1. Бірінші Майда сіз қайда бардыңыз?
2. Еңбекшілер Бірінші Майды қалай мейрамдайды?

5-жаттығу. Переведите предложения на казахский язык.

1. Я ходил на почту. Я отправил (дал) Камалу телеграмму.
2. Нам принесли газету.
3. Маржан пошла за молоком.
4. В ларек привезли масло.
5. Саржан купил масло. Он заплатил за масло.
6. Они вернулись домой.
7. Сара дала Естаю молоко.

СӨЗДІК

акша — деньги телеу — платить май — масло

6-жаттығу. Прочитайте предложения. Выпишите слова, отвечающие на вопрос кімге? (кому?). Подчеркните падежные окончания.

1. Әжем Динаға қолғап тоқыды.
2. Апасы Саматқа қонжық сатып әперді.
3. Әкесі Ермекке шаңғы сатып алды.
4. Ерболға алма берді.
5. Кітапханадан алған кітабыңды кімге бердің? Мен оны Бекетке бердім.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1. Оңтүстік Қазақстан облысы туралы не білесіз? Что вы знаете о Южно-Казахстанской области?

1962 жылға дейін Оңтүстік Қазақстан облысы делінген. 30 жылдай Шымкент облысы аталды. 1932 жылы 10 наурызда құрылған. Жері 116,3 мың км².

Халқы 1567,0 мың (1979). Орталығы — Шымкент қаласы.

Жері пайдалы қазыналарға бай: полиметалл, қоңыр көмір, темір рудасы, гипс, эк тас, отқа төзімді саз және кварцы құм қабаттары, мәрмәр, түрлі құрылыстың шикізаттары т. б. кездеседі. Климаты тым континентальді. Қысы жылы, жазы ыстық. Ірі өзендері — Сырдария және Шу. Басты көлдері — Ақжайық, Ақжар, Қызылкөл, Қалдықөл. Талас Алатауының сілемдерінде Ақсу-Жабағалы қорығы бар. Республикадағы мақта егетін облыс.

сөздік

қазына — казна, богатство
қоңыр көмір — коричневый уголь
темір рудасы — железная руда
ак тас — известковый камень
көл — озеро
отқа төзімді тас — глина, выдерживающая высокую температуру

мақта — хлопок •
мәрмәр — мрамор
шікізаттар — сырые продукты
езен — река
қорық — заповедник

Тема: ОРМАН

Табиғат сәні — орман-тоғайлар. Адам өмірінде орманның маңызы зор. Олардың маңызы тек құрылыс материалдарымен шектеліп қалмайды.

Орман өзен мен көлдердегі судың мелшерін реттеп отырушы. Ондағы өсімдіктер топырақтың ретсіз бұзылуынан және бүлініп кетуінен сақтайды. Орманның тазалық және тәрбиелік мәні де зор. Сонымен бірге ан мен құстардың таңдаулы мекені. Қалада және ауылды жерлерде, жол бойында, су қоймаларының жиегінде отырғызылған жасыл желекті орман алқаптары елді мекенде көрік беріп қана қоймай, олар ауаны түрлі газ, шаң-тозаңнан сақтайды. Жасыл желек көп болса, денсаулыққа да жақсы, өсімдікке ықпалы зор.

Табиғи орман, тоғайлар, қолдан отырғызылған орман алқаптары, жол бойындағы, көшелердегі жасыл ағаштар мен алуан түрлі гүлді өсімдіктер осылардың бәрі де біздің жасыл достарымыз, жасыл сақшылар. Сондықтан әрбір оқушының ағаштарды мұқият сақтап, оны ретсіз сындырушыларға жол бермей, табиғатты қорғауға, орманды қорғауға белсене қатыса білуі шарт. (С. Махмұтов).

сөздік

сәні — украшение
/Орман — лес
тоғай — лес
құрылыс материал дары
тепный материал
өзен — река
көл — озеро

строи-

топырак — земля, почва
ан — зверь
кус — птица
таңдаулы — избранный
су қоймалары — водоем
• көрік — красота, вид, изящество

ЗАНЯТИЕ 24

Табыс септік — Винительный падеж

Табыс септік отвечает на вопросы кімді? (кого?), ненің? (Что?). Винительный падеж употребляется при обозначении лиц, предметов, явлений, событий, на которые направляются действия.

К словам, отвечающим на эти вопросы, прибавляются окончания *-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті, -н*.

а) *-ны, -ні* — после конечных гласных

(дауыстыларданр сон *-ны, -ні*) қаланы, көшені.

Например: баланы (мальчика), ініні (младшего брата).

б) *-ды, -ді* — после конечных сонорных и звонких ж, з;
(Үяң және үнді дауыссыздардан сон *-ды, -ді*). Қымызды, көлді, қазды (гуся), бізді (шило), нанды (хлеб), әнді (песню).

б) *-ты, -ті* после конечных глухих; кітапты, (катан дауыссыздардан сон *-ты, -ті*).

в) *-н* — после существительных III лица притяжательной формы (тәуелдік жалғауышын III жағынан сон — н) кітабын, күрегін.

Табыс септік соответствует винительному падежу русского языка без предлога, т. е. в предложении всегда служит прямым дополнением.

Табыс септік иногда не принимает своих обычных окончаний остается в форме атау. Это обычно бывает в тех случаях, когда прямое дополнение стоит непосредственно перед сказуемым. Когда же между сказуемым и прямым дополнением имеется другое слово окончание табыс септік сохраняется.

Например: 1. Жұмысшылар уй салды. Үйді жұмысшылар салды, 2. Біз кеше телеграмма алдық. Біз телеграммами хеше алдық. 3. Мен дүкеннен ет алдым. Мен етті дүкеннен алдым.

1-жаттығу. Мақалдарды көшіріп, табыс септігінде сөздің жалғауын (табыс) қосу тапбасы (-) арқылы ажыратып жазындар. Сөздерге табыс жалғауышын әр түрлі жалғану себебін түсіндіріңдер.

МАҚАЛДАР — ПОСЛОВИЦЫ

1. Шеге тағаны сақтайды, таға туларды сақтайды. Тулар ерін сақтайды, ері елін сақтайды. 2. Жолдасты жол айырады. 3. Алғынды еріте білмеген ірітер, теріні илей білмеген шірітер. 4. Таудағы түлкіні табандаған тазы алар. 5. Қолың көтермейтін шокларды беліңе байлама. 6. Тігілмеген тігінді мақтама. 7. Отты үрлеген жағады, шындықты іздеген табады. 8. Тағасының хүмісін айтпа, атыңның жүрісін айт.

2-жаттығу. Прочитайте текст и переведите на русский язык. Выпишите из текста слова в *табыс септік* и подчеркните их окончания.

Зейнеп орта мектепті жақсы оқып бітГрді. Қазір Зейнеп тракторшы болып істейді. Ол өз ісін өте жақсы көреді. Кеншар 3 Наурызда Зейнептің суретін Құрмет тақтасына ілді. Оған бағалы сыйлық берді.

Ответьте на вопросы:

1. Зейнеп нені бітірді?
2. Зейнеп-не алды?
3. Зейнеп кім болып істейді?

3-жаттығу. Переведите предложения на казахский язык и запишите их. Подчеркните слова в *тдбыс септік*.

1. Водовоз привез воду. 2. Он привез воду в бочке. 3. Водовоз вылил воду в бак. 4. Он вылил воду в деревянный бак. 5. Мы берем воду из реки. 6. Водой мы моем руки. 7. Руки я мою с мылом. 8. Я мою голову теплой водой. 9. Мы пьем кипяченую воду. 10. Мы не пьем сырую воду. 12.. Держите воду в чистой посуде.

СӨЗДІК

бөшкемен — в бочке
егаш — деревянный
көлден — из озера
взеннен — из реки
сумей — водою
кол дар — руки

сабынмен — с мылом
тіс щеткасымен — зубной щеткой
бас — голова
жылы сумей — теплой водой
қайнаған — кипяченая
қайнамаған — сырая

Жатые септік — Местный падеж

Жатые септік указывает на местонахождение предмета и отвечает на вопросы *кімде?* (у кого?), *неде?* (где?) и *при-нимает окончания:*

а) *-да, -де* после конечных гласных, звонких и сонорных, (дауысты, үнді немесе уяң дауысыздарынан сон *-да, -де*) колхоз-да, уй-де, бала-да, жаз-да, кала-да, коше-де, муз-да,

о) *-та, -те* после конечных глухих согласных и звонких б, в, г, д. (катан немесе уяң б, в, г, н д, дауысыздардан сон *-та, -те*), мектеп-те, шкаф-та, ИванОв-та, кітап-та, бесік-те.

б) *-нда, -нде*, после слов в III лице притяжательной формы, (тәуелдік жалғауының III жағынан сон): Кітабында, бесігінде, Москва қаласы-нда, Пушкин көшесі-нде.

4-жаттығу. Спишите слова в жатые септік, подчеркните.

1. Жұмысшы жұмыста. 2. Оқушы мектепте- 3. Бала уйде. 4. Су шелекте. 5. Бастық кабинетте. 6. Егіншілер қырманда, 7. Әлібек демзлыста,- ол курортта. 8. Газет менде, кітап Омарда. 9. Омарда кітап коп.

5-жаттығу. Переведите предложения на казахский язык и запишите.

1. В нашем районе много колхозов. 2. В колхозе много скота. 3. В амбаре есть, пшеница и просо. 4. Он здесь. 5. Его злесь нет. 6. Он не здесь. 7. Это наша улица. 8. Это не наша улица. 9. На улице много народу. 10. Оспан на улице. 11. Ключ у Ос пана. 12. У меня ключа нет.

СӨЗДІК

амбар — қойма
просо — тары
ключ — кілт

начальник — бастық
шелек — ведро

6-жаттығу. Төмендегі жатые септігіндегі сездерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Көлекеде, орығадықта, көлде, жолында, теңізде.

7-жаттығу. Выпишите из текста слова в жатые септік и переведите их на русский язык.

ТАБИҒАТ КҮНТІЗБЕСІ

Ауа райының күнтізбесін жасадық. Наурыз айында қар, муз ери бастады. Сәуірде жер көгерді. Жылы жақтан кустар келіп жатыр. Қырда егіншілер жер жыртуға кірісті. Мамыр айында қок шоп жайқалып өсті. Жеміс ағаштары гүлдеп тұр. Мектепте оқу аяқталатын күн жақын. Маусымда оқушылар каникулға шығады.

СӨЗДІК

көгере бастады — начал зеленеть гүлдеп тұр — цветет

8-жаттығу. Спишите, вставив вместо точек нужные слова из правого столбика.

Менің кітабым	бақшада
Төребек ... ұйықтап жатыр.	суда
Балық ... жүзіп жүр.	бесінші класта
Мұғалім ... отыр.	Үсенде
Айша ... қызан жинап жүр.	қалада
Дәптер Оңғарда емес,	сенде
Сара ... тұрады.	столда жатыр
Мен ... оқимын.	керуетте
... қызык хітап бар.	орындықта

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1. Көкшетау облысы туралы не білесіз?
Что вы знаете о Кокшетауской области?

Республиканың солтүстік бөлігінде орналасқан. 1944 жылы 16 наурызда құрылған. Жері 78,1 мың км². Халқы 617 мың (1979). Облыс жері таулы, қыратты жазық. Көкшетау — жер шоктығы, табиғаты өте қорқем, казактың Швейцариясы атанған олке. Жазы жылы, қысы катан және ұзақ. Шоқан

Уәлиханов, Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ сынды қазақтың атақты ұлдарының туып өскен жері.

Жер қойнауынан темір рудасы, тас көмір, доломит, әк тас, алтын, құрылыс заттары, каолин сазы, кварц кумы, ас тұзы т. б. пайдалы қазыналар табылған. Кокшетау — астықты елке.

ЗАНЯТИЕ 25

Шығыс септік — Исходный падеж

Основное значение этого падежа — указание исходного пункта действия.

Шығыс септік отвечает на вопросы кімнен? (от кого?), неден? (от чего?), кайдан? (откуда?).

К словам, отмечающим на эти вопросы, прибавляются окончания *-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен*.

а) если конечный звук слова оканчивается на сонорные м, н, ң, то к нему прибавляются окончания *-нан* или *-нен*.

Например: аннан (от зверя), оленнен (из песни), білімнен (от знания), (үнді м, н, ң, дауыссыздарынан сон).

б) если слова оканчиваются на гласные, звонкие или л, р, й, у, то к ним прибавляются окончания *-дан* или *-ден*.
Например: даладан (из степи), кошеден (с улицы), саздан (из глины), кардан (из снега), майдан (из масла), таудан (с горы). (Дауысты, уяң не р, л, й, у дауыссыздарынан сон).

в) если слова оканчиваются на глухие согласные, то к ним прибавляются окончания *-тан, -тен*.

Например: Хаттан (из письма), коктен (с неба), беттен (с лица), аяқтан (с ног), (катан дауыссыздардан сон).

г) в фамилиях и заимствованных словах, оканчивающихся в атау септік на б, в, г, д, в шығыс септік прибавляются *-тан* или *-тен*.

Например: Алексеевтен, клубтан

Шығыс септік. Мағынасы — кимылдың шыққан орнын, мекенін, амалдың себебін салыстыру — тенеу, мезгілін білдіру.

1-жаттығу. Мақалдарды көшіріп, сөздерге жалғанған шығыс жалғауын дефис (-) арқылы ажыратып жазындар. Шығыс жалғауының сөздерге әр түрлі жалғану себебін түсіндіріңдер. Шығыс септіктегі сөздердің қандай сөздермен байланысты екенін айтындар.

1. Қой семізі қойшыдан. 2. Сөз сөзден туады, сөйлемесе, кайдан туады. 3. Еттен өткен таяқтан сүйектен өткен сөз жаман. 4. Құлақтан кірген суық сөз көңіліңе барып мұз болар. 5. Ақыл жастан шығар, асыл тастан шығар. 6. Күр

судан май шықпайды, күр сөзден мән шықпайды. 7. Тіл қылыштан өткір. 8. Жаман үйден қысым артық, сынық ошақтан мысым артық. 9. Тамшыдан тама-тама дария болар. 10. Кепшіліктен береке кетпес, берекелі жерден мереке кетпес. 11. Қорлық өмірден ерлік өлім артық. 12. Қорқақ көлеңкесінен де қорқады.

2-жаттығу. Вместо точек вставьте нужные окончания.

1. Әжем Сәулеге жун... кол гап тоқыды. 2. Айша магазин... май, сүт сатып әкелді. 3. Папам Москва... кеше келді. 4. Оқушылар мектеп... қайтты. 5. Ермек библиотека... қызық кітаптар алды. 6. Тұрсын Орал қаласын. Саматка хат жазып тұрады. 7. Жәміш Күләнға жібек... кейлек тікті. 8. Балалар қар... сырғанақ жасады. 9. Оспан картон... самолет жасайды. 10. Дүйсен ешкім... қорықпайды.

Тапсырма. Ответьте на следующие вопросы.

1. Етікті неден тігеді?
2. Орындықты неден жасайды?
3. Күректі неден жасайды?
4. Дәптерді неден жасайды?
5. Көйлекті неден тігеді?
6. Мұнай қайдан шығады?
7. Асан кімнен хат алып тұрады?
8. Кісілер азықты қайдан сатып алады?
9. Коктем қай айдан басталады?
10. Жаз қай айдан басталады?

Көмектес септік — Творительный падеж

Творительный падеж обозначает орудие, материал при помощи которого совершается действие.

Көмектес септік отвечает на вопросы кіммен? (с кем?), немен? (с чем?), қалай? (как?).

К словам, отвечающим на эти вопросы, прибавляются окончания *-мен, -бен, -пен*.

а) если слова оканчиваются на гласные и сонорные, то к ним прибавляется окончание *-мен*.
Например: әкемен (с отцом), балгамен (молотком), ауылмен (с аулом), а га мен (с дядей).

(Дауысты не үнді дауыссыздардан сон).

б) если конечный звук слова оканчивается на звонкий согласный, то к нему прибавляется окончание *-бен*.
Например: қызбен (с девочкой), бізбен (шилом).

(уяң дауыссыздардан сон).

б) если слова оканчиваются на глухие согласные, то к ним прибавляется окончание *-пен*.

(катан дауыссыздардан сон).

Например: отпен (огнем), карындашпен (карандашом), таспен (камнем), таякпен (палкой).

Кемектес септік укаazujeет чем, при помощи чего совершается действие..

3-жаттығу. Спишите. Подчеркните слова в кемектес септік.

Мереке сумей және сабынмен жуынды. Ол таракпен таранды. Олга тісін порошокпен тазалайды. Сіз костюмді шет-камен тазалайсыз. Гүлшат бетін, мойнын және колыға өзінің орамалымен сүртеді. Әлия қаламушпен жазады. Василий бормен жазады. Борис, Қайрат балтамен отын жарды.

СӨЗДІК

жуыкады — моется	мойын — шея
та рак — гребенка	орамал — полотенце
таранады — расчесывается	қдламуш — перо
бет — лицо	жарады — рубит, колет

4-жаттығу. Мақал да рды көшіріп, кемектес септіктегі сөздердің жалғауын дефис (-) арқылы ажыратып жазындар. Кемектес септіктегі сөздердің кандай сөздермен байланысты екенін айтындар.

1. Асыкпаган арбамен коянга жетер. 2. Тіліңмен жүгірме, біліммен жүгір. 3. Қолымен қосаяқ сокқан аузымен орақ орады. 4. Қолыңмен істегенді мойнынмен көтер. 5. Сумей ойнама, батарсың, отпен ойнама, жанарсың. 6. Желмен жарыспа, келенкенді кума. 7. Ұстамен жақын болсаң, ісің бітеді. 8. Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар. 9. Ел жасымен көрікті, тау тасымен көрікті, аяқ асымен көрікті. 10. Ер елімен жақсы, жер кенімен жақсы.

5-жаттығу. Переведите (письменно) на казахский язык.

1. Летом мы купались в реке. 2. Колхозники косили траву. 3. Зимой мы катаемся на коньках и лыжах. 4. Фрукты и овощи убирают осенью. 5. Ребята, вы идете сегодня на каток? Да, мы идем сегодня на каток. 6. Миша, ты получил вчера журнал из библиотеки?— Да, я вчера получил журнал из библиотеки. 7. Ербол ты приходи завтра к нам.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРІМ ПО-КАЗАХСКИ

1. Караганды облысы туралы не білесін?
Что вы знаете о Карагандинской области?

Республиканың орталық бөлігінде орналасқан. 1932 жылы 10 наурызда құрылған. Жер көлемі —85,4 мың км². Халқы 1253 мың (1979). Облыс Сарыарканың орталық жағын ала жайласқан. Облыс койнауы минералды шикізат ресурстарына өте бай, әсіресе тас көмір қоры өте көп. Карагайлы және Алаайғыр қорғасын — мырыш кен орындары, көптеген темір кені т. б. ашылған. Облыс жерінен Менделеев элементтерінің бәрі байлығы табылып отыр. Климаты тым континенттік — қысы — суық, жазы — ыстық. Облыс экономикасы үшін Ертіс — Караганды каналының (уз. 500 км) маңызы зор. Облыс еңбекшілері егіншілікпен, мал шаруашылығымен де шұғылданады. Караганды — аса ірі мәдениет орталығы.

СӨЗДІК

орталық бөлігінде — в центре	қысы суық — холодные зимы
көмір — уголь	жазы ыстық — лето жаркое
еңбекшілер — трудящиеся	маңызы зор — огромное значение
	мәдениет — культура *

Прочитайте текст и переведите.

ӨСІМДІКТЕР ӘЛЕМІ — МИР РАСТЕНИЙ

Біздің еліміз өсімдіктер дүниесіне *өте бай. Қазақстанда өсетін өсімдіктердің көпшілігі халық шаруашылығында ертеден қолданылып келеді. Көбінесе оларды тамақ, киім-кешек, дәрі, бояу, әтір және құрылыс материалдар т. б. шаруашылықтарға жиі пайдаланады. Қала мен ауылды жерлерге, жол бойына, су қоймаларының жиегіне отырғызылған неше түрлі гүлді бұталар мен жасыл желекті орман алқаптары елді мекендерге көрік береді. Олар ауаны түрлі газ, шаң тозаңнан тазартады. Адам тіршілігі үшін өте қажетті оттегін бөліп шығарып ауадағы зиянды көмірқышқыл газын сіңіру арқылы өсімдіктер адамзатқа қыруар пайда келтіреді. Соңықтан да адам өсімдіктерді ертеден күтіп-баптаумен шұғылданып келеді. Адам ақылы мен еңбегінің барысында жабайы өсімдіктерден көптеген мәдени өсімдіктер шығады. Егіс даламыздағы бидай, күріш, жүгері, бұршақ, күнбағар, қант қызылшасы, жоньшка, т. б. бау-бақшамыздағы қауын, қарбыз, сәбіз, капуста, ал бақтарымыздағы алма, алмұрт, өрік, алхоры, шие мәдени өсімдіктерге жатады. Жер шарында бес жүз мыңға тарта өсімдіктердің ішінде ағаштың 66 түрі (самырсын, майқарагай, шырша, қарагай, қайың, терек, емен т. б.), бұталардың 600 түрі (шетен, итмұрын, қарақат, тал, шілік т. б.) өседі. Жанға сая, дертке шипа болатын курорттар мен санаторийлер, демалыс үйлері мегЛагерьерлерді құлпыр-

тып, сәнге бөлеп тұрған да ағаштар. Аң-құстардың, пайдалы жәндіктердің саялы және қоректік көзі өсімдіктер болып табылады. Жыл өткен сайын адамдар өсімдіктің жана түрлерін шығарып, оны тұрмыста кең қолдануда. Соған орай өсімдіктердің қажеттілігі барған сайын а рта түсуде. (С. Макмұтов.).

сөздік

өсімдік — растение
бай — богатый
эле́м — мир
дәрі — лекарство
бону — краска
зиянды — вредный

ағаш — дерево
ак — зверь, хищный
жабайы — дикий
жана — новый
көрік беру — придать вид, красоту
пайда — польза

ЗАНЯТИЕ 26

Жіктеу жалғау — Личное окончание

Сөзге жіктік жалғауының жалғанып түрленуі сездің жіктелуі деп аталады.

Жіктік жалғау показывает, что представляют собой данные предметы (кем, чем он является).

Мен окушымын, сен окушысың, сіз окушысыз (Вы ученик), ол окушы, Мен студентмін, сен студентсің, сіз студентсіз (Вы студент), ол студент.

В казахском языке существительные, местоимения, прилагательные, числительные и наречия, так же как и глаголы, принимают личные окончания.

1. Для первого лица: а) -мын, -мін, -міз после конечных гласных и сонорных;

ә) *-бын, -бін, -быз* после конечных звонких;

б) *-пын, -пін, -пыз* после конечных глухих и звонких б, в, г, д.

2. Для второго лица:

3. Третье лицо не имеет личных окончаний

III жак: тек көсемше үшін -ды, -ді, -ты, -ті (жекеше-де, кепше-де).

Слова с личными окончаниями в предложении всегда выступают в качестве сказуемого. Поэтому личные окончания еще носят название окончаний сказуемости. (Кай сез табы болса да сөйлемде баяндауыш қызметін атқарғанда жіктеледі).

В отрицательной форме личные окончания присоединяются к слову емес. Например: студентмін (я студент), студент емеспін (я не студент). Асан колхозшы емес, жұмышы. Сен студент емессің, окушысың. Сіз окушы емессіз, мұғалімсіз.

Единственное число

1. Мен окушы емеспін.— Я не ученик.
2. Сен окушы емессің — Ты не ученик.
3. Сіз окушы емессіз — Вы не ученик.

Множественное число

- Біз окушы емеспіз.— Мы не ученики.
Сендер окушы емессіңдер — Вы не ученики.

Аффиксация в казахском языке проводится в строгой последовательности, т. е. сначала присоединяются к корню или основе словообразующие аффиксы присоединяются к корню или основе в определенном порядке:

а) аффиксы числа;

б) аффиксы принадлежности;

в) аффиксы падежей;

г) аффиксы лица; **Например:** Балаларның қасындамыңа. Нахожусь[^] своих детей. Здесь к корню были приіденены 4 аффикса: лар — аффикс множественного числа, -ым — аффикс принадлежности 1-го лица, -да — аффикс местного падежа, -мын — аффикс сказуемости 1-го лица.

Есім сездер иен етістіктерді. жіктелуі

жак	Есім сездердің жіктелуі		Етістіктің жіктелуі	
	жекеше	көпше	жякеик-	кеганс
I	ұстаз-бын стікші-мін	ұстаз-быз етікші-міз	барды-м барып-пын	барды-к барып-пыз
II	ұстаз-сың ұстаз-сыз стікші-сің	ұстаз-сың-дар ұстаз-сыз-дар етікші-сін-дер	барды-ң барды-ның барып-сың	барды-ң-дар барды-ның-дар барып-сың-дар
III	етік-ші-сіа ұстаз етікші	етікші-сіз-дер ұстаз етікші	барыл-сыз барды барып-ты	барым-сыз-дар барды барып-ты

I-жаттығу. Темендегі жіктік жалғаулы сездердің астын сызып, көшірікдер. "

1.— Амал не, кайнайсын да суисын, тасисын да кайтасың. Не құяр теңізің, не бөгелер тоғаның жоқ. Бірақ әр кайнаған сайын азайып, әр тасыған сайын кеміп отырады екенсін. (К-Жарм.). 2.— Сәтжан екеуміз ана қабакша тасқа шығамыз. Сендер осы арада қалып, мына тоғайдан бізге қарай қоян қағып қашырындар! 3.— Сен бұл түнде ауданға жете алмайсың. (С. Б.).

2-жаттығу. Запишите предложения, в выделенных словах подчеркните словообразующие аффиксы одной чертой, а падежные окончания и окончания множественного числа — двумя.

1. Жұмысшыларға сыйлық берілді. 2. Мұғалімдер үлгілі оқуытарды жақсы көреді. 3. Зоотехник малшылармен әңгімелесті. 4. Кезекші тактаны сулы шүберекпен сүртті. 5. Балықшылар теңізден балық аулайды.

3-жаттығу. Прочитайте текст. Перескажите содержание своими словами на казахском языке.

ДӘРІГЕР

Дәрігерлік — қадірлі мамандық. Дәрігер — адам өмірінің сақшысы. Дәрігердің адамға деген қамқорлығы көп. Басың ауырса, есіңе ең алдымен дәрігер түседі. Оның жәрдемін күтесің. Медицина ғылымын "адам өмірін сақтау ғылымы" дейміз.

СӨЗДІК

қадірлі мамандық — почетная специальность	есіңе түседі — вспомнишь
камқорлығы — забота	өмір — жизнь
	жәрдем — помощь

4-жаттығу. Прочитайте текст. Выделенные слова разберите по составу и определите, что обозначают в них аффиксы. По образцу данного текста напишите о своей семье.

БІЗДІҢ ҮЙ-ІШТІМІЗ

Біздің үйде алты адам бар. Қарындасым бастауыш мектепте үшінші класта оқиды. Інім алтықшы класта оқиды. Мен осы мектепте жетінші класта оқимын. Әжем — зейнеткер. — Әкем — инженер, шешем — мұғалім. Біздің мектебіміз Сәтбаев атындағы көтеде. Біз Абылайхан дақғылында тұрамыз.

5-жаттығу. Спишите, отделите черточкой у существительных суффикс или окончание.

1. Балықшы балық ұстады. 2. Үйректер көлде жүзіп жүр. 3. Механизаторлар трактормен жер жыртып жүр. 4. Менің қаламым сөмкеде. 5. Құстар бутакта отыр. 6. Жайлауда қой көп.

6-жаттығу. Прочитайте текст, переведите на русский язык. Выпишите слова в падежных формах и определите падеж.

Аңшылық — үлкен өнер. Аңшылық маусымы үш кезенге бөлінеді. Құстарды көктемде, күзде аулайды. Ал аңдарды

аулау — күз бен қыстың аралығы. Бұл айларда аң семіреді, жүні қоюланады. Күзгі аңшылық маусымы қазан айынан басталады. Бұл мезгілде көбіне қасқыр, аю, суыр, борсық және еті жеуге жақрайтын аңдар ауланады.

Құстардан қаз, үйрек, қырғауыл, дуадақ, бөдене, бұлдырық секілді қанаттыларды аулайды. Қырғауылды, бұлдырлықты тұзақпен, тормен ұстайды. Қасқыр, аю, борсықтарға қақпан құрады. ("Ұлан" газетінен).

СӨЗДІК

өнер — искусство	дуадақ — дрофа
маусым — сезон	бұлдырық — перепелка
суыр — сунок	бөдене — тетерев
қырғауыл — фазан	тор — сетка

7-жаттығу. Әнші, батыр сөздерін тәуелдегер, жіктендер, есптендер. Сонан кейін осы екі сөзге жалғаулардың барлық түрін жалғап көріңдер. Ең сонында жалғаулар жалғанған осы екі сөзді құрамына ендіріп екі сөйлем жазыңдар.

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

Алматыда халықтың ардагер ұлдарына арналған қандай ескерткіштерді білесің?

Какие памятники, посвященные героям народа в Алматы вы знаете?

1. Ш. Уәлихановтың ескерткіші. ҚРҰҒА алдына 1970 ж. орнатылған.

2. Абай ескерткіші. 1960 жылы салынған.

3. Жамбыл ескерткіші 1971 жылы Қабанбай батыр және К. Байсейітова көшелерінің қиылысында Абай атындағы опера және балет театры гүл зарында ашылды.

4. Жандосов ескерткіші 1969 жылы Гагарин данғылы мен Жандосов көшелерінің қиылысқан жеріне орнатылды.

5. Жанкелдин ескерткіші 1975 жылы I Алматы теміржол вокзалы аланында орнатылды.

6. Аманкелді Иманов ескерткіші 1947 жылы Абылайхан данғылы мен М. Мәметова көшесінің қиылысындағы гүлзарға орнатылған.

7. С. Д. Луганский ескерткіші Абылайхан данғылы мен Гоголь көшесінің қиылысқан аралығына қойылған. 1974 жылы ашылды.

9. Мұхтар Әуезов ескерткіші — 1977 жылы Абай данғылы мен Жандосов көшесінің қиылысындағы Қазақ драма театрының алдында ашылды.

10. Фурманов ескерткіші — 1967 жылы Құрманғазы мен Фурманов көшелерінің қиылысында ашылды.

II. Сабыр Шарипов бюсі — 1980 жылы Виноградов кешесі мен Сейфуллин проспектісінің қиылысында ашылды. Ол (1882-1942)— котам қайраткері, жазушы.

Сізге кімдердің ескерткіші өте ұнайды?
Какой из памятников вам больше всего нравится?

Переведите на русский язык.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ - ЛИСА И КОЗА

Қазіңтың халық ертегісі

Бір түлкі жүгіріп келе жатып, абайсызда, терең апанга түсіп кетті. Шыға алмай тұрғанда бір ешкі су іздеп жүріп, әлгі апанга кез болып, түлкіні көреді.— Ей, түлкі батыр, не*ып тұрсың?— депті.— Ой, не қыласың, жаным жай тауып тұр. Қырда әрі сусап, әрі ыстықтап аліп едім, апанның іші әрі салқыш, әрі түбінде түп-тұнық суы бар екен,— депті түлкі. Мұны естіген ешкі: "Мен де салқындайын, әрі су ішейік" деп ойлап, апанга түсіпті. Сонда түлкі секіріп, ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне жармасып, мрғып далаға шығып, жөніне кетіпті. "Өтірікке алданба, басың бөлеге дұшар болар" деген осыдан қалпы.

сөздік

апан — яма
абайсызда — ненароком
мүйіз — рога

түлкі — лиса
жаным жай тауып тұр — блажен-
ствую

Отвeтътe на вoпpocы:

1. Не абайсызда терен апанга түсіп кетті? 2. Ешкі не іздеп жүрді? 3. Нет ол апанда көрді? 4. Түлкі ешкіге не деді?

ЗАНЯТИЕ 27

Күрделі сөз — Сложные слова

В современном казахском языке слова образуются путем сложения, удвоения и повторения двух или более слов, которые по своей морфологической структуре могут быть как корневыми, так и производными. Сложные слова выступают в трех основных структурных разновидностях: в виде слитных, парных, в также сокращенных слов, каждая из которых характеризуется своими структурно — словообразовательными особенностями.

I. Біріккен сөз — сложные слова. Сложные слова в казахском языке образуются при помощи словосложения, являющегося очень древним и до сих пор продуктивным способом создания новых слов.

Сочетание слов может сливаться в одно слово. (Сөзден сөз тудырудың бір амалы — екі сөзді біріктіріп айту. Бір сөзді екінші сөзге біріктіріп жана сөз тугызу арғы заманнан келе жатқан, әбден орнығып, қалыптасқан, үйреншікті жол. Екі, кейде одан артық түбірден бірігіп, тұтас бір ұғымды білдіретін күрделі сөздің түрі біріккен сөздер деп аталады), асказан (желудок)— ас және казан, қосаяқ — кос аяқ (тушканчик).

Сложные слова могут быть разделены на две большие группы (біріккен сөздер екі түрлі тәсілмен жасалады).

К первой группе относятся сложные слова, в которых составные элементы сохраняет свою морфологическую структуру. Состав подобного рода сложных слов воспринимается носителями языка без помощи этимологии (түбір сөздер түлғасын өзгертеп, түбірін сақтап бірігіп, жана сөз жасайды).

Н а п р и м е р : бесжылдық (пятилетка), өнеркәсіп (промышленность), тасбака (черепаха), Талдықорған (защита, оплот), Алатау (пестрая гора), Ботакез — имя девушки (верблюжонок, глаза), баспасөз — (печать), Қаракоз (черноглазый), уштебе (триполье), Жетісу (семиречье).

Характерной особенностью этой группы отличающей ее от второй, является то, что их компоненты употребляются самостоятельно вне данных образований и не находятся в зависимости друг от друга.

Ко второй группе относятся сложные слова с упрощенной основой, т. е. такие, в которых все компоненты (или один из них) подвержены фонетическому, этимологическому затемнению, десемантизации. Причины этого явления могут быть разные. Так в одном случае оно происходит в силу различных фонетических изменений (деформация, усечение, выпадение отдельных звуков в основах компонентов), а в другом зависит от семантических факторов.

бүгін (бұл күн)— сегодня (түбір сөздер өнін өзгертіп, алғашқы түлғаларына ұқсамай бірігеді). Мысалы: былтыр (бұрынғы жыл)—(прошлом году, токсан (тоғыз он)— девяносто, қарлығаш (кара ала күс)— ласточка, әкел (алып кел)— принеси, шаштараз (шаш — волосы тараз — брить, скоблить с иранского языка)— парикмахерская, биыл —(бул жыл), екет (алып кет), опер (алып бер), апар (алып бар).

1-жаттығу. Төмендегі сөйлемдерден біріккен сөздерді теріп көшіріңдер. Олардың қандай түбірлердің бірігуінен жасалғанын айтыңдар. Біріккен сөздердің емлесін еске сақтандар-

1. Қызыл туды көтерген бір топ биік Актаудың үстіне шығып барады. (Ғ. М.). 2. Тасбаканы көтеріп қойған да бір, көзін жойған да бір (Мак.). 3. Сізге ұзақ демалыс беріп, жер астындағы жұмыстан біржола босатқымыз келеді (Ғ. М.). 4. Мырзашөлде 800-850 мың гектер, Оңтүстік-батыс Өзбекстанда 1200 мың гектар, Қарақұм каналы аймағында 600 мың гектар, Сырдарияның төменгі жағында 900 мың гектарға жуық жер Сырдария мен Амударияның суымен суарылмақ. 5. Бір түп күнбағыс жаз бойы 40 литр су ішеді ("Ғылым гажаптары" кітабынан). 6. Жарқанатқа жарықтан қаранғы артық. (Мак.). 7. Белбеулерін ағытып, етіктерін шешіп жатыр. 8. Олардан кейін Шеге, Қарашаштар келеді. 9. Қасқырсайдан Айгул отары да кеше ғана өткен. (Ғ. М.).

2-жаттығу. Сөйлемдерді оқып шығып, олардың ішінен біріккен сөздерді теріп көшіріңдер. Біріккен сөздердің қандай түбірлердің бірігуінен жасалғанын айтып, олардың емлесін есте сақтандар.

1. Биыл осы маңайда қаптесер мен көртышканның іні қаптап кетті. 2. Мол ғып ек таусағыздар, кексағыздар. Олардың сағыздарын ағызып ал. (С. М.). 3. Кешке колхоз клубында осындағы көркемөнер үйірмесінің концерті болады екен (Б. С.). 4. Күнбатыс жақтан қарауытып көп жылқы көрінеді. 5. Оның ауылы Жезказғанның күншығыс жағында.

2. Қысқарған сөздер — Сокращенные слова

Сокращенные слова составляют отдельную группу среди сложных слов. В казахском языке сокращенные слова появились после Октябрьской Социалистической революции под влиянием русского языка.

Сложные слова с сокращенными основами называются сложносокращенными. Қысқарған сөзді тіл ғылымында аббревиатура дейді. Күрделі атаулардың ықшамдалынып алынған түрі қысқарған сөздер деп аталады.

Аббревиатура используется в области научно-технической терминологии, в названии предприятий, учебных заведений и др.

Қысқарған сөздердің түрлері

Пути образования сокращенных слов

В казахском языке существуют 4 типа сложносокращенных слов:

1. Слова, образованные на основе начальных заглавных букв или звуков производящих основ (слов). (Бас әріптерден қысқарған сөздер).

ҚРҰҒА — Казахстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы.

ТМД — Тәуелсіз мемлекеттер достастығы.

МАИ — Мемлекеттік автомобиль инспекциясы.

АҚШ — Америка Құрама Штаттары.

2. Слова, образованные из начального слога первого слова и начальных звуков последующих слов (Бас буын мен бас әріптен қысқарған сөздер).

ҚазТАГ — Қазақ телеграф агенттігі.

ҚазМПУ — Қазақ мемлекеттік педагогикалық университеті.

ҚазМИ — Қазақ медициналық институты.

3. Слова, образованные только из начальных слогов (слов). Бас буындардан қысқарған сөздер.

кеңшар — кеңес шаруашылығы

обком — облыстық комитет

4. Слова, образованные из начального слога первого слова и последующего целого слова (Бас буын мен тұтае созден бірігіп қысқарған сөздер).

ауыл кеңес — ауылдық кеңес

пединститут — педагогикалық институт

мединститут — медициналық институт

Сложносокращенные слова, образованные из начальных букв или звуков пишутся с заглавных букв без знаков между ними.

Аффиксы к этим словам пишутся через дефис.

АҚШ-та в США; ҚазПТИ-де в КазПТИ.

2-жаттығу. Сөйлемдерді оқып, құрамынан біріккен сөздерді тауып, олардың қандай түбірлерден бірігіп тұрғанын айт.

1. Шырт ұйқыда жатқан Қозыбағар мен Ербол оянып кетті. 2. "Баянауыл" оқушылар лагері Сарысу өзенінің маңына орналасқан. 3. Аққала сокқан балалардың қолдарында қолғаптары жоқ.

3-жаттығу. Түмендегі сөздер қандай ұғымның атаулары екенін анықтап, олардың өрқайсысы қандай сөздерден, қалай бірігіп тұрғанын айт.

Епбеккүн. Көзқарас. Жаздықүні. Белбеу. Талдықорған. Анар. Бүгін. Әкет.

ЗАНЯТИЕ 28

Қос сөздер — Парные слова

Одним из путей словообразования в казахском языке является парное произношение некоторых слов. Способ словообразования посредством парных слов в казахском языке

имеет большое распространение и при помощи этого способа можно образовать от любого слова новое оттенком значения.

Этот способ возник в древние времена и основательно утвердился в казахском языке как один из важных способов словообразования.

Түбірлердің (сөздердің) қосарланып айналуынан жасалған күрделі сөздің түрі қос сөздер деп аталады.

Сложные слова, образованные путем парного произношения корней (слов) называются парными словами.

Парные слова образуются следующими различными путями:

1. Қайталама қос сөздер. Идентичные повторы.

Парноповторные слова образуются путем повторения одной и той же основы слов и имеют оттенки увличения (Бір сөздің өзі екі рет қайталануы арқылы жасалады). Тау-тау, сай-сай, кора-кора, тен-тен, жаксы, биік-биік, қайта-қайта (снова и снова), оқтын-оқтын (временами) тез-тез, шелек-шелек (ведрами), төбе-төбе (холмы да холмы, т. е. холмы один за другим). Одно и то же слово повторяется два раза и тем самым создается понятие о множестве данного предмета или явления.

2. Кайшы (қарсы мәндес) қос сөздер.

Мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздерден жасалады. Образуются от противосмысловых слов (антонимов) и имеют обобщительный смысл: (антонимов) кәрі-жас, старый-молодой, юный, әрлі-берлі туда, дальше, сюда; шикілі-пісілі, ұзынды-қысқалы, ірілі-ұсақты, алыс-жақын, дос-дұшпан, күштут, қысы-жазы, далеко-близко, друг-враг, день-ночь, зима-лето.

3. Үстеме еселеме буынды (Усилительные повторы или усеченные повторы).

При помощи совместного произношения и его усилительного слога получают усиленно-увеличенный смысл основного слова (Негізгі сөздің мағынасын күшейту үшін сол сөзге оның басқа буыны қосарлану немесе еселену арқылы жасалады); қып-қызыл — очень красный, сап-сары — очень желтый, қап-қара — очень черный, әп-әдемі — прекрасный, күп-күрен, теп-тегіс, теп-терең, жеп-жеңіл, сүп-суық, жіп-жіңішке.

4. Сықар мәнді қос сөз (Рифмованные повторы)

Парные слова, образующиеся при помощи совместного произношения двух слов, один из которых имеет смысл, а другой не имеет. (Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары өздігінен мағына бере алмайтын сөздердің қосарлануынан жасалған қос сөздер) шай-пай (чай и тому подобное), тиын-сиын (мелочь), кейлек-кеншек (платье и т. п.), жүн-жүрқа

(шерсть и т. п.), нан-пан, жылқы-мылқы, ат-мат (конь и подобный), кәрі-күртан, өте-мөте.

5. Екі сыңары да өздігінен мағына бере алмайтын қос сөздер:

(парные слова, каждый из которых в отдельности не имеет смысла, приблизительное значение) ығы-жығы (шуры-муры), анда-санда (редко), елең-алаң, там-тум, быт-шыт, алай-түлей, оқта-текте, апақ-сапақ, апыл-тапыл, алба-жалба. 6. Еліктеуішті қос сөздер (Подражательные повторы или деформированные повторы)

Парные слова, образованные при помощи произношения двух подражаемых слов. (Қосарланып айтылған еліктеуіш сөздерден жасалған қос сөздер): жалт-жулт — обозначает блеск, тарс-турс обозначает грохот, сарт-сурт, сатыр-сутыр, жарқ-жүрқ, тасыр-тұсыр, қалт-құлт, сел к-сел к, қарқ-қарқ, қарш-қарш, салдыр-гүлдір.

7. Мәндес қос сөздер — (Однословные парные слова).

Они образуются из однословных или близких по смыслу слов (синонимов). (Мағыналары бір-біріне жуық, мағыналас (синоним) сөздерден жасалады).

Мысалы: ел-журт, бұзау-торпақ, ыдыс-аяқ, күрт-кумырсқа, бақа-шаян, кепсе-жастық (одеяло, подушка т. е. постельное белье) төсек-орын, сорпа-су, қыз-келіншек (молодежь), ата-ана (родители) шыбын-шіркей, мал-мүлік, жолдас-жора (друзья).

Қос сөздердің барлық түрі де дефис (-) арқылы жазылады. Мысалы: жан-жануар, ертелі-кеш, өзді-өзі.

1 -жытығу. Төмендегі сөйлемдерден нос сөздерді теріп, оларды түр-түрге бөліп, дәптерлеріне көшіріңдер.

1) Қыс ызғарын сезгесін-ақ күзеуде отырған ел қыстауға асығыс көшіп, қора-қопсынын қамын жеп, қай ауылда абыр-сабыр. Оның үстіне суық түскелі, қырды қыстайтын көп ауыл теңіз жағасына ағылып, үздік-создық келіп жатыр. 2) Еріндері көгеріп, дірдектеп тонып, кішкене қылқанак тістері сак-сак етеді. 3) Жанды қара жоқ...саран шалшық сулардың басында ұйлығып отырған топ-топ қаздарды көресің. 4) Жолдасым отыз-қырықтардың шамасындағы жер ортасы адам. Сиректеу сақал-мұрты бар, қара бұжыр. Астында қойшылар мінген қаракер бесті, үсті-үстіне ұрып отырмаса, кейін қалып қоя береді. 5) Сол көп сарынның ішінде екі-үш рет алыстан атылған мылтық дауысы да гүрс-гүрс етіп естіліп қалды. 6) Дел осы кезде топтанып, шоғырланып келе жатқан жылқы жан-жағына тоз-тоз болып бытырап жөнелді. Әрі-беріден сон жау сойылы да бөгет бола алмады. 7) Керсендей тап-тарғыл

қауын жатыр-журттың ортасында! Қыр-аркасы хыртыс-қыртыс, екі бүйірі тарғыл ала, жұрт танданумек түр. 8) Ертелі-кеш ерсілі-қарсылы судан өту сичкты үлкен қауіп-қатермен аяқтайды.

2-жаттығу. Мына сөйлемдерден *қос* сөздерді тауып, қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

1. Үй іші ағыл-тегіл жатқан оны-мұны нәрселер: ыдыс-аяқ, көрпе-жастық, көйлек-көншек дегендер. (М. Ғ.). 2. Әрлі-берлі жүгіріп, асыр салып ойнайды. 3. Сол бойда өзен жағасына келді де, жалма-жан шешіне бастады. 4. Іші-сыртының қара сылағы ғана сыланып, есік-терезе орнатылған қалпында иесіз қалған үй екен. (М. Им.).

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

1. Тұрар Рысқұлов туралы не білесіз?
Что вы знаете о Тураре Рыскулове?

РЫСКУЛОВ ТУРАР (1894-1938)

Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 ж. халық азаттық, көтерілісіне, Түркістанда кеңес өкіметін орнату және нығайту күресіне белсене қатысушы, кеңес, партия және мемлекет қайраткері.

Жетісу (Алматы) облысының Верный уезіндегі Шығыс Талғар болысында кедей шаруа отбасында туған. Ол Әулиеатада (Қазіргі Жамбыл) "Қазақ жастарының революциялық одағын" ұйымдастырды. 1923-24 жылдары БК(б)п ОК-ның мүшелігіне кандидат, БОЛК КСРО ОАК-нің мүшесі, РСФСР кеңестері барлық съездерінің делегаты. Ол көптеген кітаптар мен кітапшалардың, 100-ден астам мақаланың авторы. 1926—37 жылы РСФСР Халкомсов төрағасының орынбасары болып, бірқатар маңызды қызметтер атқарды.

Т. Рысқұлов Түрксібті, Карағанды, Балхаш кәсіпорындарын, Семей ет комбинатын т. б. ірі кұрылыстарды салуда көп еңбек сіңірді.

сөздік

көтеріліс — восстание
кедей шаруа — крестьянская семья
қайта нарау — заново построить
кешпелі халық — кочевой народ

белсене қатысушы — активный
участник
ұйымдастырды — организовал

Соз таптары

атаушы сөздер	көмекші сөздер	одағай сөздер
есімдер	шылау	одағай
етістік		
атау есімдер		
үстеуші есімдер		
зат есім		
сын есім	үстеу	еліктеу сөз
сан есім		

Зат есім

(Имя существительное)

Слова-существительные обозначают: живые существа (ба-ла, аға, ақын), предметы (ағаш, кітап, уй, телевизор), явления природы (жел, жаңбыр, қыс, қар), признаки и свойства, процессы и действия, количественные отношения и т. д.

Основные синтаксические функции имени существительного — быть подлежащим и дополнением.

Имя существительное имеет следующие морфологические признаки: число, падеж, личные окончания, притяжательная форма, одушевленность — неодушевленность. Кроме того, у существительных есть словообразовательные суффиксы. Начальная форма имени существительного — именительный падеж единственного числа.

Именем существительным называется часть речи, обозначающая предмет и отвечающая на вопросы кім? (Қто?), Не? (Қто?).

Мысалы: оқушы, темірші, балықшы, элем, дауыл, қос-мос, қоше, қайың. Имя существительное в казахском языке не различается по грамматическим родам и имеет логические родовые различия: менің әкем газет оқыды, шешем кітап оқыды — мой отец читал газету, моя мать читала книгу.

Среди существительных выделяются следующие лексико-грамматические разряды. Зат есімдерге жататын сөздердің өзі іштей мағыналық жақтан бірнеше жікке бөлінеді.

1. Нарисательные и собственные — жалпы есім, жалқы есім.
2. Конкретные, отвлеченные (абстрактные) — нақты және абстракты зат есім.
3. Собирательные — жинақталу зат есім.
4. Предметно-вещественные — жіктеме зат есім.

Жалкы есім мен жалпы есім — Собственные и нарицательные существительные

По значению имя существительное можно разбить на две группы: 1. (Собственное имя (жалкы есім). Существительное может обозначать индивидуальное явление. Сюда относятся имена, фамилии, прозвища, клички, астрономические, географические и административные наименования, названия органов печати. Подобные существительные называются собственными. Жеке я дара заттарга берілген атауларды жалкы есім дейміз.

Мысалы: а) Географиялык атаулар (географические имена); Алатау, Орал, Казбек, Волга, Дон, Ертіс, Каспий, Арал, Балхаш, Москва, Алматы, Кекшетау.

б) Кісі аттары (имена): Аскар, Балтабек, Шокан Уәлиханов, Мұхтар Омарханұлы Әуезов.

в) Газет, журнал, кітап аттары (название газет, журналов, книг). "Жас Алаш" газеті, "Парасат" журналы, "**Ботакөз" романы.

2. Наричательное имя (жалпы есім) существительное может быть общим наименованием для целой группы однородных лиц, животных, предметов и т. д. Такие существительные называются нарицательными. Основная масса существительных входит в эту группу. Мысалы: тау — гора, өзен — река, кел — озеро. Кала — город, жұлдыз — звезда, кісі — человек, кару, кітап, роман, мал, кус, кездеме, бала — ребенок, ейел — женщина, кар — снег, өмір — жизнь, жарыс — соревнование. Эденеше біртектес заттың уғымдарын камтитын атауларды жалпы есім дейміз.

Нақтылы (деректі) жөне абстрактылы (дерексіз) зат есім

Деректі зат есімдер — Конкретные существительные

Конкретными существительными называются слова, обозначающие явления, которые можно чувствовать, видеть, держать руками: кісі — человек, бала .. — ребенок, мектеп — школа, тас — камень, бидай — пшеница, шеп — трава, ағаш — дерево. (Нақтылы (деректі) зат есімдер деп эдетте кезбен көріп, қолмен ұстап тануға болатын заттарды білдіретін сөздерді айтамыз).

Жалпылық (абстракты) зат есімдер — Отвлеченные существительные

В группу отвлеченных существительных входят слова, обозначающие качества, свойства, состояния, действия или какие-либо общие понятия, которые, нельзя ни считать, ни измерить: ақыл — ум, ой — дума, сана — сознание, жаксылық — добро, кіріс — доход, кеншілік — простор, арман — мечта, сезім — чувство, адамгершілік — благородство. (Көзге көрінбейтін, денеге сезілмейтін, ойлау қабілеті арқылы танылатын заттық уғымдардың аттарын білдіретін сөздерді айтамыз).

Жинақтау зат есім — Собирательные существительные

Собирательные существительные обозначают множество однородных предметов как неделимое целое: (Жинақтау зат есім дегеніміз бір-біріне тектес заттарга жалпы қойылған атау).

Кус — (карга, торгай, каршыга, бүркіт).

Аң — (қасқыр, түлкі, жол барыс, арыстан).

Балық — (сазан, жайын, бекіре).

Мата — Опыт, барқыт, без, шайы).

Адам — (еркек, ейел, бала, қыз, кемпір, шал).

Жіктеме зат есім — Предметно-вещественные существительные

Предметно-вещественными существительными называют конкретные предметы — вещи: портфель, стол, кара гай, сиыр, кой, жылқы, ешкі, немесе карга, торгай, бүркіт, дегендер заттардың жеке топтарының а ты. (Жіктеме зат есім дегеніміз" — жинақтау зат есіміне жататын заттардың дербес аттары).

1-жаттығу. Мына сөйлемдерді квшіріп жазып, жалкы есімдердің астын бір рет, жалпы есімдерді екі рет сыз.

1. Кеңес Одағының Маршалы Г. К. Жуков басқарған І— Белорусе майданының жауынгерлері бұл кезде Берлин шабуылына дайындалып жатты. ("Берлинді алған батырлар" кітабынан.) 2. Көктем келді. Дала өміріне кимыл пайда балды. Сай-саллада сірескен қарлар гүрілдеген су тасқынына айналды (Ж. Саин).

2-жаттығу. Мына сөйлемдерді тег жалкы есімдерді бас әріппен көшіріп жаз.

а) Қыздың аты Ботакөз екенін Асқар осы а рада білді. Орысша киінген жігіт — Досанов Асқар еді. Асқар Омбының учительская семинариясында оқыды. (С. М.). б) Кім? Не? Кімдер? Нелер? Кімі? Несі? деген сұрақтарға жауап беретін зат есімдерді қатыстырып, 2—3 сойдем кура.

3-жаттыгу. Өздерін білетін бес деректі және 5 дерексіз сөздерді курамына ендіріп сөйлем курастырықлар.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

СӘТБАЕВ ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ (1899-1964)

Қ. Сәтбаев туралы не білесіз?

Что вы знаете о Каныше Сатпаеве?

Ол — казак халқының аса көрнекті ғалымдарының бірі. Қаныш Томск қаласындағы технологиялық институттың тау-кен факультетінің барлаушылық бөлімін бітірді. 1926 жылы тау-инженері атағын алды. Қарсақпай, Жезқазғанның саркылмас кен байлығын ашты. Сол еңбектері үшін отан геология-минерология ғылымдарынан докторы дәрежесі және *Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағы берілді. 1955—64 жылдары Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының президенті. Ол 640-тан астам ғылыми еңбектің авторы, Қазақстандық металлогения мектебінің негізін қалаушы.

СӨЗДІК

аса көрнекті ғалым — выдающийся ученый	саркылмас — нескончаемый кен байлығы — богатые руды
барлаушылық — разведывательный	ашты — открыл
тау инженері! — горный инженер	

Прочитайте текст и переведите.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ
(1893—1938)

KjbiсKjiuia өмірбаяны

Мағжан Жұмабаев 1893 жылдың 25 маусымы күні дүниеге келді. Мағжанның туған жері Ақмола губерниясындағы Ақмола уезінің Полуден болысы деп аталған. Қазір бұл елді мекен Солтүстік Қазақстан облысының Булаев ауданына қарасты Мағжан атындағы кешшар.

Мағжанның әкесі Бекен 1868 жылы Сасықкөл басында дүниеге келіпті. Бекеннің әйелі — Гүлсім жеті ұл, екі қыз туады. Ең үлкен ұлы — Мүсілім. Одан соң Қаһарман,

Мағжан, Мүкамеджан, Сәлімжан, Қалижан, Сабыржан, қыздарыаын аты — Күләндам, Гүлбаһрам, Бекеннен таралған ұрпақ түгелдей өжет, қайсар болып өсіпті.

Баласының оқуға ынтасы зор екенін көрген әкесі Мағжанды Қызылжардағы М. Бөгішов ұстаздық еткен медресеге оқуға береді. Ол мұнда төрт жыл оқып, мұсылманша білім алады, арабша, парсыша, түрікше үйреніп, сол тілдердегі әдебиетпен жан-жақты таныса бастайды. Оның ақындық талантының ояна бастағаны да сол жылдар еді.

1913 жылы Мағжан Омбыға келіп, оқытушылар семинариясына оқуға түседі. Сөкен Сейфуллин екеуі осы семинария қабырғасында танысады. Мағжан мұғалімдер семинариясын 1917 жылы алтын медальмен бітіреді. Үздік оқитын казак балаларына арналған "Потанин фондасынан" ұдайы стипендия алып тұрады. Оқуын бітірер алдында ол үйленіп, отбасы боп өмір суре бастайды. Бірақ көп ұзамай-ақ қасіретті қайғыға кезігеді. 1919 жылдың 10 ақпанында Зейнеп баладан қайтыс болады.

1924 жылы Москваға ауысып, сонда жұмыс істейді. 1927 жылы елге қайта оралып, Қызылжар қаласындағы Казак педагогикалық техникумы мен совет — партия мектебінде сабақ беріп жүреңі. Бірақ 1929 жылы ұсталып, Москвадағы Бутырка турмесіне қамалады. Содан он жылға сотталып, Карелияда айдауда болады. 1935 жылы ол М. Горькийге хат жазып, ұлы жазушының көметімен абақтыдан босанады. Қызылжар қаласындағы № 7 орта мектепте орыс тип мен әдебиетінен сабақ береді. 1937 жылдың 18 наурызында Мағжан С. Сейфуллиннің шақыруы бойынша Алматыға келеді. Көп ұзамай ол тағы да 1937 жылдың 30 желтоқсаяы күні түтқыққа алынады. Сөйтп аяулы ақын сталинизмкің қурбаны болады.

Бір замандарда Бехен мен Гүлсімнің махабатынан жаралған жеті ұл мен екі қыз да аяусыз қуғын-сүргінге түседі. Олардың айыптары біреу — олар Мағжанның туыстары болғандығы еді. Мағжанның басқасының — бөрінің де арттарында қалған ұл-қыздары, немере шөберелері бар. Олар қазір Солтүстік Қазақстан облысының Булаев және Возвышен аудандарында өмір сүреді.

Кешегі қара түнек сталинизм дәуірінде Жұмабаевтар отбасы бастан кешірген трагедиялық ақуал осындай.

Бірақ Мағжан Жұмабаевтың артында өлмес мұралары қалды. Жиырмасыншы ғасырдағы казак поэзиясын асқаралы асуларға көтерген ақынның есімі ұлттық мәдениетіміздің тарихына келіп қосылып отыр.

(Мағжан Жұмабаев, Шығармалары, Алматы, 1989 ж.)

Зат есім жасайтын журналтар

Словообразующие суффиксы существительных

В казахском языке существуют определенные суффиксы, при помощи которых образуются производные слова. Из них наиболее продуктивные следующие:

1. *-шы, -ши* балык-шы — рыбак, мал-шы — животновод, колхоз-шы — колхозник, сату-шы — продавец, ойын-шы — игрок, би-ші — танцор, кой-шы — чабан.

Слова с этими суффиксами обозначают профессию человека или склонность лица к чему-либо.

2. *-лык, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік*. Такие суффиксы образуют существительные с отвлеченным понятием: ана — мать, аналык — материнство, бала — мальчик, балз-лык — ребячество, детство, бас-шы — руководитель, басшы-лык — руководство, кісі-лік — человечность, адал-дық — честность, азамат-тық — гражданство, ер-лік — мужество.

От количественных числительных образуются существительные, бір — один, бірлік — единство, екі — два, екі-лік — двойка, үш-тік — тройка, алты-лык — шестерка.

3. *-ша, -ше, -шық, -шік*. При помощи таких суффиксов образуются существительные, имеющие ласкательно — уменьшительное значение: кітап-ша — книжонка, сандық-ша — сундучок, белме — комнатка, кап-тық — мешочек, үй-шік — домик, избушка, көл-шік — озеро.

4. *-хана*: асхана, кітапхана, шайхана, мейманхана, ем-хана.

5. *-лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес*: жер-лес, жол-дас, карнн-дас, ел-дес, ат-гас.

6. *-ылдырық, -ілдірік, -кер, -гер*: көз-ілдірік, табал-дырық, сауда-гер — торговец, арба-кеш — извозчик, айлакер — хитрец, дәрі-гер — врач, қызмет-кер — служащий.

Етістіктен зат есім тудыратын журналтар

Аффиксы, образующиеся от глаголов.

1. *-с, -ыс, -іс*: При помощи этих суффиксов образуются производные существительные от глагольных основ: айт-ыс — спор, диспут, сотые — война, құрыл-ыс — строительство, сөг-іс — выговор, жең-іс — победа, күре-с — борьба,

корған-ыс — защита, тала-с — спор, усын-ыс — предложение, таб-ыс — заработок, шайка-с.

2. *ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе*: кой-ма — склад, тапсырма — задание, туй-ме — пуговица, тарт-па — пояс, кес-пе — лапша, суз-бе — творог, аудар-ма — перевод, жар-ма — крупа, мін-бе.

3. *-м, -ым, -ім*: же-м — кормовое зерно, тіз-ім — список, біл-ім — знание, ки-ім — одежда, ал-ым, тын-ым — отдых.

4. *-к, -қ, -ық, -ік, -ақ, -ек*: ора-к — серп, тара-к — расческа, күре-к — лопата, еле-к — сито, тосе-к — постель, каз-ық — кол, сыз-ық — черточка, түкір-ік — плевок, бед-ек — кусок, часть, тіл-ек — желание, қон-ақ — гость, жат-ақ — кайра-к — точило.

5. *-ғы, -гі, -қы, -қу* бұр-ғы — сверло, сыпыр-ғы — метла, шал-ғы — коса, сүз-гі, соқ-қы — удар, күл-кі — смех.

Негізгі зат есім мен туынды зат есім

Зат есім негізгі және туынды болып іштей өзара сараланады. (По своему морфологическому составу имя существительное делится на корневые и производные).

Негізгі зат есім толық мағына білдіретін түбір сездерден жасалады: тау, тас, ой, кой, той, от, ат, ер т. б.

Корневое имя существительное обычно совпадает с корнем, который обладает полнотой значения и равен самостоятельному слову.

Туынды зат есім морфологиялық тәсілмен (есімдер мен етістіктерге жұрнақ жалғану арқылы ақыл-шы, са-уыт-шы, ұйт-қы).

Производное имя существительное представляет собой сочетание корней и словообразующего аффикса.

1-жаттығу. Мақалдардың құрамындағы негізгі зат есім мен туынды зат есімдерді ажыратындар. Есім сездерден (зат есім, сын есім) жасалған туынды зат есімдерді бір белек, етістік сездерден жасалған туынды зат есімдерді бір белек тізімдеп кешіріндер. Туынды зат есім жасап тұрған жұрнақтарды атақлар.

1. Ерлік пен бірлік женіске жеткізеді. 2. Ердін сыншысы — елі. 3. Татулықта табыс мол. 4. Өлімнен ұят күшті. 5. Темірші қымршіге үйір. 6. Оқусыз; білім жоқ, білімсіз күнін жоқ. 7. Семіздікті қой көтерер. 8. Қой семізі — қойшыдан. 9. Қасапшыға мал қайғы, кара ешкіге жан қайғы. 10. Ағын суы бал татыр, ақ шабағы май татыр. 11. Диканшы жерін мақтайды, балықшы көлін мақтайды. 12. Ексен егін, ішерсін тегін. 13. Егіндікті күз суар, күз суармасаң, жүз суар.

14. Еріншек егіншіден елгезек масақшы озар. 15. Шытндық — сегіз, бакыт — егіз. 16. Жақсылық ағаш басында, жамандық аяқ астындз. 17. Сактықта қорлық жоқ. 18. Кірісіне карай шығысы.

2-жаттығу. Туынды зат есімдерді теріп көшірікдер.

Олардың қандай жолдармен (журнақ жалғану арқылы, түбірлердің бірігуі немесе қосарлануы арқылы) жасалғанын айтындар.

Қазіргі Қаратау шоқыларын қак жарып, оңтүстік-шығыстан селтүстік батыстағы Шолақхорғанға дейін жнегіне көз жетпейтін айдын шалқар көл жатыр. Көлдін ені 8—12 шақырым, суы өте тайыз. Таудан соккан желдік әсерінен көл суы тербеліп, жеңіл толқын жағаға шып-шып ұрады. Тактақдан жазық келл-убищве-гі лай бетінде ирендеген кішкене белестер. Жаз бойы көл суы тарғылып, ж&галары курға.і қалатын. Түбіне шөхкен актъял түсті майда лай кебе к еле, шым-шыгырак жарьхлады. Айнала утлып-қонып безектеген маса, шыбын-шіркейлер, ет*еліктср, су түбінде біресе сінгіп, кейде қалқыған ұлу, кокыздар, таракан, күрт-і-ұчырска жиектегі жабнсках лайға қона қалса-ақ, аяқ-қанаттары жабысып, соккан тслкышнын жемі болып қала берез:. Балықтар су бетінде қалқыған шыбын-шіркейді аулап, шолпылдап жүр. Міне, бірін-бірі қуып келіп, үлкенірек біреуі өз бауырын жұтып қойды. Кейіннен галымдар бұл балықтардың Қаратаудан басқа жерге тармағак төрт түрін тапты. ("Білім және еңбек" журнглииан).

Зат есім жекеше, көпше айтылады, тәуелденеді, септеледі, жіктеледі. Мысалы: малшы, малшылар, малшымыз, малшыларымыз; малшыға, малшылардақ, малшыларымызды, малшымын; малшысыз, малшылармыз, малшыларсыздар.

Тілімізде көптік жалғаулары жалғанбай-ақ, көптік мағына білдіретін зат есім де бар. Олар сүйық заттар: су, қымыз, айран, сүт т. б. Уақ, ұнтақ, бығыранды, уйысқан, ұсақ заттар: күм, шан, тозаң, үн, жүн, шаш т. б.

Газ тектес заттар: бу, түгін, туман т. б. Дерексіз заттар: реніш, армақ, қиял, ой, өділдік, кен байлығы: күміс, алтын, құрыш, шойын т. б. Жаратылыс құбылыстары: боран, ж ел, дауыл, жанбыр, күйын т. б.

Табиғи жұп болып келетін зат есімдер;
(Парные предметы).

қоз, қол, аяқ, шацғы, етік, бәтеңке т. б.

3-жаттығу. Өлекді оқып, көптік жалраулы сөздерді аташар. Сөздерге көптік жалғуының түрліше жалғану себебін түсіндіріндер.

ЖАЗҒЫ ШІЛДЕ

Ой, балалар, балалар,
Шілдем, шілдем-шілде айым
Шырқап толға қун сайын

Шұбар ала шешектер,
Шудаланған көк шептер.
Жапырақтар жалпайды.

Жас қозылар маркайды,
Үшты көк сай қуалай,
Сайда пісті тал, қурай,
Құрт, ірімшік қайналды,
Құлындар да байланды.

Нәйім, нәйім, бауырсақ,
Ағын суда шомылсақ,
Ой, балалар, балалар,
Ойналық та күлейік,
Үйретіп тай мінелік.

(I. Жансүгіров.)

4-жаттығу. Өленді оқып, қай сөздердің зат есімдер екенін, оларға қандай жалғаулар (тәуелдік, септік, жіктік) жалғанып тұрғанын айтындар.

МЕН ШОПАНЫҢ ҰЛЫМЫН

Ағарған тацмен бірге атып,
Өріске малый қапдатқан.
Жанарын нұрға суарып,
Көңілде көп ой маздатқан.
Бір төлі өссе қуанып,
Ерте-кеш тынбай мал бакқан.
Мен шопанның ұлымын.

Қызарған күнмен бір батып,
Үйқыға түнде кеш жатқан.

Қызғалдақ гүлдер құлпырып,
Тартады көзді айнала.
Өрісім, туған мекенім,
Өзіңнен бәрін табамын.

Үйренген жастан ер іске.
Қолға ұстап атам құрығын
Шығамын ерте өріске.

Шарықтап кейде кетемін,
Көркіне байтақ далабың.
Төсімді ашам жауыққа,
Қорқыныш емес дауыл да.

Айнала жым-жырт, күн тымық,
Еседі — самал жай гана.

Тербеліп бір күй жанымда,
Әндетіп қайтам ауылға

(III. Мұхамеджанов.)

5-жаттығу. Текст) оқыл шығып, мазмұнының кім жвнінде екенін айтып беріндер.

ОРАЗ ЖАНДОСОВ (1889—1937)

Ораз Жандосов — Қазақстанда жаңа дәуір орнатуға белсене араласқан ірі мемлекет қайреткері. Ол — бар күш-жігерін, еңбегін, ақыл-ойын бостандық, тәуелсіздік, тендіктің халқымызға береке әкелуіне арқаған адам.

Халқымыз Ораз Жандосовтың күрескерлік қызметіне жоғары баға берді. Бұл күндері еліміз оның есімін құрметпен

атайды. Оның тутан аулындағы кеншар және Алматы қаласындағы ең басты көшелердің бірі осы ардагер азаматтың есімімен аталады. Ораз Жандосовқа Алматы қаласының ортасынан үлкен ескерткіш орнатылды.

Текстен зат есімдерді тауып, олардың қандай жалғауларда тұрғанын анықтандар.

6-жаттығу. Текстің мағынасын анықтап, зат есімдердің қандай жалғауларда қолданылып тұрғанын ауызша талдандар.

Түйе — шөл даланың төзімді көлігі. Адам баласына түйенің пайдасы аса зор. Ол — күшті, шөлге, суыққа, желге төзімді мал. Түйенің сүті қою келеді. Оның сүтінен шұбат ашығады. Мұны шұбат немесе қымыран деп атайды. ("Табиғат тану" оқулығынан.)

КӨМЕКШІ ЕСІМДЕР — СЛУЖЕБНЫЕ ИМЕНА

Служебные имена, сочетаясь с другими предшествующими именами в родительном падеже (оформленном или неоформленном), образуют сложные слова, имеющие пространственное значение. В этом сочетании служебные имена употребляются только в притяжательной форме лица и принимают падежные окончания. По смыслу они иногда соответствуют русским предлогам: үсті — над, верхняя часть; асты — под; алды — передняя часть, перед; а рты — задняя часть; жаны, қасы — боковая часть, возле; іші — внутри, в; арасы — промежуток, между; сырты — наружная часть, вне и т. д. Например: үйдің іші таза — внутри комнаты (в комнате) чисто. Мен үйдің ішіне кірдім.— Я зашел в комнату. Машина үйдің алдына келіп тоқтады.— Машина подъехала к дому (остановилась перед зданием).

Есім (көбінесе зат есім) сөздермен тіркесіп, көмекшілік қызмет атқаратын, зат есімдерші түрленетін көмекші сөздер көмекші есімдер деп аталады.

7-жаттығу. Көмекші есімдерді өзі қатысты сөзімен көйіріп жазындар.

1. Адам дәмді тіл арқылы біледі. Бірақ дәмді тілдің барлық жері бірдей сезе бермейді, тек ұшы мен екі шеті ғана сезеді.

2. Терт көз балық уылдырық шашпайды, шабақтайды. Оның көздері төртке бөлінген. Жүзгенде, кездерінің жоғарғы жағымен су бетінде, төменгі жағымен су астында не болып жатқандың көре алады. "Ғылым ғажаптары" кітабынан.)

3. Аузы үстінде, үлкен құлақты. Шай үстінде сүт сұрапты. (Жүмбақ.).

Қызылорда облысы

Қызылорда облысы туралы не білесіз?
Что вы знаете о Кызылординской области?

Республиканың оңтүстік бөлігінде орналасқан. 1938 жылы құрылған. Жері 228,1 мың км². Халқы 566 мың (1979). Облыс шөл зонасын ала, негізінен Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан. Пайдалы қазыналардан облыс ас тұзы қорына ете бай. Әк тас, шипалы балшық, кварц құмының манызды шоғырлары бар. Республикадағы қуан және ыстық өңірлердің бірі. Қысы негізінен қарсыз, жылы болады. Облыс аты ақ күрішпен шыққан. Негізінен ауыл шаруашылық өнімдері мен балық өңдейтін тамақ өнеркәсібіне, түз өндіруге және суарылмалы егін егуге, қаракөл, биязы жүнді қой өсіруге маманданған аймақ ретінде қалыптасқан. Қызылорда қауыны ете басалы. Облыс шаруашылықтарында республика халқына әбден таныс тәтті шырынды әрі қош иісті торлама, күләба қауыны өсіріледі.

сөздік

күріш — рис	ас тұзы — поваренная соль
балық — рыба	шипалы балшық — лечебные грязи
қауын — дыня	енір — окрестности
тәтті — сладкий	биязы жүнді қой — тонкорунная овца
шөл — пустыня, жажда	
пайдалы қауына — полезные ископаемые	

Прочитайте. Переведите в русский язык.

БАСКА ПӘЛЕ ТІШДЕН

Ертеде бір данышпан өмір сүріп, оның үш ұлы, бір қызы болыпты. Қызы да, ұлдары да ақылды болып, ер жетіпті. Айдан ай, жылдан жыл өтеді. Әкесі әбден қартайды. Күндердің бір күнінде шал ұйықтай алмай дөнбекши береді. Мұны сезген кемпірі мен қызы:

— Сізге не болды, бір жеріңіз ауырып жүр ме, жоқ әлде алыс жүрген балаларыңызды сағынып жүрсіз бе?— дейді.

— Иә, сағындым. Оның үстіне бір арманым ішімде кетіп барады.

Совда қызы әкесінің алдына келіп:
— Арманыңызды айтыңыз, мүмкін кемегіміз тиіп қалар,— дейді.

Шал айтады:

— Ешқандай күптия жоқ. Менің үш ұлымның үшеуі де ақылды. Сонда да біреуінің ақылы артығырақ болуға тиісті. Соны білу менің арманым:

Қызы сәл ойланып:

— Ой, ата, осыған да киналасыз ба? Қыдырып барып балаларыңызды сынап келіңіз,— деп қыз бен кемпір жол қамына кіріседі. Азығын, сусынын дайындап, атым ерттеп беріп жолға салып жібереді. Аз жүрді ме, көп жүрді ме, кім білсін. Бір күні үлкен ұлыға жетеді. Баласы зор құрметпен қарсы алып, қолынан келгенінше сыйлайды. Екі-үш күн жатып мауқын басып, төртінші күні қайтақышы болады. Баласы тағы да қой алдырып сойғызады. Тамақ піседі, етін қазаннан түсіріп қойып, нанын салып жатқанда, шал баласына қарап:

— Қарағым, ана етіңнің жақсы жерінен бір кесіп берші,— дейді. Ұлы жақсы жері дәуде бөлсе санның еті шығар деп, сан етінен кесіп береді. Шал аздап ауыз тиіп, қойып қояды.

— Балам, енді жаман жерінен бір кесіп берші,— дейді. "Еттің де жаман жері бола ма?"— деп ұлы сап ойланып тұрып, жаман жері дегені тіс өтпейтін сіңір шығар деп, сіңірден кесіп береді. Сіңірді алып, аздап ауыз тиеді. Артынша тамақ та келеді. Тамағын жеп, сыйына риза болып, ел-жұртпен, баласымен қоштасып, қайтады.

Данышпан жүріп отырып, екінші ұлына келеді. Екінші ұлы да зор құрметпен қарсы алып сыйлайды. Әкесі қайтар күні бірінші ұлына қойған сауалын қояды. Екінші ұлы да бірінші ұлының істегенін қайталайды. Екінші ұлына да риза болып, қайтады. Ол енді үшінші ұлына келеді. Үшінші ұлы да зор құрметпен қарсы алып, сыйлайды. Қайтар күні екі ұлына қойған сауалын кіші ұлына да қояды. Сонда кіші ұлы мұнда бір сыр бар шығар деп ойлайды. Сосын бастың тілінен кесіп береді.

— Балам, енді жаман жерінен бір кесіп бер десем тілінен кесіп бердің, жақсы жерінен десем тағы да тілінен бердің,— дейді. Сонда баласы:

— Ой, ата-ай, сіздің сынап отырғаныңызды біліп тұрмын. Жақсы да, жаман да, ұрыс та, керіс те, өсек те, бәрі де осы тілден шығады. Екі елі ауызға торт елі қаппақ дегендей, әр адам өз тіліне сақ болса, еш уақытта ұрыс-керіс болмас еді. Басқа пәле тілден,— деген екен. Қарт үшінші ұлының ақылдығына өте риза болып қайтады.

ЗАНЯТИЕ 31

Сын есім — Имя прилагательное

Сын есім. (Имя прилагательное) это часть речи, которая обозначает признак, качество предмета и отвечает на вопросы кандай? (какой? какая? какое?), кай? (какой?) ақ — бейлй, жылы — теплйй, үлкен — большой, жуас — смирнйй, жұмсақ — мягкий. Заттын сынын, сипатын, түрін, көлемін білдіретін сездер сын есім деп аталады.

В предложении имя прилагательное в основном выступает в качестве определения (анықтауыш). Оно стоит перед определяемым словом. Мысалы: Таланты ерге нұр жауар (мақал.) Өнерлі жігіт өрде озар, енерсіз жігіт жер соғар (Мақал.)

В этих примерах талапты, әнерлі, өнерсіз — имя прилагательное отвечает на вопрос кандай? и в предложении является определением.

Сын есімдер сөйлемнің соңында келгенде — баяндауыш, ал етістіктен болған мүшенің алдында келгенде пысықтауыш болады.

Имя прилагательное в конце предложения является сказуемым, а перед глаголами обстоятельством.

Мысалы: олақтан — салақ жаман. Ағаш кессен, ұзын кее, қысқартуын оңай. Темір кессең, қысқа кее, ұзартуың оңай. (Мақал.)

Здесь оңай — имя прилагательное, является сказуемым, а прилагательное қысқа, ұзын — обстоятельством (пысықтауыш).

В русском языке прилагательное согласуется с существительным в роде, числе и падеже.

Прилагательное в казахском языке не согласуется с существительным ни в роде, ни в числе, ни в падеже. Например, *Озат* — прилагательное атау септік, а *малшылармен* — множ. ч. көмектес септік.

Таблица.

В казахском		В русском	
үлкен үй үлкен бөлме	нет согласования в роде нет согласования в числе	большой дом большая комната	есть согласование в роде
үлкен үйлер үлкен бөлмелер	нет согласования в числе	большие дома большие комнаты	есть согласование в числе (мн. ч)
үлкен үйге үлкен бөлмеге	нет согласования в падеже	к большому дому к большой комнате	есть согласование в падеже (дат. п).

Особенностью прилагательных в казахском языке является то, что они имеют морфологические формы степени сравнения. Степени сравнения являются специфическими только для прилагательных.

Прилагательные в казахском языке не имеют формантов. Они не склоняются, не принимают аффиксов множественности, к ним не прибавляются аффиксы притяжательности. Склонение, категория множественности, аффиксы притяжательности присущи именам существительным, но не прилагательным.

Сын есімнің түрлері

(Производные и непроизводные имена прилагательные)

Имя прилагательное делится на непроизводные (негізгі) и производные (туынды).

1. Непроизводные прилагательные — Негізгі сын есімдер. Негізгі сын есімдер — сынды білдіретін түбір создер: ак — белый, кок — синий, кызыл — красный, жаман — плохой, жаксы — хороший, жас — молодой, кәрі — пестрый, биік — высокий, ал аса — низкий, сур — серый.

2. Производные прилагательные. Туынды сын есімдер морфологиялық тәсілмен (есім түбірлер мен етістік түбірлерге жұрнактар жалғану арқылы: кар-лы — снежный, акыл-ды — умный, түз-ды — соленый. Балалы, былтырғы, казақы — (ат), әдеби, мәдени, білгіш — знаток, көргіш, жасанды, суырмалы, ерттеулі т. б. (және синтаксист! к тәсілмен) сөздердің бірігуі, косарлануы, тіркесуі арқылы: тас бауыр, ойлы-қырлы, кызылды-жасылды, ат жакты, сары ала т. б.) жасалады.

Производные прилагательные образуются словообразующими аффиксами преимущественно от имен существительных, глаголов и синтаксическим способом.

1-жаттығу. Спишите предложения, вставляя вместо вопросов нужные прилагательные.

1. Мүгалім бізге (кандай) кітап оқыды.
 2. Біз (кандай) есеп шығардық.
 3. Оқушы (кандай) тапсырма орындады.
 4. Біз (кандай) уйде тура мыз.
- Керекті создер: қиын, қызық, жеңіл, өдемі.

2-жэттығу. Төмендегі сөйлемдерді оқып, құрамынан сын есімдерді табындар. Туынды сын есімдерді теріп жазып, олардың жұрнактарын сызқшамен бөліп кешіріндер.

Ү л г і: мойнында-ғы.

1. Мойнындағы коржынын жерге койды. 2. Караша каздар әлі келіп конган жок. 3. Суга малынган жапырактар кимылсыз. 4. Жұмаш сүйеулі турган мылпықты алып, аспанга атып жіберді. 5. Ердениң шикіл сары жүзі кызарып кетті. 6. Ол көкшіл көзімен кен танау кара балага жактырмай карады. 7. Бойы ұзындау, арыкша кара торы бала косауыз мылпыгын тазалап отыр. 8. Қарлы жазықта шокалактап бара жаткан жаралы каскыр көрінді. 9. Бұл өнірде кар кешігіп түспей түр, каткак, көк тайгак ұзакка созылды. (3. Им.). 10. Бұлт астындағы коныркай жарыкта төніректік бәрі ап-айкын (Т. Ах.).

3-жаттығу. 1. Мақалдарды оқып, мазмұнын айтып бсріндер.

МАҚАЛДАР

1. Ақылды адам ойлап айтады, Ақылсыз адам кайдан табады?

2. Құрғак айкай ән болмас.

Ецбексіз өмір сән болмас

3. Еріншек адамның ертені бітпес.

Сын есімдерді тауып, сұрақ койындар. Олардың кандай сын есім екенін айтындар. Негізгі ме, туынды ма?

Сын есім тудыратын жұрнактар

Образование имен прилагательных с помощью суффиксов

Прилагательные большей частью образуются с помощью суффиксов, которые присоединяются к основам существительных и глаголов.

1. Есімдерден сын есім тудыратын өнімді жұрнактар мыналар (Словообразующие суффиксы от имен):

-лы -лі, -ды, -ді, -ты, -ті.

бала-лы, ат-ты, атак-ты, өнер-лі, көрік-ті, мінез-ді, бас-ты, жара — рана, жаралы — раненым, белгі — примета, белгілі — приметный, акыл-ды — умный, көңіл-ді — веселый, түз-ды — соленый, тас-шы — каменистый, дауыс-ты — гласный, күш-ті — сильный.

-сыз, -сіз; бала-сыз, кайгы-сыз, ел-сіз, жөн-сіз, пана-сыз, әке-сіз, акыл-сыз — глупый, көңіл-сіз — скучный, уй-сіз — бездомный. >

-км, -еы, -кЦ -сЦ жаз-гы, күз-гі, сон-гы, іш-кі, сырт-кы. прибавляются к наречиям, служебным именам и существительным в местном падеже: былтыр-гы — прошлогодний.

кеше-гі — вчерашний, астыпша-ғы — нижний, колхозда-ғы — имеющийся в колхозе, институт-тың жанындағы үй — здание, находящееся возле института.

-лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес: құрбы-лас, ірге-лес, ауыл-дас, ел-дес, қанат-тас, тілек-тес.

-дай, -дей, -тай, -тей: тау-дай, (как гора) ат-тай, туйе-дей, үй-дей, қыс-тай, кар-дай — белый как снег; муздай суық — холодный как лед;

-шақ, -шен/ сөз-шен, бой-шан, ашу-шан, көйлек-шен.

-шыл, -шіл: ұйқы-шыл, жер-шіл, сауық-шыл, күлкі-шіл.

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық -тік: қала-лық, өлке-лік, аудан-дық, көлем-дік, облыс-тық, городской, көйлек-тік.

2. Етістіктен сын есім тудыратын жұрнақтар

Словообразующие суффиксы от глаголов.

-қыш, -гыш, -кіш, -гіш, -малы, -мелі, -палы, -пелі; жабыс-қыш, кенес-кіш, біл-гіш, байка-гыш, оқы-гыш, күл-гіш, аш-палы, жап-палы, танда-малы. Көргіш — зоркий, ат-қыш — стреляющий, сен-гіш — доверчивый.

(прибавляются к глагольным основам и образуют прилагательные).

-с, -к: -ак, -ек, -ық, -ік: шира-к, ақса-к, жат-ық, жет-ік, сын-ық, аш-ық, бәл-ек, сир-ек.

-шақ, -шек: мақтан-шақ, ерін-шек, ұрын-шақ, сүрін-шек.

• -қыр, -еыр, -кір, -гір: үш-қыр, ал-гыр, өт-кір, біл-гір.

1-жаттығу. Зат есімнен жасалған сын есімнің астың бір рет етістіктен жасалған сын есімнің астың екі рет сызып, көшіріп жаз.

1. Әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсан, аркалан. (А.)

2. Әлгі адам нағыз әзілқой, сәнқой, әуесқой адам екен, (С. М.). 3. Түйеқұс өте жылдам, күшті, төзімді. ("Ғалам гажаптары" кітабынан.) Ек әдемі, аса бағалы, тым жұқа, тіпті терен, өте суық, шымқай қызыл, аса қадірі (адам), тым жуас (жігіт), аса бағалы т. б.

2-жаттығу. Төмендегі мақалдардың мағынасын анықтап, құрамынан сын есімдерді тауып, олардың қай сөз табынан, қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын айт.

1. Әлсіз адам жағымпаз. Кербез адам қырымпаз. 2. Өнерлінің өзегі талмас. 3. Әлсіз адам сүріншек. Ақылсыз адам еріншек. 4. Жігіт бір сырлы. сегіз қырлы болсын. 5. Жақсы

адам — елдің ырысы, жақсы жер — жанның тынысы. 6. Өнерлі жігіт өрде озар, өнерсіз жігіт жер соғар. (Мақал.)

Сапалық және қатыстық сын есімдер. ,

По своему значению и грамматическим особенностям — прилагательные делятся на два ряда: качественные (сапалық сын есімдер), относительные (қатыстық сын есімдер).

1. Сапалық сын есімдер (качественные прилагательные). Качественные прилагательные обозначают признаки: цвет, объем, величину, размер, характер или свойство вкус, температуру и духовные качества людей, без дополнительного грамматического оформления.

Например: кызыл — красный, кок — синий, ак — белый, кара — черный, қоңыр — коричневый, жақсы — хо-роший, жаман — плохой, үлкен — большой, жана — новый, ескі — старый, ауыр — тяжелый, жеңіл — легкий, ащы-тұшы, тәтті, ыстық — горячий, суық — холодный, және т. б.

От качественных прилагательных образуются сложные (күрделі сын есімдер) прилагательные путем их повтора: үлкенді-кішілі, апалы-сіңлілі, ақшыл, кок, кара ала, орта бойлы, ат жақты, ұзын бойлы, лексикалық тіркестен жа-салған.

2. Қатыстық, сын есім (Относительные прилагательные). Относительные имена прилагательные обозначают признак предмета по его отношению к другим предметам и явлениям. Белгілі бір заттың сын-сипаты мен белгісіне басқа бір заттың қатысы. Мысалы: ағашты жер, малды колхоз, түнгі, суық, тұзақ, тамақ. Карлы тау — снежная гора, карлы боран — снежный буран.

1-жаттығу. Төмендегі текст! оқыл, сапалық сын есімдерді астың түзу сызықпен, қатыстық сын есімдердің астың ирек сызықпен сызып көрсет те, олардың қалай жасалып тұрғанын айт.

1. Көктемгі кара қатқақ, өкпек жел солтүстіктен соғып тұр. 2. Үстінде қырық жамаулы ләңке шапан, тері шалбар, бұзау бас сірі етік, көнетоз коңыр бешпент. Осы жұпыны киім өндіредей жас жігіттің сұрын қашырып, қайыршыға ұқсатып тұр. 3. Шидің алдында жасамыс сары қарын әйел түйенің қызғылт жүнін қылшықтай түтіп отыр. 4. Ұрымтал кезеңін тауып, нәзік жерінен түйді, өсектің өткір найзасын қансырата шанышты. 5. Көптен бері көрмей сағынған әйеліне мойнын бұрып, түкті қасын керіңкіреп, жадыранқы жылы шыраймен емірене қарады. (С. Т.).

2-жаттығу. Төмендегі сын есімдерді зат есім сөздермісі; тіркестіріп сөйлем құрақтар.

Биік, қарлы, әдемі, жазғы, көк, мелдір/ыстық, жауынды, терең, суық, малды, сусыз, мезгілсіз, алғыр.

3-жаттығу. Прочитайте и выпишите прилагательные вместе с определяемыми существительными.

1. Әкем маған жаңа мылтық сатып алды. 2. Маған таза бет орамал берші. 3. Біздің үйдің жанында биік ағаш бар. 4. Олар ауданға тура жолмен кетті. 5. Сенде көк қағаз бар ма?— Менде көк қағаз жоқ, сары қағаз бар.

4-жаттығу. Оқып шығып, сапалық сын есімдерді бір белек, қатыстық сын есімдерді бір белек кешіріндер.

АЛҒАШҚЫ ҚАР

1. Сыртқа қар жауыпты. Алғашқы қар. Айналаньщ бәрі аппак. Түнде жатарда күн ашық секілді еді, енді аспанды боз туман бүркеп, түнере қалған. Олар мектепке жеткенше, туман да көтеріліп, күн көзі көрінді. Ауа райыбын осынша құбылмалылығына қайран қалды ол. Ал табиғат көрінісі бүгін де сұлу-ақ еді. Үйдің төбелері сәнді ақ қалпақ киіп, терезелерге әшекейлі өрнектер тұрған. Күн сәулесімен қар беті жалтылдап, көзді ұялтады.

2. Осы бір бала күн асқан сайын оған тым ыстық, тым жақьға боп барады. Қаладағы Коля досындай бұл да анғырт ақ көңіл бала. Көңілінде кір, ойында кірбін жоқ секілді. (С. Сар.).

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО КАЗАХСКИ.

В АТЕЛЬЕ.

— Мен жақсы киім тігуші іздеп жүрмін.
— Я ищу хорошего портного.
— Матасын өзіңіз әкелесіз бе?— Из вашего материала?
— Из, матасын өзім әкелемін.— Да, из моего материала.
— Маған үлгілерді көрсетесіз бе?— Вы можете мне показать образцы?
— Мен мына матадан тіктіремін.— Я из этого материала буду шить.
— Бешпетті ұзындау етсеніз.— Пиджак сделайте подлиннее.

MI
132

— Түймелерін қадап, үтіктеп, беруіңізді өтінемін.— Прошу пришить пуговицу, выгладить костюм.

— Менде көйлектік мата бар, тігіп бере аласыз ба?

— У меня есть материал на платье, вы можете мне сшить?

— Матаңызды көрсетіңізші.

— Покажите, пожалуйста, материал.

— Кашан әзір болады?— Когда будет готово?

— Сіз кашан алғыңыз келіп еді?— Когда вы желаете его получить?

— Мен оны осы аптанын ішінде алсам ба деп едім.

— Я хочу получить его на этой неделе.

— Мұндай қысқа мерзімде біз тапсырысты орындай алмаймыз.

— В такой короткий срок мы не можем выполнить заказ.

Переведите на казахский язык.

КОЖАНАСЫР И ЛУНА

ИСақ-то раз ночью, когда над землею ступилась тьма, ИКожанасыр решил набрать воды из колодца Заглянул в него и увидел на самом дне луну.

Привязал Кожа к веревке железный крюк и надумал вытянуть луну из колодца. Он был уверен, что она туда случайно упала. Но крюк застрял в расщелине между камнями, которые устлала дно. Поэтому, сколько бы Кожанасыр ни тянул за конец веревки, она никак не поддавалась. Тогда незадачливый мудрец ухватился за нее покрепче и рванул изо всех сил. Крюк выскочил из расщелины, а Кожа опрокинулся навзничь. И тут он увидел луну над собою — в небе.

— А все-таки я водворил ее на место!— воскликнул довольный Кожанасыр.— Хоть и немалых трудов мне это стоило.

сөздік

ночь — түн
тьма — қаранғы
колодец — құдық

луна — ай
небо — аспан
на место — орнына

Отвeтьте на вопросы:

1. Каким образом хотел Кожа вытянуть луну из колодца?
2. В чем суть этой легенды?

Сын есімнің, шырайлары

(Степень сравнения прилагательных)

Белгілі бір заттың сындық сапасының басқа бір заттық сындық сапасынан артық-кем екенін білдіретін сын есімнің мағынасын *шырай* дейміз.

Признак (качество) предмета или явления может быть в большей или в меньшей степени. Степень проявления признака выражается разными формами прилагательных, называемыми степенями сравнения. Қазақ тілінде сын есім имеются четыре степени сравнения: положительная, сравнительная, превосходная и усилительно-увеличительная.

1. *Жай шырай* — положительная степень. Сын есімнің жай шырай түрі заттың сапа-белгісін білдіргенде, оны басқа заттың өзіндей сапа белгісіне қатысынсыз, салыстырусыз білдіреді. Прилагательные в положительной степени только называют качественный признак. Мысалы: кок койлек, алые жол, жарык бөлме, биік тау, үлкен уй, жана қагаз, выражается основной формой прилагательного.

2. *Салыстырмалы шырай* — сравнительная степень. Сын есімнің салыстырмалы шырай түрі заттардың бойындағы біркелкі сапа-белгі дәрежесінің артық я кем екендігін салыстыра білдіреді. Прилагательные сравнительной степени показывают, что данный признак свойствен одному предмету в большей степени, чем другому, или что этот же признак уменьшился или увеличился с течением времени у одного и того же предмета. Салыстырмалы шырай образуется при помощи суффиксов журналтар:

а) *-рак,, -рек, -ырак, -ірек, көгірек, бойшанырак, күштірек, тазарак, кішірек, қызылырак, биігірек, жақсырақ* — лучше, үлкен-ірек — больше, кенірек — шире, просторнее, тәттірек — слаще, жылырақ — теплее.

б) *-лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу; кішілеу, таныстау, ақшылдау, сергектеу, сарылау, қоңырлау, күрендеу, суықтау, аздау* — меньше, каралау — темнее, кендеу — шире, тәттілеу — послаще.

б) *-ғыл, -ылт, -ғылтым, ғыш, -шыл, -шіл, -шылтым, -шілтім, -аң, -қай*. Мысалы: бозғыл, бозғылт, сарғылтым, сарғыш, ақшыл, көкшіл, ақшылтым, көкшіл-тім, бозан, қоңырқай.

3. *Күшейтпелі шырай* — Превосходная степень

Превосходная степень указывает на высшую меру признака в одном предмете в сравнении с группой однородных предметов. (Заттың басқы жай белгісін күшейте түсетін түрін

күшетпелі шырай дейміз Заттың бастапқы сындық қзкетін күшейте\ түседі. Оно образуется с помощью усилительных слогов: қап, сап, қып, үп, жап, ап, увеличивающих меру признака. Қап-кара — черный-пречерный; сап-сары — желтый-прежелтый, қып-қызыл — очень красный; үп-үлкен — большой-пребольшой, жап-жасыл — зеленый-презеленый; а и-ашы, үп-узын, кіп-кішкене, сүп-сүр, күп-күрен, қып-қысқа.

4. *Асырмалы шырай* — Усилительно-увеличительная степень

Асырмалы шырай выражает большую или меньшую меру признака в предмете, но без сравнения.— Заттың сындық белгісін я тіпті асыра, я тіпті төмендете керсететін белгіні *асырмалы шырай* дейміз. Мысалы: ете кара, тым үлкен. Она образуется путем сочетания вспомогательных слов !— усилителей: ен — самый, ете — очень, тым — весьма, чересчур, чрезвычайно; аса, тіпті, о ра сан, шымқай, тым-ак, тіптен, нағыз, нак, керемет, которые употребляются перед прилагательными. Например: ен жақсы — самый хороший, ете үлкен — очень большой, тым катан — чересчур суровый.

1-жаттығу. Төмендегі сын есімдерді мағынасына, түлғасма қарай анықтап, буларға шырай журналтарын қосыл, салыстырмалы және күшейтпелі шырай жаса.

Үлгі: салыстырмалы шырай: кеңірек, көкшіл... күшейтпелі шырай: ете кен, тым көк, кеп-кен... .

Кен. Көк. Қатты. Кіші. Қолайлы. Әлді. Жуас. Мықты. Ашы. Әдепті. Жұқа. Қоңыр. Еріншек. Үркек. Жемқор. Таза. Тұнық. Терең. Жүйрік. Көркем. Салқын. Жершіл.

2-жаттығу. Төмендегі сын есімдерден күшейткіш буын арқылы сын есімнің күшейтпелі шырай түрін жасап, сөйлем құраңдар.

Ауыр, аласа, қызыл, ак, көк, жіңішке, кішкене, ұзын.

3-жаттығу. Мына сөйлемдерден сын есім тудыратын шырай журналтарын атал, жасалу жолдарын айт.

1. Көзі қарауытып түр ма, дүрбі шынысын тозаң шалған ба, сонау қыраттан бергі бұталар да бұлдырап әрнені елестетіп көрінді, (С. М.). 2. Тасболаттың ұйқыдан безген адамдай нұрлы қой көзі қызарыңқы екен. Тасболат көзін ашса, бір қабат аласалау үйдің, едені мен төбесі тактайлы, кен бөлмесінде, босағада отыр. (С. Е.).

4-жаттығу. Сөйлемдердік мағыналарын анықтап, қарамен жазылған сын есімдердің қай шырайға жататынын және қалай жасалып тұрғанын айтыңдар.

1. Бөлме іші де Шынардың өзіне ұқсас: хш-іЛшкене; тап-түйнақтай ақ дәкені көх ілдеп, крахмалдап /қатырып есік-терезеге, шкаф бетгеріне іліп тастаған. 2. лй сүттей аппақ. Төнірех түп-тұнық, алыстағы тау ауада калхып жүргендей бұлдырап көрінеді. Ағаштар да сорайып, қап-кара боп төніп тұр. (Ш. Құм.) 3. Абай — нағыз үлкен реалист акын. \“С. Қ.” газетінен.) 4. Жергілікті Кенестің депутат-тығына, ең таңдаулы, ең кадірлі адамдар ұсынылады. 5. Сұйықтау, қоңыр шашының арасынан бас күйкзсы да қыланданып көрінеді. (М. Ә.). 6. Сұр бұлт түсі суық қаптады аспан. Күз болса, дымкыл туман жерді басқан. (Абай.) J

Текстегі сын есімдерді қандай сөздермен тіркеске түсіп тұрғанын анықтап, олардың сөйлемдегі қызметін айтындар

Бөлме сөзіне морфологиялық және фонетикалық талдаулар жасандар.

5-жаттығу. Оқып иығып, сын есімдерді оырай түрлерін ажыратындар.

I. ҚҰМ ҚАР

Полярлық аудандарда өте төменгі температурада “күм қардын” жауатыны бай қалған. Бұл қар өте ұсақ және түрпідей қатты болғандықтан, оның үстінен шаңғы да, шана да сырғанамайды. (“Ғалам ғажаптары” кітабынан.) •

II. ӘЖЕМНІҢ СИПАТЫ

Қарт әжесінің әрбір қимылы, дөңгеленген шырайлы реңі, сәл еңкіштеу келген бойы сол бәз қалпында көз алдында тұр қазір. Баяу қоңыр даусы да құлағында. Ешқашан қабақ пьгуды, болмаса даусын көтеруді білмеуші еді. Максүт ес білмелі сол қарт ананың мол мейіріміне боленіп, еркелеу болып ості. (С. Сарғаскаев.)

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРІМ ПО-КАЗАХСКИ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ

Батые Қазақстан облысы туралы не білесіз?
Что вы знаете о Западно-Казахстанской области?

Батые Қазақстан облысы республиканың солтүстік қ-батыс бөлігінде, Жайық озені алабының орта ағысында орналасқан. 1932 жылы құрылған. Жерінің көлемі 151,2 мың км², Халқы — 581,0 мың (1979). Жер беті негізінен құм алқаптар мен сор ойпандар алмаса жатқан жазық. Облыс жер қойнауында мұнай, газ (Батыс, Тепловока, Гремяч), жаңғыш

тақта тас, калий-магний тұздары, цементтік шикізат, керамзиттік саз және 60-тан астам құрылыс заттарының кен орындары бар. Жазы ыстық, қуаң, қысы суық. Сблыста егіншілік және жайылымдық жер көп, етті-сүтті мүйізді ірі қара, қой шаруашылығы жақсы дамыған.

сөздік

дәнд! егін шаруашылығы — зерно-вое хозяйство
мал шаруашылығы — животноводство
дамыған — развито
аймақ — край, территория
сор ойпандар — соленая местность

жазық — 1) плоский, ровный, равнина, плато
қурышы заттары — строительные материалы
жазы ыстық — лето жаркое,
қысы суық — зима холодная

БАТЫР ҚЫЗ

Бір мың тоғыз жүз қырық үшінші жыл. Қуз айы. Лейтенант Темников басқарған ттулеметшілер бөлімі Калинин майданына келді. Бұларға Невель қаласын жаудан азат ету тапсырылды. Олардың ішінде Мәншүк Мәметова бар еді. Ол соғыстың ең қауіпті жеріне жіберілді. Жау әскері Невель қаласынан шабуылға шықты. Бірақ ожет қыз “Максим” пулеметімен жау аяғын ілгері бастырмады, оларды баудай жапырды. Ызаланған жау Мәншүкті зенбірекпен атқылады. Дәл жанында жарылған снарядтың сынығы батыр қыздың желкесіне қадалды. Осыны пайдаланып, жау әскері тағы ілгерілей бастады. Мұны көрген Мәншүк қатты ызаланып кетті. Самайынан қозіне күйылған жылы қанға карамай, пулеметіне қайта умтылды. Бар күшін жиып, жауга жалын шапқан оқты боратты. Тағы да жаудың жетпіс солдаты ожет қыз Мәншүктің қолынан қаза тапты. Осы айқаста Мәкшүк Отаны, елі үшін асқан батырлық үстінде қаза тапты.

Мәншүк Мәметованың ерлігін үкіметіміз аса жоғары бағалады. Оған Совет Одағының Батыры деген атақ берілді.

1Ш

Е. Естаев

сөздік

атқылады — начали стрелять
күз — осень
белім — отделение
жау — враг
азат ету — освободить

сн — самый
желке — затылок
самай — висок
сынығы — осколок

Ответьте на вопросы:

1. Мәншүк қай майданда соғысқа қатысты?
2. Мәншүк жауга қарсы қандай батырлық істеді?
3. Отаны Мәншүктің батырлығын қалай бағалады?

ЗАНЯТИЕ 33

Сан есім — Имя числительное.

Сан есім — мағыналық, грамматикалық ерекшелігі бар негізгі сөз табының бірі. Заттын санын, ретін, есебін білдіретін сөз табын сан есім дейміз.

Именем числительным называется часть речи, обозначающая количество или порядок предметов при счете. Сан есімдер отвечает на вопросы канша? (сколько?), неше? нешеу? (сколько?) нешінші? (который по счету). Мысалы: уш кадам, он бес окушы, сегізінші июнь, біз үшеуіміз, ел у алпыс кой. По составу числительные делят на две группы (сан есімдер құрамына қарай): простые (дара), составные (күрделі) болады.

К простым относятся числительные, равные одному корню или которые состоят из одного слова. Например: бір, уш, Оес, он, отыз, елу, жүз, мың, алпыс, жетпіс, сексен, бірінші, екінші, оныншы, елуінші, ондаған, жуздеп, токсан т. б. (Дара сан есімдердің қатарына бір (дара) сөзден (сомнан болған сан атаулары енеді).

К составным относятся числительные имеющие несколько слов и состоящие из двух компонентов, а также сочетании слов. Он екі, отыз бес, отыз бесінші, бір жүз қырық торт, екі жүз алпыс үш (күрделі сан есімнің қатарына сөздердің) сандардың тіркесуі арқылы жасалған сан атаулары мен сөздердің (сандардың) қосарлануы арқылы жасалған сан атаулары енеді) бес-ал ты (пять-шесть), жиырма-отыз (двадцать-тридцать), отыз-қырық (около тридцати сорока), үш-төрт, жетпіс-сексендей, жеті-сегіз, екі-екіден. Сан есімдердің өздеріне ғана тән ерекшелігі бар. Ол сан есімдердің үнемі зат есімдердің алдына келіп, ешбір өзгеріске түсімей, түрленбейтіндігі. Мысалы: жүз елу қоздады дегендей жүз елу сан есімдеріне ешқандай қосымша қосуға болмайды.

Екінші, сан есімнің тек өздеріне ғана тән, өзге сөз таптарында жоқ кейбір грамматикалық көрсеткіштердің болуы. Олар мысалы: -ыншы, -інші, -ау, -еу және -ер. Бұлар басқд сөз таптарынан сан есім жасамайды, негізгі сан есімдерге қосылып, оны түрлендіреді. Мысалы: үш-үшінші, тоғыз-тоғызшы, бес-бесеу, алты-алтау, бір-берер.

В предложении имя числительное обычно употребляются в роли анықтауыш (определение). (Сан есімнің сөйлемдегі негізгі функциясы (қызметі)— анықтауыш). Біздің колхозда жиырма бес мың кой, алты мың сиыр бар. Колхозымыз мемлекетке ет, сут тапсыру жоспарын орындауда облыс бойынша бірінші орынға ие болды.

Контексте қолданылуына қарай және зат есім жалғауларын иеленіп заттанғанда, сөйлемнің басқа мүшелері де бола береді. Мысалы: 1. Алтау ала болса, ауыздағы кетеді; төртеу түгея болса, төбедегі келеді (Мақал.). 2. Жиырманы екіге, төртке, беске қалдықсыз белуге әбден болады. 3. Оның жасы жиырмада, ақылы ақсақалдармен тең. 4. Анасы балаларына алшаны екі-екіден таратты. 5. Оныншы класты алтын медальмен бітіру қиын, дегенмен ол үшін тырысу керек. Осы сөйлемдегі алтау, төртеу— бастауыш, жиырманы, екіге, төртке, беске — толықтауыш; екі-екіден — пысықтауыш (обстоятельство), жиырмада — баяндауыш (сказуемое), оныншы — анықтауыш (определение).

Сан есімдер сөйлемдегі басқа сөздермен байланысына қарай, көптеліп те, септеліп те, тәуелденіп те, жіктеліп те қолданыла береді.

Сан есімдердің септелу үлгісі:

Септік	Дара сан есім	Күрделі сан есім
Атау	екі, алтыншы	он бес, елу — алпыс
Ілік	екінік, алтыншының	он бестін, елу — алпыстын
Барыс	екіге, алтыншыға	он беске, елу — алпысқа
Табыс	екіні, алтыншыны	он бесті, елу — алпысты
Жатые	екіде, алтыншыда	он бесте, елу — алпыста
Шығыс	екіден, алтыншыдан	он бестен, елу — алпыстан
Көмектес	екімен, алтыншымен	он беспен, елу — алпыспен

2-жаттығу. Оқып шығып, сан есімдердің сөйлемнің қай мүшесі болып тұрғанын айқындақдар.

1. Бес саусақ бірдей емес. 2. Темірдің бір басы ыстық, бір басы суық. 3. Аила алтау, ақыл жетеу. (Мақал.) 4. Бөпесі үште, көкесі қырық үште еді. 5. Бөпесінің аты — Айгүл, көкесінің аты — Қарашбек. Айгүлмен бір қорада тұратын көршісінің жағдайы басқашалау. Оның аты — Әли. Әлидің көкесінің аты — Қали. Әли алтыда, Қали — елу алтыда. ("Жыл он екі ай" атты күнтізбеден). 5. -Биылдың өзінде де осы отырған үш шопан әрқайсысымыз әр жүзден жүз-жүз он сегізден қозы алдық. (Ә. Нұр.). 6. Екеуі ррнынан тұрып, үйге қарай аяндады. (Ғ. Мүст.). 7. Білеппен бірді, біліммен мынды жығасың. (Мақал.).

3-жаттығу. Сөйлемдерді оқып, көшіріп жазындар. Сан есімдердің астын сызындар. Оларға сұрақ қойындар.

1. Екі қаланың арасы тоғыз километр. 2. Екі жолаушы таң ата бір арбаға екі атты жегіп жүріп кетті. 3. Сегіз жастағы балалар күніне он, он бір сағат ұйықтау керек. Ересек оқушылар күніне тоғыз, он сағат ұйықтау керек. 4. Үшінші бригаданың торг кісісі сыйлық алды

Прочитайте, переведите на русский язык.

ӘДЕМІ АҚЫН

Ертеде Шу бойында Токберген деген айтулы ақынның Әдемі атты он торт жасар қызы болыпты. Әкесінің ақындық дарыны бойына дарыған қыздың аты ауыл арасындағы айтыстарды ауызға іліне бастайды. Қыз әкесі оған мән бермейді. Бір күні Омарбай дейтін атакты бай қызын ұзатып, ұлы дүбір той жасайды. Бүгін Токберген бастаған ақын-жыраулар тегіс шақырылады. Бірақ дәл осы күні сырқаттанып калып, Токберген ақын тойға бара алмайтын болды.

Сонда қызы Әдемінің арқасы қозып, жүзінен нұр ойнап:
— Әке, рұқсат етсеңіз, орныңызға мен бәрайыншы,— дейді қылып.

— Қой, бала, сен әлі ысылмаған жассың, айтыста жеңіліп калып, өмір бойға менің сүйегіме таңба саларсың,— деп әкесі қарсылық білдіреді.

— Әке, қаталдық жасап, жолымнан калдырмаңыз. Қорықпаңыз, атыңызға кір келтіре қоймзспың.— Әдемі тағы да өтінеді.

"Ата — балаға сыншы" емес пе, рұқсат етпесе де, қызының тойдан калмайтынына көзі жеткен Токберген:

— Шырағым-ай, ауырып жатқанда мазамды алдың гой. Ал олай болса алдымен өзіммен айтысып көрші. Сөз әлпетінді байқайын. Егер көңіліме ұнаса, жолыңнан калдырмаспын,— деп, төсектен басын көтеріп:

Кім білмейді бұл елде Токбергенді.
Айтысты талай бастан өткергенді.
Менен басқа жігіттің бәрі жақсы,
Ішінде мен бе қыздың жек көргені?—

дегенде, Әдемі де іркілместен:

Шетінен жүрт біледі Токбергенді,
лПЫрЗп, СоЗЩіЗ ГЫШ ӘХТәм не сі?
Жарға жығар орайсыз мінезің бар,
Сондықтан, қыздар сені жек көреді,—

деп салғанда әкесі мырс етіп күліп жібереді де, қызына дән риза болып:

— Жақсы, жетер, қарғам, мен білмей жүр екенмін, топқа түсіп, айтысуға жарап калыпсың. Алдыңнан жарылқап, бақытын ашылсын,— деп қызының тойға баруына рұқсат еткен екен. Міне, осыдан бастап Әдемі қыздың ақын аты жалпақ елге жайылыпты.

ЗАНЯТИЕ 34

Сан есімнің түрлері — Разряды числительных.

Сан есім (имя числительное) в казахском языке по своим смысловым и грамматическим особенностям разделяется на несколько разрядов:

1. Есептік сан есім	— количественные числительные.
2. Реттік сан есім	— порядковые числительные.
3. Жинақтық сан есім	— собирательные числительные.
4. Болжамдық сан есім	— приблизительные числительные.
5. Топтау сан есім	— разделительные числительные.
6. Белшектік сан есім	— дробные числительные.
I. Есептік сан есімдер	— Количественные числительные

Количественные числительные обозначают количество предметов. Есептік сан есім жалпы заттың санын білдіреді. Отвечают на вопросы канша? (сколько?), неше (сколько?). Мысалы: 2 (екі), 3 (үш), 4 (төрт), 8 (сегіз), 10 (он), 30 (отыз), 50 (елу), 70 (жетпіс), 100 (жүз), 1000 (мың), 45 (қырық бес), 99 (тоқсан тоғыз), 1979 (бір мың тоғыз жүз жетпіс тоғыз), (бес қалам, он орындық, отыз үш), При количественных числительных (есептік сан) имя существительное не принимает окончаний множественного числа. Примеры: отыз студент, жиырма оқушы.

2. Реттік сан есімдер — Порядковые числительные. Заттардың саналу ретін білдіреді. Порядковые числительные обозначают порядок предметов при счете и отвечают на вопросы нешінші? (который по счету?). Реттік сан есім образуются от основы количественных числительных. К количественному числительному присоединяется суффикс:

а) -ншы, -нші, если конечный звук числительного гласный: алты (шесть)— ал ты-ншы (шестой, -ая, -ое), екі (два)— екі-нші (второй, -ая, -ое), жеті (семь) жеті-нші (седьмой, -ая, -ое);

ә) -ыншы, -інші, если конечный звук числительного согласный: тоғыз (девять) — тоғзыншы (девятый, -ая, -ое), сегізінші (восьмой), -ая, -ое), бір-інші, үш-інші, төрт-інші, он-ыншы, қырық-ыншы, мың-ыншы.

Реттік сан есімнің жұрнағы — күрделі сан есімнің ең соңғы сынарына жалғанады. Мысалы: бір мың тоғыз жүз елу бесінші жылы орта мектепті бітірдім. Бүгін кинотеатрға оныншы қатардың сегізінші, тоғзыншы орындарына билет алдым.

1-жұттығу. Переведите на казахский язык.

1. Я учусь в пятом классе. 2. Вы учитесь в девятом классе. 3. В магазине купил 5 тетрадей за 60 копеек, три карандаша за 45 копеек, бумаги на 40 копеек. Кассирше дал два рубля. Сколько копеек она должна вернуть мне? 4. Мы живем в большом доме, на втором этаже. 5. Сегодня двадцать первого декабря. До нового года осталось десять дней.

2-жұттығу. Напишите числа словами.

5, 8, 3, 6, 4, 29, 40, 36, 58, 14, 90, 80, 100.

3-жұттығу. Образуйте от количественных числительных порядковые и запишите их.

Үлгі: он екі — он екінші.

отыз уш..., он бес..., қырық тоғыз..., жиырма торт..., елу екі..., сексен..., жетпіс..., жүз..., алпыс...,

4-жұттығу. Переведите на казахский язык, цифры пишите словами.

1. В нашем классе 32 ученика. 2. Хасан живет на улице Пушкина в доме №47. 3. Сегодня 18 градусов тепла. 4. В нашем доме 8 квартир. 5. Амантай учится в 7 "классе". 6. Он сидит на 4 парте.

1. Сан есімдерді көшіріп жазындар.

Бір, екінші, үш, төртінші, бесінші, бес, алтыншы, алты, жеті, жетінші, сегіз, сегізінші; тоғыз, тоғзыншы, оныншы, он.

2. Есептік сан есімдердің астын — бір рет, реттік сан есімдердің астын екі рет сызындар.

3. Есептік және реттік сан есімдер қандай сұраққа жауап береді?

5-жұттығу. Переведите на русский язык.

Біздің бақта 8 алма ағашы, 3 алмұрт, 5 түп өрік ағашы өсіп тұр. 5-класта 32 оқушы оқиды. Біздің класта 16 парта бар. Кластың 3 терезесі, бір есігі бар. Бірінші күні бізде бес сабақ өтті.

1. Есептік сан есімдерді реттік сан есімдерге айналдырып жазындар

Екі класс, үш этаж, торт бөлме, бір отряд, бес бригада, алты звено, он бес мектеп.

2. Есептік сан есім мен реттік сан есімдердің бір-бірімен айырмасы қандай екенін айтындар.

3. Жинақтық сан есімдер

Заттың тұтас түрінде ұғынылатын жинақты санын білдіреді.

Собирательные числительные обозначают количество лиц или предметов как совокупность и отвечают на вопрос неше? (сколько?) или (сколько вместе?). Это небольшая группа числительных, насчитывающая в казахском языке семь слов: біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу.

Жинақтық сан есімдер образуются от количественных с помощью суффиксов -ау, -еу.

Суффикс -ау прибавляется после твердой основы, -еу, после мягкой основы: у числительных екі, алты, жеті при присоединении суффиксов -ау, -еу коренные. Гласные і, ы выпадают: екі-еу — екеу, алты-ау, алтау, жеті-еу, жетеу.

Собирательные числительные принимают окончания притяжательной формы: екеуміз — мы вдвоем, екеуі отыр — они вдвоем сидят, үшеуің — вы втроем, бесеуі — они впятером, алтауың — вы вшестером, шестеро из вас.

В предложении они употребляются чаще всего в качестве сказуемого. Мысалы: менің қаламым екеу. Сенің кітабың алтау. Саусағым бесеу.

4. Болжамдық сан есімдер — Приблизительные числительные

Заттың санын дәл атамайды, түспалдап, шамамен корсетеді. Болжамдық сан есім. Выражают количество неопределенно, а приблизительно, распределение чего-либо. Отвечает на вопросы қанша? неше? (сколько?). Болжамдық сан образуются путем присоединения к количественным числительным следующих аффиксов.

а) -дай, -дей, -тай, -тей жұрнағы: отыздай, елу-дей, жиырма-дай, алпыс-тай, екі жүз жетпк-тей, жүз-дей — около сотни, мындай — около тысячи, -қырық-тай — приблизительно сорок.

ә) -лап, -леп, -дап, -деп, -тап, -теп жұрнағы. он-дап, жүз-деп, сотнями; мын-дап — тысячами, кісі жүздеп келді — люди шли сотнями.

б) -лаған, -леген, -даған, -деген, -таған, -теген.

Ондаған, елулеген, жүздеген, мындаған, отыздаған. Біздің колхоздың мындаған қойы бар.— Наш колхоз имеет тысячи

овец. Отыздаган кісі келді.— Пришли около тридцати человек.

в) Көптік жалгауы мен септік жалгауының кабаттасқан түрі: бестерде, жиырмаларда, отыздарда. Приблизительные числительные образуются путем сочетания двух количественных числительных, болжамдык сан есімдер есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы да жасалады. Мысалы: бес — алты оқушы, он — он бес кісі, кырык — елу бала, елу — алпыс студент, кырык — елулердей адам.

Болжамдык сан есім образуются при помощи служебных слов: шахты, тарта, шамалы, каралы, таман, таяу, жуык, астам, которые ставятся после количественных числительных и пишутся раздельно. Мысалы: жуз шамалы кой, мын каралы жылкы, елуге жуык ешкі, мыцнан астам оқушы, уш жузге таяу кісі, жиырма шакты — около двадцати, кырык шамалы — около сорока.

1-жаттығу. Теменде көрсетілген сандардан жинақтык, реттік, болдамдық, сан есімдер жасап, тиісті сөздермен тіркестіріп жазыңдар.

Бір, екі, үш, торт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бес, жиырма жеті, отыз, кырык, жиырма бес, отыз алты, жетпіс, елу, бес жуз, уш мын.

2-жаттығу. Найдите в тексте собирательные числительные.

БІЗДІҢ БРИГАДА

Біз күнде колхозда бакша жинадык. Біздің бригадада он адам болды. Онын алтауы — қыз, тертеуі — ер бала. Николай екеуміз он бес себет (кэрзенке) қызан жинадык. Наташа, Лиза және Шура үшеуі жиырма себет қызан жинады.

Біздің бригадиріміз — Петров. Ол біздің себеттерімізді, — біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу, сегіз, тоғыз, он... деп санап, жазып тұрды.

3-жаттығу.

Біздің колхозда мал коп. Онда он мындай кой, 2000 шамалы жылкы, бес жуздей сиыр бар. Колхоз биыл мемлекетке 2000 центнердей жун сатты. Колхозда ондаган трактор, жиырма шакты машина, он шахты комбайн бар. Колхозшылар ецбеккүнді коп алады. Олар жаксы турады.

5. Топтау сан есімдер — Разделительные или распределительные числительные

Топтау сан есім заттын санын топтап көрсетеді.

Топтау сан есімі отвечает на вопросы нешеден? каншадан? (по сколько?) и образуются путем присоединения аффикса исходного падежа (шығыс септік -дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -ней) к количественным числительным: уштен — по три, торттен — по четыре, екіден — по два.

При образовании разделительных числительных от сложных аффиксы (-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен) прибавляются только к последнему слову: он алтыдан — по шестнадцать, он бестен — по пятнадцать. Мен магазиннен алган дәптерлерімді жолдастарыма бес-бестен бердім. Эта группа числительных показывает абстрактные числа для разбивки предметов по однородным группам.

Топтау сан есімі часто употребляются в повторном виде: бір-бірден — по одному, уш-уштен — по три, торт-торттен — по четыре, он-оннан — по десять, бес-бестен — по пять. Мен студенттерге кітапты екі-екіден бердім.— Я студентам раздал по две книги.

6. Бөлшегтік сан есімдер — Дробные числительные

Бөлшектік сан есім бүтін заттардын бөлшегін білдіреді. Дробные числительные — это разновидность количественных числительных. Они обозначают какую-либо часть определенной единицы измерения или часть общего количества чего-либо, не измеряемого целыми единицами.

Бөлшектік сан есім выражаются так (сначала называется знаменатель в исходном) шығыс септік -дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен падеже, затем — числитель. При этом сначала произносится знаменатель — дробь, а затем — числитель, екіден — бір ~, торттен екі -, алтыдан торт оннан уш JL

В смешанной дроби (аралас бөлшектік сан), сначала называется целое число со словом бүтін (целый), потом дробное: екі бүтін сегізден уш — 2 f, бес бүтін уштен бір 5-, он

бүтін бестен екі — 10 j, ноль бүгін жүзден он бес — 0,15, ноль бүтін жүзден тоғыз — 0,09 Оюль целых девять сотых).

К дробным числительным также относятся жарым или жарты (половина) ширек (четверть): 1 г бір жарым (одна с половиной), 3^ — уш жарым (три с половиной), жарты — в случаях, когда поясняется, половина чего берется. Жарты сагат — полчаса, жарты кун — полдня и т. п.

1-жаттығу. Оқып шығып, сан есімдердің кай сан есім екенін айтыңдар.

1. Бойы жылынып, тамактанганнан кейін, үшеуі де көнілденіп, әңгіме соқты, (С. Б.). 2. Ол лагерьде екі мынга

жуық адам бар болатын (М. Ш.). 3. Мадияр басқаратын төртінші класта жиырма үш бала оқиды. (С. О.). 4. Бұл жопы біз Москваға бес мың кітап апарамыз, оның екі жүзі — он күндікке арнап басылған шығармалар. (СЖүддыз)". 5. Мен едім үшеуінің ең кенжесі. Он үшке менік жасым келіп еді. (И. Б.). 6. Сендірерлік ойым жоқ өмір шамын. Бұл ғасырдың жеткенше жүзіне мен. 7. Ол — сол кезде шамасы қырық бестерде. Мұхаметқали — отыз бестерге келген жігіт (С. М.). 8. Үш танкінің үшеуі де бірінің артынан бірі тізіле жүріп келе жатты. (С. Б.).

Сан есімдерді мағыналарына қарай топ-топка бөліп, төмендегі схеманы толтырындар.

есептік реттік | жинақтық | балшектік | болжамдық I топтау

11.50—60. Алтау. Жетпістей. Жүздеген. Мыңыншы. Біреу. Бес-бестен. 242. Бірер. Қырықтай. 40—50. Отыз шақты. 5527 1924. Жетінші. Екеу. Жиырмаға тарта. 0. 25. Төртеу. Сексен. Токсандай. Алпыстай. 10. Он-оннан.

2-жаттығу. Төмендегі цифрмен берілген сан есімдерді жазумен жазып, олардың қалай жасалып тұрғанын айт.

12. 7. 18. 45. 236. 70—60. 1912. 12347. 61910. 3000. 3—4. 16540.

3-жаттығу. Төмендегі макалдардың мағыналарын анықтап, көп нүктенің орнына тиісті сан есімдерді қойып, олардың қандай сан есім екенін айт.

1. ... саусак бірдей емес. 2. Білекті ... жығады. Білімді ... жығады. 3. Қ... кісінің түсін білгенше, ... кісінің атын біл. 4. ...ала болса, ауыздағы кетеді, ... түгел болса, төбедегі келеді. 5. ... ауыз сөздік тобықтай түйіні бар.

Керекті сөздер: бір, бес, мың, алтау, тоқсан, төртеу.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

АУЫЛДА — В СЕЛЕ

1.— Асан, сіздер кеңшарларыңызда қандай мал мен күс өсіресіздер?

— Каких животных, птиц разводите в вашем совхозе, Асан?

— Біз кой, сиыр, шошқа, тауық, қаз, үйрек, күрке тауық, түйе, жылқы, ешкі өсіреміз.

— Мы разводим овец, коров, свиней, кур, гусей, уток, индеек, верблюдов, лошадей, коз.

2.— Мал шаруашылық комплексіндегі еңбекті көп талап ететін жұмыстар механикаландырылған ба?

— Механизированы ли трудоемкие работы на животноводческом комплексе?

— Иэ, механикаландырылған.— Да, механизированы.

3.— Сіздер алманың қандай сорттарын өсіресіздер?

— Какие сорта яблок вы выращиваете?

— Мұнда алма ағашы, алмұрт, алхоры, шие, каракат, өрік, шабдалы өседі.

— Здесь растут яблоки, груши, сливы, вишня, смородина, абрикосы, персик.

4.— Сіздер бақтарыңыздан алатын алманы еліміздің қандай қалаларына жібересіздер?

— В какие города вы посылаете яблоки из вашего сада?

— Біздер алманы еліміздің ірі қалаларына Карағанды, Қостанай, Семейге жібереміз.

— Мы высылаем их в Карағанды, Костанай, Семипалатинск.

ҚАҒАРЛЫ КҮНДЕРДЕ — ГРОЗНЫЕ ДНИ

Т. Бигельдинов, Совет Одағының Батыры атағын екі рет алған ұшқыш.

Әлі есімде, 1943 жылдың көктемі еді. Бізге, ұшқыштарға, жау аэродромын жоюға бұйрық берілді. Аспанға көтерілдік. Күн шайдай ашық. Ұшып келеміз. Аэродромға жақынды біргенде, дұшпанның зениткалары оқ атты. Одан да өттік. Кенет дұшпанның 12 ұшағы бізге дүрсе тап берді. Ұрысқа кірістік. Дұшпанның бірнеше ұшағы жерге өртеніп түсті. Қалғандары қашып кетті. Біз аэродромға шабуыл жасап, ондағы ұшақтарды өртедік те, кейін оралдық. Байқаймын, менің ұшағым әрең келеді. Кенет жаудың бір ұшағы шыға келді де, маған шабуыл жасады. Бір снаряд ұшағыма тиді. Бетімді оқ қарып өтті. Ұшақ жанып барады. Амалсыз жерге қондырдым. Жерге түсе салысымен, атқыш екеуміз орманға қарай жүгірдік. Күндіз сонда жасырынып жатып, түнде өзімізге қарай жүрдік. Келе жатып, жаудың күзетшілеріне жолықтық. Олардың бірін өлтіріп, бірін жараладық та, ілгері жүрдік. Жау біліп қойып, бізді қуды. Қалың қамыс арасына кіріп кеңірдектен келетін су ішінде тұрып жасырындық. Ашықтық. Бірақ қайткенде де өз әскерлерімізге қосылуымыз керек. Түні бойы жүрдік. Таң сарғая өзен жағасына жеттік. Аргы жағында біздің әскерлер. Тұра жүгірдік. Бірақ жау бізді байқап қалды. Оқ жаудырды. Бір мина қасымызға кеп жа-

рылып, атқышты өлтірді, мен жараландым. Орнымнан әрең тұрдым. Жауынгер досымды сүйреп жетпек болып едім, жау тағы көрді. Бір оқ қолыма кеп тиді. Әлсіредім. Суга батып барамын. Жаға жақын. Осы кезде біздің әскерлер келіп, мені судан шығарып алды.

1. Талғат әңгімесінде қай кезде болған оқиғаны баяндайды?

2. Талғат қандай тапсырма алды және оны қалай орындады?

3. Талғат басына қандай қауіптер төнді, олардан қалай құтылды?

4. Әңгімеден Талғат басына тенген қауіпті бейнелейтін сөйлемдерді табындар?

СӨЗДІК

аэродром — әуежай
кенет — вдруг
дұшпан — враг
аспан — небо

әрең — едва-едва
күзетші — караул
кенірдектен келу — насытиться до отвала (по горло)

ЗАНЯТИЕ 35.

Есімдік — Местоимение.

Местоимением называется часть речи, которая лишь указывает на предмет и его признак, не называя их.

Мысалы: В предложении Мен сабакқа дайындаламын, местоимение мен указывает, что действие совершает говорящий, а кем он является (девушкой? или юношей?) без контекста неизвестно.

С помощью местоимения кім можно спросить о лице.

Мысалы: кім жазды?

Местоимение все обобщает. Мысалы, в предложении Тәулікте 24 сағат барын бәріміз білеміз, местоимение бәріміз (все) выражает обобщение. Местоимения служат для того, чтобы придать речи разнообразие, помогают избежать повторений.

Мысалы: Әжем қызықты әңгіме айтып берді. Оның бұл әңгімесін ынта қойып тыңдадық.

Местоимение оның позволяет избежать повторения существительного әжем, а также местоимение бұл прилагательного қызықты.

Местоимение (есімдік) может выступать в роли различных членов предложения: подлежащего (бастауыш), дополнения (толықтауыш), если оно обозначает предмет, определения

(анықтауыш) если оно обозначает признак предмета. Мысалы: Біз саған келдік. Өзінді көріп қуандық. Енді бәріміз қосылып ән салайық.

Біз, өзінді, бәріміз —(бастауыш) подлежащее.

Бұл кітапты оқығанмын. Бұл —(анықтауыш) определение.

Бұл кітапты жазған сенсін. Кінәлі өзіммін. Сенсін, өзіммін —(баяндауыш) сказуемое. Олар злдеқашан келді. Әлдеқашан (пысықтауыш) обстоятельство. Мен ешқашан да ешкімнің ештемесін алған жоқпын. Оны алған, қорған — сен. Осы сөйлемдердегі мен — бастауыш, сен — баяндауыш, ештемесін, оны — толықтауыш, ешкімнің — анықтауыш, ешқашан да — пысықтауыш.

1-жаттығу. Прочитайте предложения. Найдите подлежащие и сказуемые, подчеркните. Скажите, какими частями речи они выражены. Спишите предложения," поставив подчеркнутые слова во множественном числе.

1. Мен сурет салып отырмын. 2. Сен кітап оқып отырсың. 3. Ол фабрикада жұмыс істеп жүр. 4. Мен суретті қабырғаға ілдім. ~5. Мен ертен киноға барамын. 6. Сен бүгін киноға бармайсың ба?— Жок, мен киноға ертен барамын, бүгін бара алмаймын.

В казахском языке есімдік по значению делятся на следующие разряды:

1. Жіктеу есімдіктері	— Личные местоимения.
2. Сілтеу есімдіктері	— Указательные местоимения.
3. Өздік есімдік	— Возвратные местоимения.
	— Определительные местоимения.
4. Жалпылау есімдіктері	— Вопросительные местоимения.
5. Сұрау есімдіктері	— Неопределенные местоимения.
6. Белгісіздік есімдіктері	— Отрицательные местоимения.
7. Болымсыздық есімдіктері	

Жекеше

1. Мен — я
 2. Сен — ты (простая форма анайы түрі)
 3. Сіз — вы (вежливая форма сыпайы түрі)
- ол — он, она — оно

Көпше

- Біз — мы
- Сендер — вы (простая форма)
- Сіздер — вы (вежливая форма)
- олар — они

Местоимение мен (я), біз, біздер указывает на говорящего, а сен (ты), сіздер, сендер — на собеседника. Местоимение ол (он), олар указывает на третье лицо, т. е. на лицо, которое существует помимо говорящего и собеседника и которое не участвует в разговоре. Жіктік есімдіктерді негізінен заттық мағынаны білдіреді, соның қызметін атқарады.

Личные местоимения отвечают на вопросы кім? кімдер? не? нелер?

Личные местоимения (жіктеу есімдіктер) склоняются по падежам. Жіктеу есімдіктері септеледі.

Склонение личных местоимений

Жекеше

Септік	I жак	II жак		III жак
Атау	мен — я	сен — ты	сіз — вы	ол — он (она, оно)
Ілік	менік	сенің	сіздің	оның
Барыс	маған	саған	сізге	оған
Табыс	мені	сені	сізді	оны
Жатыс	менде	сенде	сізде	онда
Шығыс	менен	сенен	сізден	одан
Кемектес	менімен	сенімен	сізбен	онымен

Көпше

Септік	I жак	II жак		III жак
Атау	біз (біздер) — мы	сендер — вы	сіздер — вы	олар
Ілік	біздің	сендердің	сіздердің	олардың
Барыс	бізге	сендерге	сіздерге	оларға
Табыс	бізді	сендерді	сіздерді	оларды
Жатыс	бізде	сендерде	сіздерде	оларда
Шығыс	бізден	сендерден	сіздерден	олардан
Кемектес	бізбен	сендермен	сіздермен	олармен

1-жаттығу. Төмендегі сөйлемдерді оқып, жіктеу есімдіктерінің қай септік жалғауында тұрғанын айтыңдар.

1. Ол маған шынын айта ма? (С. О.). 2. Сенімен кездесемін деген оймен тенізге шыққан едім. (Ә. С.). 3. Саған жаным ашымаса, менің сенде нем бер? 4. Сенен сырт айналып, жау көрген жерім бар ма еді? (С. О.). 5. Сені мен бізге жаңа базардың керегі не? 6. Олардың кеткеніне бүгін екі айдай уақыт болды. 7. Бул бізге жұктелген ен алғашқы тапсырма болатын. (Ә. С.).

2. Сілтеу есімдіктері — Указательные местоимения.

К указательному местоимению в казахском языке относятся следующие слова: (Сілтеу есімдіктері мыналар) бул, мынау, мына — этот, эта, это; осы — этот самый; сол — тот самый; ол, анау, ана — тот, та; әні, міне, сонау, әнеки деген сөздер жатады. Множественное число указательных местоимений образуется с помощью окончания множественности: -лар, -лер, Например: булар, мыналар — эти, аналар — те, они. ту — сілтеу мағынасын білдіреді (указывают на более близкий или на более отдаленный предмет). Сілтеу есімдігі отвечает на вопросы қай? қайсы?

Сілтеу есімдіктері көптел еді, тәуелденеді және жіктеледі.

Сілтеу есімдіктерінің (бул, ол, сол) тәуелдену үлгісі:

I жак	бұным	мұным	оным	соным
II жак	бұның	мұның	оның	соның
	бұныңыз	мұныңыз	оныңыз	соныңыз
III жак	бұнысы	мұнысы	онысы	сонысы

Склонения указательных местоимений

Жекеше

Атау	бул	осы	сол	анау	мынау
Ілік	буның	осының	соның	ананың	мынаның
Барыс	бутан	осыған	соған	анаған	мынаған
Табыс	буқы	, осыны	соны	айаны	мынаны
Жатыс	бунда	осында	сонда	ана да	мынада
Шығыс	будан	осыдан	содан	анадан	мынадан
Кемектес	бұнымен	осымен	сонымен	анаумен	мынаумен

Көпше

Атау	булар	осылар	солар	аналар	мыналар
Ілік	булардың	осылардың	солардың	аналардың	мыналардың
Барыс	буларға	осыларға	соларға	аналарға	мыналарға
Табыс	буларды	осыларды	соларды	аналарды	мыналарды
Жатыс	буларда	осыларда	соларда	аналарда	мыналарда
Шығыс	булардан	осылардан	солардан	аналардан	мыналардан
Кемектес	булармен	осылармен	солармен	-аналармен	мыналармен

2-жаттығу. Сөйлемдердің мағыналарын анықтап, сілтеу есімдіктерін табыңдар.

1. Мұнан басқа сөз айтып та үлгірген жоқ. 2. Не екен, соны орарсық. (Мақал.) 3. О шеті мен бұ шеті көз жетпейтін, бауырдай тілінгек қоңыр топырақ біраз өңгіме болды. (Ғ. Сл.). 4. Құлтайдың баяғы оқыған ағасы осы ауылға қызметке келді. (Б. Май." 5. Мұнының адамшылық, енді Назгүлдің мұнда екенік тез барыңыз да аятыңыз, ана жүрегін қуантыяыз. (Ә. Ә.), 6. Омардық оқыған інісі Сар деуші еді, сен солмысын — Иә, солмын! 7. Анау Абай ағаға жүгінгенмін. (М. Ә.).

Сілтеу есімдіктершін қандай тұлғада тұрғанын айтып, қошмшасын сызықтаа аркылы бөліп жазындар.

Үлгі: Мү-нан

Сілтеу есімдіктерінін байланысып тұрған сөздерін де анықтандар.

3. Өздік есімдік — Возвратное местоимение.

Өздік есімдік — выражается только одним словом оз — сам (себя). Местоимение ез (себя) указывает на лицо (на самого говорящего) и называется возвратным. Мысалы: оз үйім, ез екем, өз кітабым, Өздік есімдік употребляется исключительно в притяжательной форме (өзім, озің, өзі, езіміз, өздеріңіз, ездеірі).

Возвратное местоимение принимает следующие суффиксы:

а) -Нуд, -дікі, өзімдікі, — мой, свой - (мой, собственный), езіңдікі — твой собственный, езіңіздікі — ваш, собственный, өзінікі — его собственный;

а) -ше, -нше, езімше я по-своему, өзіңше — ты по-своему, езіңізше — вы по-своему, өзіңше — он по-своему.

Өз склоняется только при наличии притяжательных форм.

Склонение возвратных местоимений

Жекеше

Атау	КІМ — кто?	1-е лицо	2-е лицо	3-е лицо
ЛІК	кімкің — чей?	өзім өзімнің	өзің өзіңнің	өзіңіз өзіңіздің
Барыс	кімге — кому?	өзіме	өзіне	өзіңізге
Табыс	кімді — ко-го?	өзімді	өзіңді	өзіңізді
Жатые	кімде — у кого?	өзімде	өзіңде	өзіңізде
Шығыс	кімнен — у кого?	өзімнен	өзіңнен	өзіңізден
Комек-тес	кіммен — с кем?	өзіммен	өзіңмен	өзіңізбен

А.	өзіміз	өздеірін	өздеіріңіз	өздеірі
Е.\	өзіміздік	өздеіріңіз	өздеіріңіздің	өздеіріңіз
5.	өзімізге	өздеіріне	өздеіріңізге	өздеіріне
Т.	өзімізді	өздеіріңді	өздеіріңізді	өздеірін
Ж.	өзімізде	өздеірінде	өздеіріңізде	өздеірінде
III.	өзімізден	өздеіріңнен	өздеіріңізден	өздеірінен
К.	өзімізбен	өздеіріңмен,		өздеірімен

3-жаттығу. Свілемдерді оқып, ондағы өздік есімдігімін қай жалғауда тұрғанын айтындар.

1. Бүкіл зауытты бір өзің жүргізіп тұрсың ғой. (Ғ. Мұст.).
2. Өзімнің бес саусағымдай білемін өздеіріңді. (Ғ. М.). 3. Сол үйдік екі бөлмесін өзіңіздің бас инженеріңізге беріңіз. (Ғ. Мұст.). 4. Түлкінің қызылдығы — өзінің соры. (Мақ.). 5. Қанабек өзі қоса күліп, сөзінің артын түзеп әкетті. 6. Өзіміздің маман, лаулаған жас қой. алып кетеді. (Ғ. Мұст.).

КАЗАҚША СӨЙЛЕСБІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ.

ҚҰРЫЛЫС — СТРОИТЕЛЬСТВО

— Сіздерде қалада тұрғын үй құрылысының жайы қалай?

— Как обстоят дела с жилищным строительством у вас в городе?

— Қазір уй құрылысына қатты көңіл бөлініп жатыр.

— Жилищному строительству сейчас уделяется большое внимание.

— Құрылыста қоптен істейсің бе? Кім болып істейсің?

— Ты давно работаешь не стройке? Кем ты работаешь?

— Мен сылақшы болып істеймін.— Я работаю штукату-ром.

— Бұл мамандықты сен қай жерде алдың?— Где ты получил эту специальность?

— Мен ПТУ-дың курсың бітірдім. — Я закончил ПТУ (курсы).

— Қазір не салып жатырсындар? — Что вы сейчас строите?

— Біз қазір 12 қабатты тұрғын уй салып жатырмыз.— Мы строим 12 этажный жилой дом.

— Объектіні қашан тарсырасыңдар?— Когда будет сдан объект?

— Объектіні мерзімінде тапсырамыз.— Мені құрылыс жасасумен таныстырыңызшы.— Познакомьте меня, пожалуйста, с проектом стройки.

Сурау, жауап

— Орта мектепті бітіргеннен кейін не істемекшісің?

— Что ты думаешь делать после окончания средней школы?

— Сут фермасына жұмысқа орналасам да, ауыл шаруашылығы институтына сырттай оқуға түсем.— Устроюсь работать на молочную ферму и поступлю на заочное отделение сельхозинститута.

— Ал сен не істейсің?— А что ты думаешь делать?

— Армия қатарына шақырылғанша егістікте жұмыс істеймін.

— До призыва в армию поработаю в полеводстве.

— Армиядан қатарынан оралған сон, болашақ мамандығымды тандап аламын да институтқа түсем.

— Вернувшись из рядов Вооруженных сил выберу себе профессию и поступлю в институт.

— Өз мақсатыңды орындау үшін алдымен мектепті жақсы бітіру керек.

— Чтобы исполнить свои желания, в первую очередь надо⁴ хорошо закончить школу.

АЛМАТЫ КӨЛІ

Алатаудың сұлу жерлері көп. Оның ішінде Алматы көлінің орны бөлек. Бұл көл тәуліктің әр мезгілінде әр түрлі болып кұлпырады. Тан атып, күн шыққан кезде, көл жапжасыл болып кетеді. Сондықтан халық оны "Жасыл көл" деп те атайды. Бұдан жуз жыл бұрын осы көлге хелген орыстың атакты саяхатшысы Семенов — Тянь-Шанский оны көріп таң-тамаша болған.

Ол бұл көл жайында былай деп жазған: "Забайкальенның таза көк түсті берилл¹ сияқты жасыл көлін көріп, таң-тамаша болдым. "Жасыл көлдің" ғажап көрінісі еш уақытта менің ойымнан кетпейді".

Алатау өңірінде мұндай көлдер, сұлу жерлер өте көп.

СӨЗДІК

белек — особый (-ая, -ое)

ғажап — удивительный

Алатау өңірінде — в окрестностях

Алатау

меруерт — жемчуг

таң-тамаша болған — восхищался

¹ Берилл — меруерт тастың бір түрі.

ЗАНЯТИЕ 36

4. Жалпылау есімдіктері — Определительные местоимения

К жалпылау есімдіктері относятся следующие слова: бәрі, барлық, барша (все), бүкіл, күллі (все), бар (бар элем), бүтін, түгел.

Жалпылау есімдігі мағыналық жақтан кем дегенде екі, я одан да көп заттар мен құбылыстарды жинақтап айту үшін қолданылады. (Общие представление о лице и предмете.).

Мысалы: Егіс даласында биыл бидай, тары, сұлы — бәрі де жайқалып өскен екен. Барлық колхозшылар жұмысқа шықты. Бәріміз театрға бардық.— Мы все ходили в театр.

Определительные местоимения (жалпылау есімдіктері) выступают в предложении в качестве определения и предшествуют определяемому слову: әр студент — каждый студент; әрбір колхозшы — каждый колхозник, каждая колхозница; барлық еңбекшілер — все трудящиеся; барша халық — весь народ.

Определительные местоимения с окончаниями принадлежности получают собирательное значение: барлығымыз немесе бәріміз — мы все; барлығыңыз немесе бәріңіз — вы все; барлығы немесе бәрі — они все.

Жалпылау есімдігінің тәуелдеулі түрі ғана септеле алады. Мысалы: барлығымыз, барлығымыздың, барлығымызға, барлығымызды, барлығымызда, барлығымыздан, барлығымызбен.

4-жаттығу. Күллі, бәрі, бүтін есімдіктерін келтіріп, үш сөйлем жазыңдар; баршасы деген жалпылау есімдігін, бірінғай мүшелерден кейік қойып, екі сөйлем жазыңдар.

5-жапығу. Оқып шығым. жалпылау есімдіктерін атаңдар.

1. Біздің заман шыққан күндей жайнайды, Бар әлемге алтын нұрын түсіріп. (Ж. С). 2. Беріліп барлық ынтамен, Күллі халық сеніп тұр. (Ж. С). 3. Осы жазған барша сөзден, Байкалыңар бар бар шығым. (А.). Абай бар сөзді түгел айтып болсын дегендей, үндеген жоқ. (М. Ә.).

5. Сурау есімдіктері — Вопросительные местоимения

Основные вопросительные местоимения в казахском языке следующие: кім?— кто? не?— что? неше?— сколько?, нешінші?— который? по счёту? нешеу?— сколько?, қай?— какой?, қдйсы?— который? қайдан?— откуда?, қандай?— какой?, қанша?— сколько?, қашан?— когда?, қалай?— как?,

кайтп?— каким образом?, немене?— что такое?, кайда?— где?, куда?, кайдан?— откуда?

Вопросительные местоимения имеют вопросительное значение.— Сурау есімдіктері сураулық мағынаны білдіреді.

Вопросительные местоимения кім? не? қайсы? принимают окончания принадлежности: кімің?— кем он мне приходится? кімің?— кем он (она) тебе приходится? Кімініз?— кем приходится Вам? Нені бар?— что у тебя есть? Неніз бар?— что у Вас есть? Несі бар?— что у него? (у нее) есть? Қайсыларың?— Кто из вас? Қайсыларыңыз?— кто из Вас? Қайсылары?— кто из них?

Вопросительные слова в качестве определения предшествуют определяемому слову: Бул — кандай сиыр?— Бул асыл тұқымды сиыр. Сен нешінші кабатта тұрасың?— Мен үшінші кабатта тұрамын.

Вопросительные слова, в качестве сказуемого всегда ставятся в хонде предложения:— Бул бала кім?— Бұл бала оқушы.— Сіздің үйіңіз кайда?— Біздің үйіміз Жамбыл қаласында.— Кітап кімде?— Кітап мұғалімде.

Вопросительные слова в качестве обстоятельства или дополнения употребляются пред сказуемым. Например: Жомарт кашан келді? Сіз кайда барасыз? Ол кімді көрді? Асан хатты кімге жазып отыр?

Склонение вопросительных местоимений

Атау	кім? не?	не?	неше?
Ілік	кімнің?	ненің?	нешейің?
Барыс	кімге?	неге?	нешеге?
Табыс	кімді?	нені?	нешені?
Жатыс	кімде?	неде?	нешеде?
Шығыс	кімнен?	неден?	нешеден?
Көмектес	кіммен?	немен?	нешемен?

6. Белгісіздік есімдіктері — Неопределенные местоимения

К неопределенным местоимениям относятся: біреу — кто-то, бірдеме — что-то, бірнеше — несколько, алдекайда — где-то, куда-то, кейбір — некоторый (-ая, -ое), кейбіреу — қайсыбіреу — кто-то. что-нибудь, әркалай-әрбір, әркім, әрне, әркайсысы — каждый, всякий, әлдене — кое-что, әлдекім — кто-то, әлдеқандай — какой-то, алдеқашан, әлдеқалай, алденеше, әлдебір, кейбіреулер.

Белгісіздік есімдіктері заттар мен құбылыстарды нақты түрде көрсете алмайды, оларды нұсқайды. (Неопределенные

местоимения не конкретно, а неопределенно указывают на предметы, признаки, количества). Мысалы: Кей адам, әр ауыл, бір кісі, әр кешеді, бірдеме ілулі түр. Сөйтп бет-аузын әлденемен түмшалап та үлгерді. (С. М.). Біреу есік қагады.

6-жаттығу. Жакша ішіндегі кей, әлде, әр сөздерін тиісті жерінде езінен кейінгі сөзбен біріктіріп, тиісті емес жерінде белек жазындар.

1. (Кей) біреулер Тәнірбергеннен алған бір-бір карасын өріске ұзатып сап, қайтып келе жатыр екен. (Ә. Н.). 2. (Кей) жігіт мактан үшін қылық қылмай, Бойына майдалықпен сыр сактаған. 3. (Кей) бір жігіт жүреді мактан сөйлеп, Сыртқа пысық келеді, сөзге сынық (А.). 4. Сонау тауда тас арасынан (әлде) кімнің басы қылтылдайды. (Ғ. Мүст.). 5. Қай мезгіл, түн бе (әлде) түстік алды, Дүшпан ба, дос па ыстық жанды? (Ә. С.). 6. Бізде ерік жоқ, өзін біл, әлде (неге) бастайсыз. (А.). 7. Кірпіштің өзін де бұрынғы кірпіштерден әлде (кайда) берік жасау керек. 8. Бейсауат (әлде) қалай жан бар ма деп, Қарайды баспа қылып бұрып тұрып. (И. Б.). 9. Сөз мәнісін білерлі (кей) біреу бар, Абайлар (әр) бір сезді өз халінше. 10. Бір гылым еді інкәрің, (әр) қиыңа сермедің. 11. (Әр) біреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағдысына кіреді. (А.).

7. Болымсыздық есімдіктері — Отрицательные местоимения

К отрицательным местоимениям относятся: ешкім — никто, еш нәрсе, ештеме — ничто, ничего, ешқандай — никакой, ешқашан — никогда, ешқайда — никуда, — ешқайдан — ниоткуда, ешқалай — никак, ешбір, ешқайсы, ешбіреуі, ештеңе — ничего, никакой, ничей, некого.

Бұлар болымсыздық (болмаған, болмайтын) мағынаны білдіреді де, сөйлемде жоқ, емес деген сөздердің немесе болымсыз етістіктердің бірімен қолданылады. Мысалы: Жұмыссыз жүрген бір де жан жоқ. (Б.). Біз сендердің ештенелеріңді алғанымыз жоқ. (С. С.). Онысы бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес. (М. Ә.). Ешкіммен сөйлеспейді, ешкімнің қасына бармады. (Б. М.). Сәден ешбір жұмысты ойламай, білмей, істемейтін. (Ғ. Мүст.). Все местоимения данной группы выступают только (отрицательных предложениях.) Еш, әр, кей, бір, қай, әлде, есімдіктерінен өрбіген есімдіктер (бірдене, кейбір, әрдайым, бір жолата, біркелкі) мен үстеулер бірге жазылады, ал зат есімдер (еш адам, әр бала, кей мекеме) олардан бөлек жазылады.

7-жаттығу. Сөйлемдерді көшіріп, жакша ішіндегі еш сезін тиісті жерінде езінен кейінгі сөзбен біріктіріп, тиісті емес жерінде белек жазындар.

1. Бірақ Көксерек әлі күнге (еш) бір уақытта қыңқ етіп, ауырсытқан дыбысын шығарған жоқ (М. Ә.). 2. Тындамаса (еш) адам, өз жүрегім толғансыя. (А.). 3. Жүз жасап, жүз жыл көрген бұл Жамбылды, (еш) бір жан бүгінгідей қаратпаған. (Ж.). 4. Сен бізден (еш) қайда кетпе,— деді Катя. (М. И.). 5. Сенен басқа (еш) жерден таба алмадым орнымды. (А.).

8-жаттығу. Ешбір, ешкім, ештеме, ешқайсысы, ешқайда, дәнене деген болымсыздық есімдіктерін қатыстырып, сөйлем құрақдар. Аталған есімдіктердің болымсыздық мағынадағы қандай сөздермен байланысты қолданылатынына назар аударындар.

9-жаттығу. Прочитайте текст. Выпишите из текста выделенные слова, переведите их на русский язык.

ДОСЫМА ҚАЙРЛН ҚАЛАМЫН

Тәулікте 24 сағат барын бәріміз білеміз. Осы жиырма төрт сағат біреуге ұзақ, біреуге қысқа.

Менің Канат деген досым бар. 'Ол — оқу озаты. Жаксы жолдас. Сондықтан да оны кластастары да, басқа оқушылар да, мұғалімдер де жаксы көреді.

Канат котам жұмысына да, мектептегі үйірме жұмысына да белсене қатысады. Өзі — дружинада оқу секторы. Кластагы үлгермейтін оқушыларға үнемі көмектеседі.

Оның оқуға да, жұмысқа да, дем алуға да уақыты жетеді. Біз отан қайран қаламыз.

10-жаттығу. Есімдіктерді мзғықаларына қарай, топ-топка ажыратып, бел іп жазыңдар.

Ешкім. Бәрі. Әлдеқашан. Әркім. Қайда. Кейбір. Қашан. Барша. Ешбір. Қайсы. Құллі. Қалай. Анау. Біреу. Ешқашан. Қандай. Бар. Қай тіл. Неше. Әлденеше. Қайсыбір. Барлық. Ешқандай. Ешкім. Ештеме. Бүкіл. Өз. Мына. Әлдеқалай. Әлдекім. Әлденешеу. Әрбір. Қай. Қанша, Бірнеше. Қайбір. Нешеу. Бірер.

Бұл есімдіктерді тұлғаларына қарай талдап, олардың ем-лесін айтындар. Әлде, бір, қай, кей сөздері қай кезде белек жазылады? Мысал келтіріндер.

11-жаттығу. "Менің қарлығашым" деген текстін құрамындағы көп нүктелердің орнына төменгі есімдіктердің мағыналық үйлесімдіктеріне қарай бірін қойып көшіріндер.

Есімдіктер: біздің, одан, менің, бұл, осы, бұған, СОЛ» мсн« оларды, содан, олар, ол, осы.

МЕНИҢ ҚАРЛЫҒАШЫМ

Бір жылы жазғытұрым... сенеге бір қарлығаш ұя салды. ... уядан он алты балапан ұшырды. Бірақ күнде кешкілікте ... балапандарын ертіп келіп, ... ұяға қонақтап жүрді. Күзге қарай құстар жылы жакқа кете бастады ... кезде ... қарлығашым -да балапандарын алые жолға ұшуға үйретіп жүрді ... енді қарлығашымның алые жолға ұшып кететініне көзім жетеді. "... қарлығаш келер жылы ... қораға қайтып оралар ма екен, әлде оралмас па екен?"— деп ойладым. Кешкілікті ұяға келіп қонақтаған соң, қарлығашты ұстап алып, аяғын қимайтындай етіп, мықты жіңішке ақ жіп байлап жібердім. Күндегі әдетінше ... тан атқан соң ұясынан ұшып кетті, ... қайтып оралмады.

Қыс өтіп, көктем келді. Алғашқы жыл құстары да келе бастады. ... ішінде қарлығаштар да бар еді. ... көрген сайын ... қарлығашым келді ме деп ойлаумен болдым.

Бір күні ... қораға екі қарлығаш келіп қонды. Андап қарасам, біреуінің аяғында байлаған ақ жіп бар екен. ... былтырғы ... қарлығашым екен. ... қарлығаш ... ұяға тағы жұмыртқа салып, ... балапан шығарды.

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІС — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

- Сіз қазақша гүлдердің атын білесіз бе?
- Вы знаете на казахском языке названия цветов?
- Жоқ, білмеймін, сіз атап беріңізші.
- Нет, не знаю, вы назовите, пожалуйста.
- Жаксы, мен айтайын, сіз қайталап айтып отырыңыз.
- Хорошо, я буду называть, а вы повторяйте за мной.

— Қота тез — незабудка	қызғалдақ — тюльпан
шегіргүл — анютины глазки	қоғажай — фиалка
кекірегүл — василек	қалампыр — гвоздика
күртқаша — ирис	л ала гүл — лилия
көкнәр — мак	жауқазын — подснежник
дала гүлдері — полевые цветы	раушангүл — роза
бау-бақша гүлдері — садовые цветы	

Переведите на русский язык

САРАНДЫҚ — СКУПОСТЬ

Ертеде екі саран бай көрші тұрыпты. Бір күні біреуі екіншісіне оның балғасын сұраға өзінің жаішысын жібереді. Сонда бай:

— Қағатындарың темір шеге ме, ағаш теге ме?— деп сұрайды.

— Темір шеге,— дейді жалшы.

Бай желкесін қасып кипалақтайды.

— Қағапшың темір шеге болтаны жақсы екен. Бірақ мен балғамды туысыма беріп қойып ем,— дейді бай.

Жалшы бұл сөзді қожасына айтып келеді. Ол көршісіне ашуланады:

— Дүниеде мұндай да сарандар бар екен ғой. Ол біздің қағатынымыз темір шеге болған сон балғасын бермеген. Туысым алды дегені өтірік. Қап, енді өз балғаммен қағуға тура келді-ау!

Сонда жалшы ішінен былай деп ойлапты:

— Бірінен бірі өтеді. Өз балғасын аяп, кісі балғасын сұратуын қарашы.

СӨЗДІК

сараңдық — скупость
саран — скупой
көрші — сосед

балға — молоток
шеге — гвоздь

ЗАНЯТИЕ 37

Етістік — Глагол

Глаголами называются слова, обозначающие действия или состояния лица, а также предмета и отвечающие на вопросы что делать? и что сделать? (Тіліміздегі заттардың кимыл-әрекетін, жай-күйін білдіретін сездер етістік деп аталады. Олар не істеді? не істейді? не қылған? не қылды? не қылады? не болады? деген сұрауларға жауап береді).

В казахском языке, как и в русском, глагол является наиболее емкой и сложной частью речи. В нем также, как и в русском, глагольное сказуемое выражает различные процессы движения или состояния субъекта во времени, в наклонении, в казахском языке глагол, в отличие от других частей речи, имеет положительную (болымды) и отрицательную (болымсыздық) формы, формы причастия (есімше) и деепричастия (кесемше); грамматическое значение переходности (сабакты) и непереходности (салт).

В казахском языке так же как и в русском, различаются три лица'у глаголов, которые выражают отношения действия и его субъекта к говорящему.

В казахском языке глагол, как известно, по родам не изменяется. Изменение по числам в казахском языке не является характерным свойством глагола. Глаголы могут быть производные (етістіктер *тұлғасына кдрай* түбір етістіктер: ал, бер, кер, айт, кел, жаз; (производные) туынды етістіктер:

алдырды, бергізді, көрсетті, айтқызды, жазды, келді; *қурамына қарай* дара (простые) етістіктер: ал, алды, оқыды; күрделі етістіктер (сложные глаголы): оқып отыр, сөйлеп тұр, сөйлей-сөйлей; *қызметіне кдрай* негізгі (основной) және көмекші (вспомогательный) етістіктер: біліп алды десек, біліп — негізгі не (основной), алды — көмекші етістік (вспомогательный глагол) болып сараланады.

Түбір етістік, неизменяемым глаголом могут быть глаголы, состоящие из корня или из морфологически неразложимой основы. (Жеке турганда, түбірге, журналка талданбай, тек болатын істі, кимылды, әрекетті білдіріп, тұтас бір тұлға есебінде ұғынылады). Мысалы: аш, жап, тоқы, кел, сеп, мата, тара, кон, үк, тут.

В казахском языке повелительная форма (бұйрық рай) глагола в единственном числе II лица является основой глагола. Примеры: ал, бер, кел, кет. кор.

Туынды етістік (Производный глагол)

Все глагольные формы неизменяемых образуются путем прибавления к основе соответствующих суффиксов или окончаний.

Примеры: ал-у — брать (неопределенная форма), ал-ган — взявший (причастие), ал-ып — взяв (деепричастие), ал-ды — взял (прошедшее время); кал-ып, кал-ган, кал-са, кал-дырт, бар-ып, бар-ган, бар-са, бар-ғыз.

Мағына жағынан күрделенген ұғымды білдіріп, тұлға жағынан түбірге, журналка талданатын етістікті туынды етістік дейміз. 1. Образование глагола от имен (есім негізді туынды етістіктер). Туынды етістіктер образуются от имен существительных, прилагательных, числительных и междометий посредством следующих аффиксов: (Сез таптарынан етістік тудыратын журналктар): -ла, -ле, -да, -де, -та, -те. Туынды етістік образуются от существительных (шеге-ле, таға-ла, коз-де, кап-та (прилагательных) ауыр-ла, сулу-ла, ак-та, кара-ла (очерни), шубар-ла, числительных (бір-ле, екеу-ле, он-да, жиырма-ла (наречий) устеулерден (жакын-да, алыс-та, -ілгері-ле, кейіа-де), междометий (одағайлардан) (аһ-ла, үһ-ле, алақай-ла, ура-ла).

2. Образование глаголов от глагола (етістік негізді туынды етістіктер). Глаголы могут быть образованы от других глаголов при помощи присоединения к основе глагола аффиксов: а) -н, -ін, -ын, ки-ін, тара-н, бу-ын, жак-жағын, жул-ын, те-б-ін, іл-ін, мак-(та)-и т. б. жу — мой, жуын — умывайся, ки (одевай) — киін (одевайся), ә) -л, -ыл, -іл, аш-ыл, бас-ыл, тес-іл, аш (открывать) — аш-ылды (открываться),

аудар (переводить)— аударылды — переводиться, жаз-ылды — был написан, усталды — схвачен, басталды — был начат, б) -т, -тыр, -тір, -дыр, -дір, -кыз, -кіз, -ғыз, -гіз, тара-т, кара-т, тербе-т, ок-ыт, обучай (заставь читать) ер-т — веди за собой; аш-тыр — заставь открыть, хұт-тір — заставь ждать; жаз-дыр — заставь писать, біл-дір — заставь знать, жат-кыз — заставь лечь, жеткіз — заставь достать, жугыз — заставь стирать, бер-гіз — заставь дать, іш-кіз — заставь пить.

1-жаттығу. Төмендегі туынды етістіктерді жұрнағын түбірден қосу бел гід (+) арқылы ажыратып жазындар. Туынды етістіктердің қандай сөздерден (зат есім, сын есім немесе түбір етістіктен) жасалғанын айтындар.

Тузда, суретте, адымда, айкында, ағар, когер, жасар, жаса, сана, білдір, алдыр, киін, жуын, тыных, баскар, тенгер, санас, қысқар, жакында.

Дара, етістік пен күрделі етістік

Образование простых (дара) и сложных глаголов

а) Егер іс-әрекет бір гана негізгі етістікпен білдірілсе, онда оның дара етістік болғаны. Мысалы; Ол жазды. Біз гул тердік. Тауда түрлі гүлдер өседі. Простые глаголы выражают лишь понятие о действии, э) Сложные (күрделі етістік) глаголы образуются путем сочетания двух (иногда и более) основ глагола, из которых первая является основным глаголом в форме деепричастия или причастия, а вторая — вспомогательным глаголом; Например: Оқып шықтым — (я) прочитал, оқыған едім (я) читал (когда-то), охи бер — продолжай читать. Ол жазып жүр. Әңгімені айта отыр. Сөзінді жалғастыра бер. Үш сөзді күрделілерге мысалдар: айта бастап еді. (Ал егер іс-әрекет негізгі етістік пен көмекші етістіктердің тіркесі арқылы білдірілсе, онда оның күрделі етістік болғаны). Үш сөзді күрделілерге мысалдар: айта бастап еді, сатып алғалы отыр, күте тұрғысы келеді, кетіп бара жатыр, алып барып тастады, айта алмай халды, шыдай алмай отыр т. б.

Торг сөзді күрделілерге мысалдар: шыдай алмай отыр еді, алып бара жатыр еді, айтып бере алмай қалды, жеңіп шыға алатындай болды. В этих случаях тоже основным глаголом является первый.

2-жаттығу. Спишите. Подчеркните сложные глаголы.

1. Біз ілгері жүріп келеміз. 2. Сізбен кейін сөйлесе жатармыз. 3 Ұшақ жоғары ұша бастады. 4. Гүлшат жұмысын

лезде бітіре қойды. 5. Шолпан қазір екі жастан асып кетті. 6. Алексеев казакша баяндама жасап тұр.

СӨЗДІК

ілгері — вперед	жоғары — вверх
жүріп келеміз — идем, едем	ұша бастады — начал летать
кейін — потом	лезде — вмиг, очень быстро
сөйлесе жатармыз — поговорим	бітіре қойды — окончила, закончила

3-жаттығу. Переведите на казахский язык.

1. Лисица выбежала из-под куста. 2. На березе сидят воробы. 3. Что-то упало на песок. 4. Старик поймал жеребенка. 5. Волк убежал от охотника. 6. Суслик юркнул в нору. 7. Над рекой пролетел самолет. 8. Охотник идет с ружьем. 9. Собака ловит зайца. 10. Я отправился в совхоз на машине. 11. Асан продал свою кобылу. 12. Охотник принес (алып келді) многу уток. 13. Рабочие построили дом.

СӨЗДІК

бұтанын түбінен — из-под куста	ұстап алды — поймал
каша жөнелді — выбежала	саршунак — суслик
көнып отыр — сидят	ін — нора
бірдеме — что-то	кіріп кетті — юркнул
түсіп кетті — упало	өзеннің үстінен — над рекой
кұлын — жеребенок	ұшып өтті — пролетел
салып бітірді — построил	аулап жүр — ловит
лак — козленок	жүріп кеткен едім — я отправился
өзеннің жағасында — на берегу реки	алып келді — принес
	сатып жіберді — продал

4-жаттығу. Көшіріп, дара етістіктің астын бір, күрделі етістіктің астын екі сызындар. Күрделі етістіктің қалай жасалып тұрғанын айтындар.

Осы арада мына бір оқиғаны таға айта кетсем деймін. Бұл да сол -алғашқы жаздың аяғы еді. Танертен машинасына екі атты жегіп алып, кара жолдың үстінде дацғырлатып келе жатқанмын. Элеваторға баратын осы жолдың бойындағы кен түбекте шабылмай қалған жер бар еді. Мен сол түбектің шөбін шаппакшы едім.

Танертенгі салқаш ауа бойымды сергітті. Бұлкектеп келе жатқан екі аттың желісі көңіліме және канат бітірді. Шөп машинасының тесік-тесік тегене орындығына жайғасып отырған мен әнді шыркап кеп қоя бердім.

Әндетіп келе жатып, түбекке қарай бұрыла бергенде, анадай жерде, кара жолдың үстінде тұрған көк арбаны көріп

қалдым. "Бұл не қылған арба, дыр-р-р"— деп аттарымды тоқтаттым да, қайтадан қарадым. Алдында екі ак боз ат жегулі тұр, арба үстінде жарбыш, бір бала отыр. Тегі, доңғалағы ұшып кеткен болуы керек, арбанын арт жағы бір жағына қарай шоққып жатыр. (Ә. Нұршайықов.).

Негізгі етістік пен көмекші етістік

Основные и вспомогательные глаголы

Өз алдына толық мағынасы бар, сөйлемнің дербес мүшесі бола алатын етістік негізгі етістік деп аталады. Основным глаголом называется глагол, который имеет самостоятельное значение и является членом предложения. Мысалы: Орныннан тұр. Кітапты бер. Жұмысқа жібер. Әшім үйде қалды. В этих примерах все глаголы (тұр, бер, жібер, қалды — негізгі етістіктер) является основными. Өз алдына толық мағынасы жоқ, тек негізгі етістіктермен тіркесіп, көмекшілік қызмет атқаратын және сөйлемнің дербес мүшесі бола алмайтын етістік көмекші етістік деп аталады. Мысалы, келіп тұр, жүре бер, айтып жібер, в этих примерах глаголы (тұр, бер, жібер) являются (көмекші) вспомогательными. (Вспомогательные глаголы не имеют полного значения и самостоятельно не употребляются в предложении). Көмекші етістіктерге относятся некоторые полнозначные самостоятельные глаголы, которые, сочетаясь с глаголами в форме деепричастий, образуют сложные глагольные формы и приобретают функции и значение служебного слова.

В составе сложной формы глагола, глаголы (отыр, тұр, жүр, жатыр, ал, бер, қор, қал, шық, қой, бол, кара, сал, от, жібер, айнал, баста, туде), полностью или частично утрачивая основное лексическое значение, становятся вспомогательными глаголами. Например: Біздің колхозда колхозшылар егін жинап отыр.— В нашем колхозе колхозники убирают хлеб. Асан Светаға хат жазып отыр — Асан пишет письмо Свете. Ербол институтта оқып жүр.— Ербол учится в институте.

5-жаттығу. Оқып шығып, етістіктердің қайсысы негізгі, қайсысы көмекші екенін айтып беріңдер.

Біз кезде аяқ астынан қар жауып, сәл гана үшқынды да, қайтадан басыла қалды. Механиктер мұның аяғының неге барып соғатынын түсіне қойды. Олар дереу басқаларды көмекке шақырды. Мүмкін болғанынша тез ұшып кету керек болды. Бірақ қайтадан өршіп жауа бастаған қар олардың даусын түншықтырып, естіртпей жіберді. Әуелгі бетте жапа-

лақтап жауған қар барған сайын күшейе түсті. Алғашқысында ол бейне ойнағысы келгендей, әуеде қалықтап үйіріле қалды, сонсын ойының қоя салып, тура келіп жерге түсе бастады, артында болмай, айбат шегіп, тым шапшандатып кетті. Лампалар бірінен соң бірі өшіп қалды.

Екі сағаттан кейін кәдімгі қарлы боран ұйтқып қоя берді. Көк аспан көрінбей кетті. Осыдан бір минут бұрын көз алдында тұрған поляр станциясының құрылыстары гайып болды. Жер көрінбей қалды. Дүниенің бәрі алай-дүлей болып кетті. Мұз тауларынан тұрған жел барған сайын күшейе түсіп, сұрапыл дауылға айналды. Термометр ауа райының сегіз градустай ғана озық екенін көрсетіп тұрған шақта, бетке соққан қар қақаған аяздағыдай-ақ қарып жіберді. (Юлиус Фучик).

6-жаттығу. Негізгі етістікке үш сөйлем, туынды етістікке екі сөйлем ойлап жаз.

Тұйық етістік және оның емлесі Неопределенная форма глагола (инфинитив).

Шақпен де, жақпен де байланысты болмай, істің жалаң өзін гана білдіретін етістіктің түрі тұйық етістік деп аталады.

Мысалы: бару, жүру, тындау, сөйлеу.

Неопределенная форма глагола, или инфинитив — это как начальная, исходная форма для всей системы глагола.

Начальной формой глаголов казахского языка считается 2-ое лицо единственного числа (бұйрық рай) повелительного наклонения (кел, айт, бар, бер, ал, жаз).

Неопределенная форма глагола (инфинитив) образуется путем прибавления к глагольной основе суффикса У. Мысалы: оқы — учись, читай, оқу — учиться, чтение, кел-у — приходиться, ал-у — взять, жүр-у — идти, поехать, ашыл-у — открываться, айту-у, тол-у, уйрет-у. Его функция — назвать действие. Называя действие, инфинитив не указывает на время, лицо, а указывают на характер процесса, но это форма не сообщает нам ни о производителе процесса, ни о времени, ни о реальности, возможности, желательности его (процесса). Жұмысқа бару керек. Қағаз жазу керек. Кітап оқу керек. Ертеңгі поездан қалмау керек.

В отличие от глагола в русском языке эта форма глагола изменяется как всякое имя существительное: изменяется по падежам и числам, принимает притяжательные окончания. Мысалы: Менің жеңуім, сенің жеңуің, оның жеңуі. Саған айтуға болады. (Тебе можно говорить). Көрулеріне болады

(Можете посмотреть). Тұйық етістік (инфинитив) может выполнять в предложении роль различных членов предложения.

В русском и казахском языках неопределенная форма глагола употребляется в роли подлежащего. Например: Бәрінен биік ушу — менің арманым. (Летать выше всех — моя мечта). Бір-бірімізге көмектесу — біздің міндетіміз. (Помогать друг-другу — наша обязанность) Жүруі кейінге халды.

Жанама септіктерде тұрып, толықтауыш (в роли дополнения принимает окончания определенного падежа). Үйренуден жалықпа, біз оқуды сүйеміз, кейде пысықтауыш (иногда употребляется в роли обстоятельства). Білуге келдім, шомылуга барамыз — пойдем купаться. Олар тамах ішуге асханаға кетті.

Тұйық етістік жатые жалғауында тұрып, кейде жалғаусыз (атау септік) тургаде де сойлемде баяндауыш болады (в роли сказуемого употребляется в жатые жалғау ында или именительном падеже). Например: Енбек өнімділігі арттырылуда. Оның ойлайтыны — он жылдых мектепті жаксы бітіру.

Конечные гласные основы -ы, -і при образовании формы тұйық етістіх выпадают: тасы-у-тасу, охы-у-оху, сүңгі-у-сүңгу. Если корень глагола оканчивается на -п, -к, -к, при образовании отглагольного существительного конечные корня глагола -п, -к, -х, переходят соответственно в -б, -ғ, -г: шап-шабу, тап-табу, жап-жабу, теп-тебу, жаж-жагу, хак-кагу, жык-жыгу, бук-бугу, ек-егу, ток-тогу.

КАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

ТЕАТРДА — В ТЕАТРЕ

- Бүгін театрға барғыңыз келе ме?
- Хотите ли ВЫ пойти сегодня в театр?
- Мён Қазақтың М. Әуезов атындағы академиялық драма театрынан "Ана-Жер-Ана" спектаклін көрейін деп едім.
- Я бы хотела посмотреть спектакль "Ана-Жер-Ана" в Казахском академическом театре драмы имени М. Ауэзова.
- Жаксы, барайык.
- Хорошо, пойдем.
- Әртістердін ойыны сізге унады ма?
- Понравилась ли вам игра артистов?
- Иэ, оте унады.
- Да очень понравилась.
- Олар гажап ойнады.
- Они играли великолепно.

- Бүгін спектакльге кандай артистер катысты?
- Какие артисты заняты сегодня в спектакле?
- Ана рөлін халык әртісі Сабира Майканова ойнады.
- Роль матери исполняла народная артистка Сабира Майканова.

ҚАСҚЫР МЕН КІРПІ

3. *Имаибаев*

(Мыса)

Орман шетінде домаланып кетіп бара жатқан таргыл кірпіні аш қасқыр бас салып еді. Тұмсығы мен табанының ханы судай акты. Зәбір көрген қасқыр өкпесін айтты.

— Бетіннен сүйейін деп едім, сен-ақ қырынбайды екенсің, — деді.

Кірпі қылтандарының арасынан біздей тұмсығын шығарып, сықылықтай күлді. — Асықпа, қасеке! Сенің азуларың түтел қағылып біткен күні мен де қырынып, жүретін боламын.

СӨЗДІК

орман — лес	кірпі — ёж
аш қасқыр — голодный волк	тұмсығы мен та ба мы на и — из носа и ног потекла кровь
өкпесін айтты — высказал обиды	қырынбайды екенсің — не брешься
азуларын түгел қағылып біткен күні — в день когда выгрыют все зубы	

Вопросы к тексту

- Орман шетінде не жоргалап бара жатқан еді?
- Аш қасқыр не істеді?
- Қасқыр кірпіге не айтты?
- Кірпі отан не деп жауап берді?

ЗАНЯТИЕ 38

Болымды және болымсыз етістіктер

Положительные и отрицательные формы глагола

Глагол в казахском языке имеет положительную (болымды) и отрицательную (болымсыз) формы.

Болымды етістік (положительная форма глагола) показывает что действие совершено, совершается и будет совершаться

ся: келгенмін (давно пришел), келіп отырмын (пришел), келермін (буду приходиться).

Етістік категориясындағы болымдых пен болымсыздық істің, кимылдын, әрекеттің болу, болмауына байланысты болады. Ненің болғанын, болатынын, я болып жатқанын корсетің калып болымды, реалдық калып бол ад ы, ал, керісінше істің болмағанын я болмайтынын білдіретін калып, болымсыз, реалсыз калып болады. Слова алдым и алмадым. В первом глагол *ал* — реальное действие, а во второй — действие отрицается.

Болымсыз етістік (отрицательная форма глагола), наоборот показывает, что действие не совершено или не будет совершаться: келмедім (не пришел), келмеймін (не буду приходиться), келмек емеспін (я не должен прийти).

Этот вид глагола образуется двумя способами: а) присоединением к основе глагола аффиксов отрицания -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе; карам а (не смотри), алма (не бери), жазба (не пиши), сойлеме (не разговаривай), конбе (не соглашайся), ашпа (не открывай), кегле (не уходи, не уезжай).

б) добавлением причастия прошедшего времени (есімшенің өткен шагьмен) или одного из отрицательных слов *жок*, или *емес*. Например: келген жокпын (не приходил), білген жоксыз (вы не знали), білген емессіз (вы не знали), келген емессіз (вы не приходили).

* 1-жаттығу. Сөйлемді оқып, ондағы сөздерді қайсысы болымды, қайсысы болымсыз етістік екенін түсіндір.

1. Мен жаза аламын. 2. Сен жүре алмайсың. 3. Біз бүгін киноға бара алмаймыз. 4. Сіз қазақша сөйлей аласыз ба? 5. Мен киноға барған жокпын. 6. Мынау уйрек емес, қаз. 7. Мен сізбен таныс емеспін.

2-жаттығу. Прочитайте и переведите на русский язык.

1. Магазинде жақсы жүзім бар ма?— Магазинде бүгін жақсы жүзім жок. 2. Мен сенің кітабыңды алғаным жоқ (или мен сенің кітабыңды алған жокпын). 3. Бүгін күн салқын (холодно) емес. 4. Бүгін кезекші (дежурный) мен емеспін. 5. Тапсырманы орындадың (выполнил) ба? Жок, алі орындағаным жок.

3-жаттығу. Сөйлемді оқып, ондағы қара әріплен жазылған сөздерді қайсысы болымсыз етістік, қайсысы есім сөз екенін ажыратып айтыңдар.

1. Олар қақпа алдына келіп тоқтады. 2. Есікті қатты қақпа. 3. Жиналысты басқарушы адам кіріспе сөз сөйледі. 4. Сен олардың әңгімесіне кіріспе. 5. Өздігіннен кірме, рұқсат

сұрағаның жөн. 6. Кірме сөздер әрбір тілдің лексикасында бар. 7. "Былай түр! Корме! Саған рұқсат жоқ!"— дегендей, суық, катал. (М. Ә.). Ол сурет көрмесінде болды. Оған қорме қатты ұнады.

Сабақты және салт етістіктер — Переходные и непереходные глаголы

В сопоставляемых языках каждый глагол относится к группе или переходных или непереходных. Различить их можно только в контексте по следующим признакам:

а) в обоих языках переходный глагол (сабақты етістік) обозначает только действие (а не состояние), которое непосредственно переходит на другой предмет.

в) в обоих языках при переходном глаголе управляемое существительное ставится в винительном падеже (в русском без предлога), являясь прямым дополнением, (в казахском языке — в форме табыс септік на: -ды, -ді, -ты, -ті), в оформленном или неформальном виде на вопрос (кімді? нені?); Колхозник косит (что?) сено — колхозшы шөп-ті шабады (нені?); Мальчик сорвал (что?) яблоко — Бала алма (ны) үзді (нені?). Я видел своего товарища. Глагол, не требующий после себя существительного в винительном падеже, называется непереходным. Ол киінді. (Он оделся).

В казахском языке посредством присоединения залоговых суффиксов почти от любого непереходного глагола можно образовать переходный, и наоборот, от переходного — непереходный.

1-жаттығу. Сабақты және салт етістіктерді анықтал, салт етістікті тузу сызықпен, сабақты етістікті ирек сызықпен сызып көшіріңдер.

1. Адам туа білмейді, жүре біледі. 2. Оқы да біл, ойна да күл, бірақ жұмысты ұмытпа. 3. Қанбақтың ұшарын ж ел біледі, қонарын сай біледі. 4. Малды баксан, қой бак, май кетпейді шарадан. 5. Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды.

2-жаттығу. Мәңгі сөйлемдерден салт, сабақты етістік болатын сөздерді тауып, оған сұрақ қойыңыз.

Біздің елдің қысы әжептәуір қатты болады. Қар қалың түседі. Танертен ерте тұрғандықтан, ұйқымыз қанбайды. Өзіме таныс ащы дауыс мені шошылтып оятты. (С. С.)

Бір күні мен қызық көрініске тап болдым. Кешеді 4—5 жастағы бала кетіп барады. Оның соңында ұзын сирақты

тырна балапаны еріп жүр. ("Құстар тіршілігіндегі ғажайыптар" кітабынан.)

3-жаттығу. Карамен жазылған сөздерге сұрақ қоя отырып, онык салт немесе сабақты егістік екенін ажырат.

Текес езенінің иірім жерлеріне ат бойламайды, суы кебінесе күренітіп, қоймалжынданып жатады. Балыққа бай.

Март айы туды. Кен дүниені көктем иісі кернеді. Мек-тепке жиылып, ойын қоюға дайындаламыз. Жиын өткіземіз, қабырға газеттерін шығарамыз. (Б. Соқп.).

4-жаттығу. Мына сөйлемдерден болымды егістіктерді тауып, оған сұрақ қой.

Оқып жүріп ойланбау білместік, ойланып жүріп оқымау — өлім. Ақылды қасыннан қорықпа, жарымес досьянан қорық. (Мақал.). Біз бірнеше бала болып, ауыл сыртындағы өзенге балық аулауға бардық. (Б. Соқп.).

5-жаттығу. Болымды және болымсыз егістіктерді тауып, оған сұрақ қой, морфологиялық талдау жаса.

1. Нансыз ешқандай тамақ болмайды екен. 2. Бұл жолы балықты да көп ұстадық. Мүмкін, мен бұл мәселені жөнді білмеспін? Ал сендер не дейсіңдер? 3. Айналаға қарап тұрғанда, жердің құнарлы қара топырағы жасыл ала шөлтен көрінбейді. Тамыздың аяғында Алатаудың баурайындағы бақтарға барар ма еді? ("Балдырған" журнал ынан.).

6-жаттығу. оолымды егістікке екі сөйлем, болымсыз егістікке үш сөйлем ойлап тауып жаз.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

ҚОҒАМДЫҚ ТАМАҚТАНУ ОРНЫ — ОБЩЕСТВЕННОЕ ПИТАНИЕ

- Осы арада таяу жерде кафе (асхана) бар ма?
- Есть ли здесь поблизости кафе (столовая)?
- Осы кешеді сол жақта ресторан бар.
- На этой улице налево есть ресторан.
- Келіңіз, мұнда бос орын бар.
- Пройдите, пожалуйста, здесь есть свободное место.
- Қасыңызға отыруға бола ма?
- Болады, отырыңыз.

- Можно с вами сесть?
- Пожалуйста, садитесь.
- Мен уш адамға орын алып қоймақ едім.
- Я хотел бы заказать столик на 3 человека.
- Мұнда кім қызмет көрсетеді? Дастарқан мәзірін беріңізші?
- Кто здесь обслуживает? Дайте, пожалуйста, меню?
- Сіздерде диета (ет, балық) тағамдары бар ма?
- Есть ли у вас диетические блюда (мясные, рыбные)?
- Мен тұздалған (ашы) тамақ ішпеймін.
- Я не ем соленой (острой) пиши.
- Сіздер не жейсіңдер?
- Что вы будете есть?
- Балки, сіз бізге бірдеме ұсынарсыз?
- Может быть, вы нам что-нибудь порекомендуете?
- Бұл ресторан тамағының бәрі дәмді.
- В этом ресторане все вкусно.
- Сіздерде ете тез қызмет көрсетеді екен, рақмет.
- У вас обслуживают очень быстро, спасибо.

Прочитайте выразительно стихотворение, выучите наизусть.

БАЛАМА

Ә. Тәжібаев

Есің де кірді, есейдің, балам,
Ертеңге барар ашыды жолың.
Әке деп маған болмай-ақ алан,
Таба бер енді құрбыңның тобын.
Көп емес ақылым айтылар саған,
Не керек бекер білгірлік айтып.
Азаймаса екен мейірің маған,
Келгенде ұзақ жолдардан қайтып.
Ағаны сыйла, ағарған шашың.
Андамай кейде тимесін тілің.
Үлкеннің шашы — менің де шашым.
Есіңе сақта осыны, күнім!

1. Ақын баласына қандай ақыл айтты? Какой совет дает поэт своему сыну?
2. "Үлкеннің шашы — менің де шашым, Есіңе сақта осыны, күнім!" деген ақын сөзін қалай түсінесіңдер? Как вы понимаете эти строки поэта?

3. Өлеңнің идеясы (айтпак ой қорытындысы) не?
Какая главная идея стихотворения?

ЗАНЯТИЕ 39

Етістер — Залог

Етістіктердің ерекше грамматикалық категориясының бірі — етіс. Етістіктен етіс тудыратын өздерінше морфологиялық және синтаксистік сипаттары басқашалау болып келетін, бір алуан жұрнақтардың жүйесі, әдетте, етістер я етіс категориясы деп аталады.

Етістіктердің етіс деп аталатын түрі іс-әрекеттің іс істеушіге немесе затқа хатысын білдіреді. Мысалы: Айдар егін айдады. 2. Айдар егін айдатты. 3. Айдар егін айдаттырды. 4. Айдар Мұқашқа егін айдаттырды. 5. Айдар егін айдасты.

1. Ол онан жөн сұрады; олар бір-бірінен жөн сұрасты; ол онан жөн сұратты; онан жөн сұралды; ол өзі сұранды. (сұра, сұрас, сұрат, сұрал, сұрап) етістіктері бір түбірден өрбіген түбірлес негіздер, сұра түбірінен тиісті жұрнақтар арқылы (-с, -т, -л, -н); туып, бір-бірінен ерекшеленіп тұр. Сондай-ақ, бірінші сөйлемде айдау ісін істеуші Айдар, екінші сөйлемде Айдар өзі тіке істемеген, айдау ісін сол Айдар арқылы басқа біреу істеген болады.

Үшінші сөйлемде айдау ісін екінші адамға еріксіз істеттірсе, еріксіз істейтін істеушінің айтылуы қажет болып тұр.

Төртінші сөйлем өте тиянақты толық, бесінші сөйлемде Айдар егінді басқа біреуге ғана айдаттырмай өзі қосылып айдасады. (айдады, айдатты, айдаттырды, айдасты). Аталған етістіктердің бір-бірінен мағыналық айырмашылықтары, оның ішкі мәні, яғни айдау ісіне қатысы бірдей емес.

Істің істеушісіне, нәтижесіне қарай құбылуын етістіктің етіс түрі деп атайды.

Залог глагола выражают возможные отношения между действующим лицом и объектом действия.

В казахском языке залог образуется главным образом морфологическим способом: прибавлением к основе глагола специальных суффиксов, которые образуют новые основы с новым залоговым значением. Каждый залог характеризуется специальным залоговым суффиксом.

В русском языке основных залогов три: действительный, средневозвратный, страдательный.

В казахском языке разряд залогов рассматривается по-разному: в научных грамматиках перечисляются пять залогов (өздік — основной, ортақ — взаимный, езіндік — возврат-

ный, ырықсыз — страдательный, өзгелік — понудительный), а в школьных грамматиках нет основного залогов.

Қазақ тілінде етістер жұрнақтарының түрлеріне, олардың мағыналарына мен қызметтеріне қарай, төмендегідей бес түрге бөлінеді.

(В казахском языке имеются следующие залогы):

1. Негізгі етіс.	— Действительный залог.
2. Өзгелік етіс.	— Понудительный залог.
3. Ортақ етіс.	— Взаимно-совместный залог.
4. Өздік етіс.	— Возвратный залог.
5. Ырықсыз етіс.	— Страдательный залог.

1. Негізгі етіс — Действительный залог

Глагол действительного залогов обозначает, то лицо или предмет, которое само совершает действие.

Өзіне тән істі, қимылды істеушінің басқа біреу арқылы істемей, тіке өзі істейгіндігін я істегендігін білдіретін етістіктің алғашқы түрі *негізгі етіс* деп аталады.

Например: Бораш үйіне хат жазды. Мұса демалысқа келді дегенде жазу, келу істерін өзі істеген болып тұр. Мұнда басқаның ешбір қатынасы жоқ. Сөйтіп, негізгі етіс деп өзге етіс формаларына таянып-негіз болатын, солардың түрлерін, мағыналарын, қызметтерін салыстырып айқындайтын форма, (олар оқыды; біз келдік, тақтайды шегелеп қойдық, инені сабақтадым; бар, кел, сөйле, шөлде, ақта, арала, қарайла, құрсаула, оян, қуан, құшақта, ермек ет, еңбек сіңір, ән сал, түсініп ал, сұрап қой т. б.).

2. Өзгелік етіс — Понудительный залог

Понудительный залог — типичная особенность тюркских, в том числе и казахского языков. Отсутствует в русском языке.

Понудительный залог выражает действие, совершаемое его логическим субъектом, как бы по принуждению другого субъекта. Істі істеушінің тіке езі істемей, басқа біреу арқылы істелетіндігін көрсететін етістіктің түрін *өзгелік етіс* деп атайды.

Например: Мұғалім оқушыға жаздырды.— Учитель заставил ученика писать.

Мұғалім кітапханадан кітап алдырды. Ербол мазмұндама жазды. Бейсен қаптың аузын будырды.

Понудительный залог образуется от основы переходных глаголов прибавлением суффиксов -т, -ыт, -іт, -тыр, -гір, -дыр, -дір, -кыз, -кіз, -ғыз, -гіз.

Например: ал-дыр (заставитъ взять), өт-кіз (заставитъ пройти), ойна-т (заставитъ играть), оқы-оқыт, оқытқыз; аш-аштыр, аштырт, аштырт-кыз; шақыр-шақырттыр, шақыртқыз; бекіт-бекіттір, бекіткіз; как-кактыр, кактырт, кактыртқыз; сен-сендір, сендірт, сендірткіз; қапта-қаптал, қапталтыр, қапталтырт.

При одном и том же глаголе возможно сочетание двух или даже более суффиксов пунудительного залога (казак тілінің жалғамалық (агглютинативтік) қасиетіне байланысты өзгелік етістің жұрнақтары бірінің үстіне бірі қабаттасып жалғанады).

Например: айт-кыз-дыр-т (заставь кого-то говорить) тазала-т-тыр-т, бөл-дір-т-кіз, жина-т-кыз, жина-т-тыр.

3. Ортақ етіс — Взаимный залог

В казахском языке значения русских взаимно-возвратных глаголов чаще всего соответствует *ортақ, етіс* (взаимный залог). Глаголы со значением взаимности обозначают действия, которые совершаются двумя или несколькими лицами и переходит взаимно с одного на другой.

Бір гана істеушінің та рап ынан істемей, бірнеше істеуші арқылы істелетін істі көрсететін етістіктің түрі ортақ етіс деп аталады.

Ортақ етіс образуется от основ глагола посредством суффикса -с, -ыс, -іс. бер-іс, төг-іс, тасы-с, қолтықта-с. (Олар қолтықтасып барады), сөйле-с (Біздер сөйлесіп отырмыз), қаз-ыс (Жер қзысты), шегін-іс (Бір адым кейін шегіністі).

Ортақ етіс жұрнағы етістіктің сонындағы дауысты дыбыстан сон (после гласных) -с түрінде, дауыссыз дыбыстан сон (после согласных) -ыс, -іс түрінде жалғанады. Мысалы: Біз сенімен айтыспаймыз. Біздер хат жазысып турамыз. Достар бір-бірімен қушақтасып амандасты. Әбіш Борашпен сойлесті. Мен кеппен бірге шоп шабыстым. Гүлжан апасымен бірге киім тігісті. Олар есік алдындағы қарды күресті.

4. Өздік етіс — Возвратный залог

Русскому средне-возвратному залогу обычно соответствует казахский *өздік етіс* (возвратный залог). Выражает действие, исходящее от субъекта и возвращающееся на него. В таких глаголах субъект действия в то же время является как бы и прямым объектом действия.

Істің істеушінің езіне жұмсалуын білдіретін етістіктің түрін өздік етіс деп атайды.

Іс, кимыл істеушінің езіне арналады. Киін, таран, жуын, оран, камдан, дегенде істеуші езін өзі киіндіреді, езін өзі жуады, езін өзі орайды, өзін езі қамдайды. Сондықтан істі істеуші де өзі, істің объектісі де өзі.

Өздік етіс образуется путем присоединения к Основе глагола аффиксов -ын, -ін (после согласных) -н (после гласных), сұра-н, камда-н, жасыр-ын (ды), шеш-ін-, тазала-н, сайла-н, кыр-ын, кер-ін, желпі-н, ора-н, жу-ын, түр-ін. Болат суық суга жуынды. Серік киімін киінді. Бейсен белбеуін буынды.

5. Ырықсыз етіс — Страдательный залог.

Страдательный залог показывает, что подлежащее обозначает предмет, который подвергается действию со стороны другого предмета, указанного дополнением.

Істің кімнің істегендігі көрсетілмей, не істелгендігі көрсетілген етістіктің түрі ырықсыз етіс деп аталады.

Ырықсыз етіс образуется от основы переходных глаголов прибавлением аффиксов -ыл, -іл (после согласных) и -л (после гласных), тура-л (ет туралды, шоп жил алды), беге-ел (су бегелді, ет туралды), жу-ыл (еден жуылды, егін шөбі оталды), тер-іл (мақта терілді, ат жегілді), бас-ыл, ашылды, жазылды, сана-л, баста-лды. Қора тазартылды, қой камалды, уй жиналды, жіп үзілді, түйін шешілді, кір жуылды, ине сабакталды, қар күрелді, киім ілінді, кітап оқылды, астық жиналды, елен айтылды.

1-жаттығу. Төмендегі сөйлемдердің мағыналарын айқындап, құрамынан етістіктерді тауып, оларды қандай тұлғада тұрғанын айт.

Ырықсыз етістіктерді теріп, жұрнағын сызықшамен бөліп көрсет.

1. Колхоз егістігін жағалай түзу ағаш отырғызылады, яғни егіс ал қабы жасалады. Қазақстанның дала аймағында кебіне қайың егіледі. (Ғ. Мүст.).

2. Сырғалы бұтағынан гул тоғілген.

Өркені — жібек шашақ күлтеленген.

Қойғандай кесте тігіп ақ жібекке.

Тенбілін таң қалады адам қорған. (Д. Ә.).

2-жаттығу. Төмендегі сөз тіркестеріндегі бір тұлғалы сөздерді өзара салыстырып, қайсысы зат есім, қайсысы ортақ етістік екенін ажырат.

Сайысқа түс. Кіммен сайыстың? Күреске түс. Менімен күрес. Айтысты тында. Ақындар айтысты. Жарысқа қатысқан.

3-жаттығу. -ын, -ін, -н жұрнағының қызметін қарамен жазылған етістіктердің мағыналарын анықтау барысында анықтап, өздік, ырықсыз етістіктерді салыстырып, арқайсысын езі алдына топтап жаз.

Үлгі: өздік етіс: таранды

ырықсыз етіс: қорінді

Әлия таранды. Қарағай көрінді. Дәрігерге көрінді. Ақша төленді. Асқар жуынды. Киім ілінді. Жәшік шегелінді. Үй салынды. Кіріпші қаланды. Омар киінді.

4-жыттығу. Оқып шығып, етістіктердің етіс түрлерін (өздік етіс, ырықсыз етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс) ажыратыңдар.

I. ҚҰС ҰЯСЫ

Вена маньнан құс ұялары табылады. Олардың бірі ұсақ металл сынықтарынан жасалыпты. Құстар бұл "құрылыс материалын" осы маңға жақын жерде салынған теміржол станциясынан тасып жасапты. ("Зерде" журналы.)

Прочитайте. Переведите на русский язык.

Тема: ОРМАНДА

Жаздықүні орман іші әрі тамаша, әрі рақат болады. Ағаш біткен жасыл жапырақ жамылып, бүлдіргеннің хош иісі мен санырауқұлақтың қошқыл иістері аңқып, мұрыныңды жарады. Құстар шулап, сарғалдақтар кезектесіп әндетеді. Көкектер ағашқа қонып, көкектеп тыным таппайды. Сылдырап аққан жылгалар бойындағы ағаш арасынан мың хұбылтып бүлбүлдер сайрайды. Мүлгіген орманда әр түрлі аңдар үні естіледі. Орман ішін аюлар кезіп, бұғылар жайылады. Ойан хұмар ах тиіндер асыр салады. Түнек тоғай ішінен сілеусін, — қаракшылар да жол ториды. Қураған шыршаның басындағы қалың бұтақтар арасына қырги, қаршыға ұя салады. Олар сол ұя салған ағаштарының ұшар басына отырып алып, орманның не керемет гажап сырларын байқайды.

СӨЗДІК

орман — лес	ғажап — удивительный, чудесный
тамаша — прекрасно,	жапырақ — лист (растения)
замечательно	ан — зверь
рақат — наслаждение,	аю — медведь
блаженство	бұғы — олень
удовольствие	булбулч — соловей
санырауқұлақ — гриб	ұя — гнездо
мұрғын — нос	
тиін — белка	

ЗАНЯТИЕ 40

Көсемше — Деепричастие

Деепричастие, как и причастие, относится к глагольным формам. Оно обозначает добавочное действие по отношению к основному действию.

Негізгі кимыл, амалды білдіретін немесе оны айқындай түсіп, қосымша кимыл, амалды білдіру қызметінде жұмсала-тын етістіктің түрі көсемше деп аталады.

Көсемше отвечаєт на вопросы кайтiп? (каким образом?), калай етiп? неге? (чєму?), не iстєп? (что дєлая?), не iстєгелi? кайтхелi? (что сдєлав?), не iстєдi? (что дєлать?).

Например. Асан жүгіріп келе жатыр. Айдар Алма-тыға оқығалы келді. В этих предложениях одно действие оказывается основным, а другое — добавочным. Основное действие обозначено глаголом келе жатыр и келді а добавочное — словом жүгіріп, оқығалы. Жүгіріп, оқығалы — это деепричастия, которые уточняют, дополняют и выражают характер действия.

Көсемшелер сыртқы тұлғалық қасиеттеріне сәйкес үш түрлі болады. (В казахском языке көсемше имеют три группы).

1. Көсемшенің бірінші түрі. (Деепричастие) образуется от основы глагола путем прибавления суффиксов -п, -ып, -іп, и обозначает сопровождающее действие при главном действии, оқы-п (оқып жур), тағала-п (тағалап хойды), шегеле-п (шегелеп берді), жаз-ып (жазып отыр), күл-іп (күліп жіберді), сөндіріп-іп (сөндіріп қойды), тап-тауып, жап-жауып, кеп-хеуіп, сеп-сеуіп, теп-теуіп, шап-шауып, ойла-ойлап, елше-өлшеп, қайт-қайтып, жет-жетіп.

Аффикс — присоединяется после гласных (дауысты дыбыстан сон), -ып, -іп после согласных (дауыссыз дыбыстан сон).

2. Көсемшенің екінші түрі. (Деепричастия II) образуется от основы глагола при помощи суффиксов -а, -е, й. Оно сочетается с вспомогательными глаголами, образует сложные глаголы, выражающие различные оттенки значения. Аффикс -а, е — присоединяются после согласных (дауыссыз дыбыстан сон), -а, й — после гласных (дауысты дыбыстан сон), бол-бол-а, ер-ере, ойна-ойлай, оқы-оки, болма-болмай, ермей, айт-а (айта бастады), жаздыр-а (жаздыра бер), жат-а (жата бер), жаз-а (жаза тур), біл-е (біле қойды), төктір-е (төктіре бастады), коре, тер-е, тында-й (тындай бер), иле-й (идей туе). Деепричастие II выражает действие, которое будет происходить или происходит в настоящее время, и служит для образования настоя ше-будущего времени.

Например: Мен ертен киноға бар-а-мын — я завтра пойду в кино. Сен институтта оқ-и-сың — ты учишься в институте. Сапар кешке ос ында хел-е-ді.— Сапар сюда ходит ежедневно.

3. Көсемшенің үшінші түрі. (Деепричастия III) образуется путем прибавления аффиксов -талы, -гелі, -калы, -келі

к глагольной основе и обозначает цель или время действия. Аффиксы -калы, -келі, ставятся после глухих согласных (катан дауыссыздан сон), а (-ғалы, -гелі,— после других согласных) катанная баска дыбыстардан сон. Мысалы: айтқлды (айтқалы келдім), сөйлес-келі (сөйлескелі кетті), тында-ғалы, кел-гелі, бас-басқалы, жет-жеткелі, ал-ғалы. Көсемшенің ІІІ түрі істің басталмағанын, оның тек келешекте болатындығын білдіреді. Көргелі келді дегенде де, көру ісі әлі болмаған, сондықтан келу ісі мақсат ретінде ұғынылады. Амандасқалы келдім. Шай ішкелі отыр. Бұл көсемше негізгі етістіктегі негізгі істің мақсатын көрсетеді.

Көсемше істің амалын, тәсілін немесе мақсатын білдіріп, етістіктен болған баяндауышты сипаттайды. Осыған орай, көсемше сөйлемде көбінесе пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: Жұмаш ойланып (кайтп?) сөйледі. Мен оған қызыға (калай?) қарадым. Ол сөйлескелі (не үшін?) келді.

Көсемше — етістіктің тиянақсыз түрі. Сөйлемдердің тиянақты болу үшін көсемшелерге жіктік жалғауы жалғанады немесе олардан кейін басқа бір етістік тіркесіп айтылады.

Көсемшелердің ішінен -а, -е, -й, -п, -ып, -іп жұрнақтары арқылы жасалған түріне жіктік жалғаулары жалғанады да, -калы, -келі, -талы, -гелі жұрнағы жалғану арқылы жасалған түріне жалғанбайды.

Көсемшелер істің қалай болу амалын, тәсілін білдіріп, сипаттау қызметінде жұмсалғанда және осыған орай, сөйлемде пысықтауыш болғанда, әдетте, жіктелмейді. Асығып сөйледі. Ынтыға тығады. Көсемше көмекші етістікпен тіркесіп, күрделі етістіктің құрамында келгенде де, жіктелмейді.

Етістіктің бұл түрі етістікке қосалқыланбай, сипаттау қызметінде жұмсалмай, өзі тікелей іс-әрекетті білдіріп, баяндауыш болғанда, жіктік жалғауларын қабылдайды. Мұнда да ол таза көсемшелік мағынасы мен қызметінен алшақтап, шақтық және жақтық мағыналарды білдіреді. Мысалы: Алма хеше келіпті. Біз онымен бүгін сөйлесеміз.

1-жаттығу. Сөйлемдерді оқып, көсемшенің қай түрі екенін, қандай жұрнақ арқылы жасалып тұрғанын айтықтар.

1. Жібек үйге сөйлей кірді. 2. Менің әкем жатып оқиды. 3. Сәуле бір топ адамды бастап келді. 4. Мен кітапты оқып бітірдім. 5. Мен институтқа келіп едім, сен кетіп қалыпсың. 6. Ол үйге келе кітап оқыды. 7. Саған мен бірден айта келдім. 8. Ол кино көргелі келді. Ол менімен сөйлескелі келді.

2-жаттығу. Етістіктердің мағыналарын анықтап, бұлардан көсемше жасаңдар.

Үлгі: сал-сала, салып, салғалы.

Сал. Тер. Ойла. Құр. Бекіт. Сөйле. Айт. Жүр. Қой. Көрсет. Жат. Оқы. Жаз. Жак. Ор. Жан.

8-жаттығу. Төмендегі сөйлемдердің мағыналарын анықтап, құрамынан көсемшілерді тауып, олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын айт.

1. Мектеп оқушылары колхоз фермасын аралап көрді. 2. Мен келем тау ішінде түнделетіп, аймақты күңіретіп, елеңдетіп. (С. С.). 3. Қарт марка көңілмен, жұмсақ орындыққа жайланып отырып алды. 4. Баласын әскерге жібергелі жатыр. 5. Ол жұмысты сенің есіне салғалы қанша уақыт өтті. 6. Анда-санда өткізші жанбыр бүркіп өтеді. 7. Бұл жолы мен сізге ондай кенестер айтқалы отырған жоқпын. (Ә. К.).

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

Күнделікті қолданылатын сөздер — Слова повседневного общения

1.— Маған қазақша күнделікті қолданылатын сөздерді үйретіңізші?—Научите меня пожалуйста казахским словам повседневного употребления.

— Жарайды, мен мүмкіндігімізше атап шығайын, сіз қайталап айтып отырыңыз.

— Хорошо, я буду говорить слова, а вы повторяйте за мной.

ана — мать
 әке — отец
 аға, іні — брат (старший, младший)
 ата — бабушка
 әже — бабушка
 жиен — племянник
 өмірбаян — биография
 өз аты — имя
 әкесінің аты — отчество
 ата-анасы — родители
 бал ал ар — дети
 сәби — ребенок
 ағайын, туысқан — родственник
 үлкен (шағын) отбасы — большая (небольшая) семья
 үйлену — жениться

тұрмысқа шығу — выйти (выходить) замуж
 бонда қ — холостой
 тұрмысқа шыққан — заму-жем
 жас жігіт — молодой человек
 қыз (бой жеткен) — девушка
 сінлі — младшая сестра
 мамандық — специальность
 жұмысшы — рабочий
 үйленген — женатый
 ер — мужчина
 әйел — женщина
 бозбала — юноша
 ұл бала — мальчик
 қыз бала — девочка
 КӘСІП — профессия

- Бүгінте осы жетеді, сізге көп рақмет!
- На сегодня достаточно, вам большое спасибо!
- Мен толық мақұлдаймын.— Я вполне одобряю.

Прочитайте. Переведите на русский язык.

БАТЫРДЫҢ САУЫТ-САЙМАНЫ

Саржала ХҮІІІ ғасырдың аяғында өмір сүрген, атағы елге кен тараған, игілік-шарапаты жарлы-жақыбайға мол дарыған, әйгілі халық батырларының бірі.

Саржала батыр мал жинап, дәулет асырып, байлықты мақсат етпеген, "байлық — мұрат емес, жоктық — ұят емес" деген кағиданы ұстанып, өмірін, хайрат-қабілетін кара халықтың дұшпандарымен күрес жолына жұмсаған адам.

Саржала батырдың үш баласы болған, бірақ бұлардың ішінде асқан қайрат иесі, ахыл-парасаты мол, халық ұлы атанардай, әкесінің жолын қуардай ешкім болмаған.

Саржала батыр сексеннен асып, тоқсанға жақындағанда: "Апырмай, тәнірім өзіме теңдес бір ұл бермеді-ау, өмір бойы ұстаған мақсат-мүддемді кім жалғастырар екен. Мына сауыт-сайманым шіріп далада қалар ма екен?"— деп қалың ойға батып жүреді.

Бір күні жолдас-жораларымен ат үстінде келе жатып, шағылда қаперсіз ойнап жүрген көп баланың үстінін шығады. Қару-жарактарын асынып, суыт жүрген, сатырлап қыр астынан капелімде шыға келген батырлар балалардың зәресін ұшырып, қатты қорқытады. Қорыққан балалар тым-тырақай каша жөнеледі. Тек бір бала ғана тұрған орнынан қозғалмай, бұқа болып өкіріп, топ алдында келе жатқан Саржала батырдың атының басына топырақ шаша бастайды. Бұндайды бұрын-соңды көрмеген батырдың арғымағы да, басқа аттылар да бұрылып кетеді.

Анадай жерге барып атының басын тежеп, Саржала батыр: "Апырмай, мына баладан ерен бір қасиет байқағандай болдым-ау. Осы баланың үйін сұрандаршы, солай қарай ат басын бұрайық",— дейді серіктеріне.

Баладан үйін сурап батырлар сонда барып түседі. Бұл үй Тайман ақсақалдың шанырағы болып шығады. Жаңағы батырлардың атын үркіткен Тайманның төрт баласының бірі — Исатай екен. Тайман ақсақал келген батырларды жібермей, ас-суын беріп, барынша қонақ етеді, әңгіме-дүкен құрады. Сонда Саржала батыр Тайманға: "Ас-суықызға алла риза болсын, сіздің үйге қонақ болайық деп келген жокпыз, мына балаңыз үшін келдім",— деп манадан бері қонақтардан көзін алмай отырған, шалдың Исатай дейтін баласын нұсқап қорсетеді. Сосын үстіндегі сауыт-сайманын шешіп, қерегенін басы-

на іліп: "Тура биде туган жок" деген бар. Өз балаларым ренжи қоймас. Менің сауыт-сайманым оскенде осы бала,— Исатайжан ие болар",— деп, қолын жайып батасын беріп, Саржала батыр жүріп кеткен екен.

ЗАНЯТИЕ 41

Есімше — Причастие

Етістіктің ерекше бір түрі — есімше. Оның ерекшелігі — екі жақтылығында, яғни әрі есімдер, әрі етістік қызметінде жұмсалатындығында.

Причастие — это особая форма глагола, обозначающая отнесенность предмета к действию и имеющая признаки глагола и прилагательного.

Есімше — іс-әрекеттік мәнін заттың сапалық белгісіне айналдыра отырып, бірде етістік, бірде есімдер қызметін атқаратын, есімдерше де, етістіктерше де түрленетін ерекше форма.

В казахском языке причастие главным образом выступает в качестве сказуемого и определения. Мысалы: Мен Есенді бұрыннан білетімін. Сен де онымен танысарсың. Тігілмеген етігінді мақтама. (Мак.). Білмеген жердің ой-шұқыры көп, көрінген жердің алыстығы жок. (Мах.).

Зат есім мағынасында қолданылған есімшелер атау септікте бастауыш іліктен басқа септікте тұрып, толықтауыш болады.

Реже, субстантивирюясь, оно выступает в качестве подлежащего и дополнения. Мысалы: Қасқырдың ойлағаны — арамдық, қойдың ойлағаны — амандық. Тапхан қуанады, таныған алады. Жарылғанды жау алады, бөлінгенді бөрі алады. (Мақалдар). Кроме того, в отличие от русского языка, причастие в казахском языке спрягается и если оно находится в конце предложения, то переводите на русский язык как глагольное сказуемое прошедшего или будущего времени. В это л случае причастие принимает личное окончание сказуемого и сохраняет основной признак глагола — способность образовать отрицательную форму при помощи аффиксов отрицания: Сен онымен келіскенсің.— Ты с ним договорился.

Сен онымен келісерсің.—

Возможно, ты согласишься с ним.

Есімшенің бойындағы етістікке тән қасиеттер мен белгілер мыналар: Причастия в обоих языках имеют следующие глагольные признаки:

1) Причастие образуется от глагола и сохраняет все его значения. Указывает на время (настоящее или прошедшее). (Жалпы етістік атаулыға тән шақтық мағына есімшеде де бар. Есімше не өткен шақ, не келер шақ түрінде қолданылады. Мысалы: Хабарынды естігенмін деген сөйлемдегі естігенмін деген есімше өткен шақты білдірсе, ол сенімен сөйлесер деген сөйлемдегі сөйлесер деген есімше келер шақты білдіреді).

Есімше в казахском языке как глагольная форма изменяется по временам, а как именная форма изменяется по временам, числам и лицам, имеет признаки прилагательного.

В казахском языке причастия, когда они употребляются вместо существительного, подобно субстантивированным прилагательным, они могут принимать все. именные аффиксы: Жүретіндерге билет сатылған. Отъезжающим билеты проданы. При этом склонение причастий ничем не отличается от склонения имен существительных.

В казахском языке любое причастие в конце предложения употребляется как сказуемое, согласуется с подлежащим в числе и лице (заключением III лица): біз келгенбіз.

Есімшенің түрлері және олардың жасалуы

Образование причастий

Болған, болып жатқан я болашақ істі сапа етіп керсетумен байланысты, есімшелер үш түрлі болады: 1) өткен шақ есімше (прошедшее), 2) келер шақ (будущее) есімше 3) ауыспалы осы шақ есімше (прошедшее — переходное время).

По способу образования и по значению причастия в казахском языке подразделяются на следующие группы:

I. Откен шақ, есімше Причастия прошедшего времени

Образуется путем присоединения к глагольной основе аффикса -тан, -ген, -қан, -кен. После глухих согласных -қан, -кен, после остальных звуков -тан, -ген.

Мысалы: шапқан, сейлескен, тыныққан, тіккен, жинатан, шегелеген, тонған, жібіген, білген, ойнаған, сөйлеген.

Эта форма имеет широкое употребление в современном казахском языке и имеет значение действия в прошедшем времени.

Причастие на -тан, -ген, -қан, стоящее перед существительным выступает в качестве определения. Мысалы: келген кісі — вошедший человек; сөйлеген жігіт — выступавший молодой человек, мен оқыған кітап — книга, которую я

читал или прочитанная мною книга, айтқан сөз — сказанное слово; берген уәде — данное обещание.

Причастие на -тан, -ген, принимая личные окончания, выступает в качестве сказуемого и выражает действие, происходившее в прошлом, рассматривается как форма давно прошедшего времени.

Мысалы: кеше келгенмін — я вчера приходил. Сен былтыр Семейге барғансың — Ты в прошлом году ездил в Семипалатинск. Біз сені кеше көргенбіз — Мы вчера тебя видели. Сіз бұл кітапты оқығансыз.— Вы прочитали эту книгу.

1. Отрицательная форма причастия образуется путем прибавления к основе глагола отрицательного суффикса -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе перед суффиксом причастия.

Мысалы: Келмеген кісіні Не жди человека, который не кутпе. придёт.

Мен бұл баланы бұрын көрмегенмін. Я этого мальчика раньше не видел.

Сен бұл қалада болмағансың. Ты в этом городе не был. Ораз не ушел (не уехал)

Ораз кетпеген. Поезд не ушел.

Машина келмеген. Машина не пришла.

Жиналыс басталмаған. Они не пришли.

Олар келмеген. Не плачущего ребенка не

Жыламаған баланы емізбейді. кормят.

2. Отрицательная форма причастия образуется при помощи отрицательных слов *жок*, или *емес*, которое изменяются по лицам и принимают личные окончания.

Мысалы: Мен керген жоқпын. Я не видел.

Сен керген жоқсың. Ты не видел.

Сіз керген жоқсыз. Вы не видели.

Ол керген жоқ. Он не видел.

Біз керген жоқпыз. Мы не видели.

Сендер керген жоқсындар. Вы не видели.

Мен оны керген емеспін. Я его не видел.

Сен керген жоқсың ба? Ты не видел?

Сіз кермеде болған жоқсыз ба? Вы были на выставке?

Сіз ақша алмаған екенсіз. Вы, оказывается, не получили денег.

Келер шақ есімше — Причастие будущего времени

Причастие будущего времени образуется путем прибавления к основе глагола аффиксов: а) -р, ар, -ер.

После гласных -р:, после согласных -ар, -ер.

Например: кара-р, ойла-р, айт-ар, бер-ер, сөйле-р, жау-ар, кел-ер, таныс-ар, келіс-ер, жалғастыр-ар, кебейт-ер, оқы-р, бар-ар.

Этой формой с личным окончанием I и II лица выражается неутвердительное будущее время, т. е. говорящий предполагает возможность осуществления в будущем действия, о котором сообщает.

Өзің де бар-ар-сын тойға. Возможно, и ты поедешь на празднество.

Қайта кірер есікті қатты қатты Не хлопай сильно дверью, в которую будешь входить (пословица).

Бүгін ертең Ахметтер де келіп кал-ар. Сегодня или завтра, возможно и Ахмет с товарищами придет.

Отрицательная форма будущего времени образуется так: суффикс прибавляется к основе после отрицательного суффикса -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе: оқы ма-с, сөйле-ме-с, бар-ма-с, кел-ме-с, кор-ме-с, отырғыз-ба-с, естірт-пе-с, айт-па-с, біт-пе-с. Құлағын салмас, тіліңді алмас коп наданнан түңілдім. (Абай). Коп жасаган білмес, коп көрген білер. Знает не тот, кто долго жил, а тот кто много видел (пословица). Берместің асы піспес (Пословица). Путем прибавления мак-мех, пак-пек, бак-бек аффиксов к основе глагола (журнактардың негізгі және туынды түбірлі етістіктерге жалғануы арқылы максат мағынасындағы келер шахты есімше жасалады).

В I, II лице выступает в роли сказуемого, показывает решение, намерение действующего лица совершить какое-либо действие в будущем или обозначают то, что должно произойти какое-то событие или действие в будущем.

Например: Мен бүгін Нұрланға жолық-пақ-пын.— Я сегодня намерен встретиться с Нурланом. Құрмаш ертен холхозға кет-пек.— Құрмаш завтра должен (намерен) поехать в колхоз. Семейге Изгүтты мен Құдайберді жұрмек-ші (Абай).— В Семипалатинск должны поехать Изгүтты с Құда йберды. 1960 жылы біз екі экспедиция ұйымдастырмақшымыз.— В 1960 мы решили организовать две экспедиции. Олар осында келмек. Біз оларды күтпекпіз. Қолдан келе бере ме журт менгермек, адалдық, арамдықты кім теңгермек. (Абай).

Отрицательная форма причастия на -мак или -макшы образуется при помощи служебного слова *емес*. В I и II лицах принимает личные окончания.

Например: Мен бұл жайды ешкімге айт-пакшы емеспін.— Я никому не намерен сообщать об этом. Абылғазы шақырмаса, жатақтар өздігінен мұнда кел-мекші емес еді (М. Әуезов). Жатақи не собиравісь приехать сюда, если бы их не пригласил Абылғазы. Алмак емес, журмек емес, кермек емес, келмек емес.

Ауыспалы осы шақ есімше — Причастие переходного времени

а) Ауыспалы осы шақ есімше образуется путем присоединения к глагольной основе сначала одного из аффиксов деепричастия -а, -е, -й, затем аффиксы -тын, тін. Причастия этой формы, выступая перед существительным в качестве определения, указывают, для чего предназначен данный предмет (определяемое слово) или же указывают на занятие лица, а также совершаемое им действие.

Примеры: Сөздік жаз-а-тын дәптер.— Тетрадь для словаря. Іше-тін су.— Питьевая вода. Киім тіг-е-тін әйел.— Женщина, которая шьет одежду. Біл-етін, ойлай-тын, -шөлке-й-тін, сына-й-тын.

Причастия на *атын* принимая личные окончания, в предложении выступают в роли сказуемого и выражают действие, которое происходило в прошлом постоянно, неоднократно.

Например: Мен былтыр күнде кітапханаға бар-а-тынмын.— В прошлом году я ежедневно ходил в библиотеку. Сен кітап оқуды жаксы көр-етін-сің.— Ты любил читать книги. Келетінімді біледі, күтетін болар.

Ауыспалы осы шақты есімшенің келер шақты есімшеден негізгі бір айырмашылығы сол, мұнда (тын-тін) істің орындалуына не орындалмауына айтушы қалтқысыз, берік сенеді, ол жөніндегі өз ойын ешбір шүбәсіз кесіп айтады. Келер шақты есімшеде мұндай қасиет жоқ, қайта онда шүбә келтірушілік, сенімсіздік мін басым болады. Мен Асанды бұрыннан білетінмін. Сен де онымен танысарсын.

Отрицательная форма причастий на *-атын* образуется путем прибавления к основе глагола отрицательного аффикса -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе.

Например: Сөйле-ме-йтін адам.— Человек, который не говорит. Сен лекциядан кал-ма-й-тын-сын.— Ты лекции не пропустил, а) Причастие образуется от основы глагола путем прибавления аффиксов -у, -шы, -ші.

Сөйле-уші кісі мінбеден түсті. Музыка үйрен-у-ші бала. Жұмысты тексер-у-ші кісі. Тыңдаушы, келуші, иеленуші, айтушы, үйретуші, үлестіруші, жүргізуші, байқаушы

Ал, -шы, -ші формалы есімше тек осы шақты гана білдіреді, яғни заттын қазіргі уақыттағы ісін, қимылын, әрекетін сол затқа сапа етіп көрсетеді.

Осы шақты есімшенің біразы субстантивтеніп, есімшелер аясынан шығып кеткен (жазушы, оқытушы, оқушы, сатушы т. б.). Олардың контексте байланысты есімшелік мағынаны білдіретін кездері де жиі кездеседі. Мына қатынасты жазушы — Асқар. Мына тілхатты оқушы — Асан.

Есімшенің түрленуі

Есімше етістіктерше жіктеледі, көптеледі, тәуелденеді, септеледі.

Есімшенің жікгелу үлгісі. Таблица спряжений причастий.

жақ	Өткен шақ есімше	Келер шақ есімше	Осы шақ есімше
I	жазғанмын келгенмін	жазармын келермін	жазатыймын келетінмін
II	жазғансың келгенсің	жазарсың келерсің	жазатыысың келетінсің
III	жазған келген	жазар келер	жазатын келетін

Есімшенің тәуелдену үлгісі

жақ	Өткен шақ есімше	Келер шақ есімше	Осы шақ есімше
I -	жазғанмын келгенмін	жазарым келерім	жазатыным келетінім
II	жазғансың келгенсің	жазарың келерің	жазатының келетінің
III	жазған келген	жазары келері	жазатыны келетіні

Есімшенің септелу үлгісі

Өткен шақ есімше	Осы шақ есімше
A. оқыған, білген	оқитын, білетін
I. оқығанның, білгенің	оқитының, білетінің
B. оқығанға, білгенге	оқитынға, білетінге
T. оқығанды, білгенді	оқитынды, білетінді
Ж. оқығанда, білгенде	оқитында, білетінде
III. оқығаннан, білгеннен	оқитынан, білетіннен
K. оқығанмен, білгенмен	оқитынмен, білетінмен.

I-жаттығу. Төмендегі (I текст) оқып, құрамынан есімшелерді тауып, олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын анықта.

Күлімдей шыққан алтын күннің сәулесі ауыл манын ерекше бір әсемдікке бөлеген. Жасы кілем жамылған дарқан дала күн шапағымен құлпырып кеткен ГҚазақстан әйелдері” журналынан).

2-жаттығу. Нақыл сөздерді оқып, олардың мағыналарына қалай түсінетіндерін айтыңдар. Ондағы қарамен жазылған сөздерді етістіктің қай түріне жататынын айтыңдар.

1. Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар;
Бәрінен көп оқып, тоқыған - озар. (Мақал).
2. Дұрыс қаулы бұзылмас, шын бірлік ірімес. (Мақал).
3. Көсеуі қысқаның қолы күйер. (Мақал).
4. Миға ерген дене азбас. (Мақал).
5. Ойлау да жоқ, білу жоқ
Келер менен кетерді. (Абай).
6. Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойландар. (Абай).
7. Тістейтін жылқы тісін көрсетпейді.
8. Жамаулықты көп қуған
Бір бөлеге жолығар.
Жақсылықты көп қуған
Бақ-дәулетке молығар. (Мақал).
- Кермес — түйені де кермес. (Мақал).

Есімшелердің қандай жұрнақ арқылы жасалып тұрғанын дефиспен ажыратып жазыңдар.

3-жаттығу. Төмендегі сөйлемдердің мағыналарын анықтап, есімшелердің астын сызыңдар.

1. Қазак баласы айтпағанды сен айтарсың, Абай!.. (М. Әуез.)
2. Алшағыр, Сүтірәлі екеуің барак салып жатқандарды шақырып әкеліндер. (Ғ. М.)
3. Мал бөлінерден бұрын қаланың ортасындағы кен алапта жиналыс өткізіледі. (С. М.)
4. Дәмежанның үйіне де ол іркілместен келді. (М. Әуезов).
5. Сен бір айналып соғарсың. (Ғ. М.)
6. Отырған елдің азары болса да, безері болмас. (С. Кеб.)
7. Қожаш қайтарда да, елге кешердің аддында, бір келіп кеткен. (С. Бак).

4-жаттығу. Төмендегі етістіктерден есімшелер жасап, үлгі бойынша олардың жұрнақтарын сызықшамен бәліп жазыңдар.

Үлгі: тіз-ер, тіз-ген, тізе-тін, тіз-бе-с
, Қара. Сөйле, Бар. Жаз. Тексер, Қуре.

5-жаттығу. Төмендегі текст! оқып, мағынасының не жөнінде болып тұрғанын аңғарып, сөйлем ішінен есімшелерді тауып, олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын анықта.

Күлімдей шыққан алтын күннің сәулесі ауыл манын ерекше бір әсемдікке бөлеген. Жасыл кілем жамылған дарқан дала күн шапабымен құлпырып кеткен ("Қазақстан әйелдері" журналынан.).

6-жаттығу. Төмендегі тексті оқып, мағынасының не жөнінде болып тұрғанын аңғарып, сөйлем Ішінен есімшелерді тауып, олардың қандай журналдар арқылы жасылынып тұрғанын үлгі бойынша сызықшамен бөліп жазыңдар.

Ү л гі:

Қосайдар оны бұрын шешесінің айтуымен ғана білетін, өзі онша іш тартпайтын, бірақ осы ауылға келгеннен бері жақын адам екенін еріксіз мойындаған, жақсы көре бастаған. Оны кіппесе баладай айналып, мекіреніп, мандайынан тынымсыз иіскей беретін нағашы әкесінің қасынан шыға алмай қойған. (М. Мағ).

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРІМ ПО-КАЗАХСКИ.

— Маған казакша күнделікті қолданылатын сөздерді үйретіңізші.

— Научите меня, пожалуйста, казахским словам повседневного употребления.

— Жарайды, мен мүмкіндігімше атап шығайын, сіз қайталап айтып отырыңыз.

— Ладно, я буду говорить слова, а вы повторяйте за мной.

— Мамандық — специальность кәсіп — профессия

туғай жылы — год рождения	оқу (оқып беру, оқып шығу) — читать (прочитать)
туғай жері — место рождения	туғай күні — день рождения
ұлты — национальность	орта білім — среднее образование
жұмысшы — рабочий	жоғары білім — высшее образование
әскери қызметкер — военно-служашый	қызметші — служашый
отбасы — семья	сейлем — предложение
техникалық орта білім — техническое образование	айту — сказать
сөз — слова	жазу — писать
сөйлеу — говорить	Сізге көмегіңіз үшін алғыс айтамын — Благодарю Вас за помощь.
тындау — слушать	

Прочитайте и переведите текст.

Тиін онша қонақжай аң емес. Әрқайсысы жеке-жеке өз ұяларында өз беттерінше өмір сүреді. Бір-біріне барып, ара-

ласу былай тұрсын, егер бір тиін байқамай бөтен біреуінің ұясына кіріп кетті ме, бөлеге қалғаны. Оны ұядан түйгіштеп қуып шығады. Күннің жылы уағында тиіннің мінезі ылғи ссылай. Ал суық тускен мезгілде тиіннің мінезі күрт өзгереді. Олар қысқы аязда жеке тұрып, суыққа төзе алмайтындарын сезеді. Сондықтан олар топтасып алады. Бұл хезде тиіндерден асқан тату-тәтті топты табу қиын. Қақаған суық түндерде бес-алтыдан бірігіп, бір ұяда жатады. Бір-біріне тығылғысып жатып алады да, шөп-шаламмен ұяның аузын бекітіп тастайды.

Сөйтіп қыстың ұзақ аязды түндерін бейқам өткізеді. Сыртта алай-түлей боран соғып тұрса да, қақаған сары аяз болса да, тиіндер былқ етпей жата береді. (Андрей Синявский.)

СӨЗДІК

жеке — самостоятельно	сондықтан — поэтому
бетен — чужой	боран — метель
ұя — гнездо	мінез — характер
тиін — белка	сезеді — чувствуют
топтасып — группироваться	түн — ночь

Отвѣтьте на вопросы:

1. Тиін қандай аң?
2. Күннің жылы уақытында тиіннің мінезі қандай?
3. Суық уағында мінезі қандай?
4. Қысты қалай өткізеді?

ЗАНЯТИЕ 42

Етістіктік рай түрлері — Наклонения глагола

Рай категориясының негізі — етістіктегі істің бол мысқа, шындыққа қатынасы туралы сөйлеушінің түсінігі. Сондықтан рай категориясы ең әуелі сөйлемшінің іс пен болмыс арасындағы қатынасы туралы түсінігін көрсететін модальды грамматикалық категория болып саналады.

Форма наклонения выражает отношение действия обозначаемого глагола к действительности.

Действие может рассматриваться говорящим по-разному: (как повелительное) оқы, тында; (как реальное: происходило, произошло, происходит, произойдет или будет происходить) — жаздым, жазғанмын, жазып отырмын, жазбақпын, жазармын; (как желаемое или возможное: қалау, тілек мағынасында; оқығым келеді, тындағысы келеді); (как условное): істің шартын; оқыса, тындаса).

Сравнивая такие формы глагола, приходим, к выводу, что понятия реальности действия, с одной стороны и его нереальности (в смысле желательности, возможности) с другой, выражаются у глагола специальными показателями.

Способность глагола выражать определенными показателями степень реальности действия называется наклонением.

Етістіктердің субъектімен, мезгілмен және басқа жағдаймен байланысты жаққа, шаққа, шартқа байланысты турленіп құбылуы рай деп аталады.

В казахском языке различаются четыре наклонения: *ашық, рай* (изъявительное), *шартты рай* (сослагательное), *буй рык, рай* (повелительное), и *цалау рай* (желательное).

1. Бұйрық рай — Повелительное наклонение

Істің бұйрық мағынасын білдіретін етістіктің турт бұйрық рай деп аталады.

Етістіктің бұйрық, рай тур/ іс-әрекеттің екінші жаққа немесе екінші жақ арқылы үшінші бұйыра айту мағынасын білдіреді Бұйрық райлы етістік II, III жақта айтылады. Мысалы: сен оқы, сен кел, ол тыңдасын, ол оқысын, ол келсін. Сіз ойыңызды айта беріңіз. Олар ертең келсін.

Форма повелительного наклонения выражает побуждение к действию — просьбу, приказ.

Повелительное наклонение выражает желание говорящего заставить другое лицо совершить действие. Побуждение к совершению действия может иметь разные оттенки: приказа, требования, призыва, предложения, просьбы, совета.

Говорящий может побуждать к совершению действия как 2-е так и 3-е лицо.

Основной формой глагола в казахском языке считается повелительное наклонение в простой форме II лица единственного числа.

1. Например, *жаз — пиши, ал — бери, отыр — садись, кел — приходи*; бер, оқы, біл; *ойна — играй*, ешбір косымшасыз, негізгі түбір етістіктер;

2. Образуется путем прибавления к основе глагола суффиксов — *етіс жұрнақтары жалғану арқылы жасалған туынды түбір етістіктер* (жуын, киін, жаздыр, жаздыртқыз, оқыт, айтыс, көндірі, көрін, жүргізі);

3. *етістіктің жұрнақтары жалғану арқылы басқа сөз таптарынан жасалған туынды түбір етістіктер* (тағала, шегеле, биікте, көкте, жасар, бірік, сана, туне) жатады.

Бұйрық рай в вежливой форме имеет суффикс -ңыз, -ңіз, Мысалы, сана-ңыз — считайте, сөйле-ңіз — говорите, жаз-ыңыз — пишите, кел-іңіз — приходите; түйреніз, шегеленіз, жаздыртыңыз.

-ыңыз, -іңіз. Мысалы: сана-ңыз — считайте, сөйле-ңіз — говорите, жаз-ыңыз — пишите, кел-іңіз — приходите; түйре-ңіз, шегеле-ңіз, жаздырты-ңыз.

III лицо бұйрық рай образуется с помощью аффикса -сын, -сін. Например: ал-сын — пусть берет, кет-сін — пусть уходит, сөйле-сін — пусть говорит; оқысын, оқытсын, кесін, киіндірсін, шегелесін, шегелеттірсін.

Множественное число бұйрық рай II лица образуется с помощью аффикса множественности: ал-ындар — берите, альнындар — берите, сөйле-ндер — говорите, сөйле-ңіздер — говорите, оқы-ндар; барындар, келіндер, оқы-ңыздар, сөйле-ңіздер, бар-ың-ыздар, кел-іңіздер.

III лицо не имеет формы множественного числа.

В русском языке для смягчения к глаголу 2-го лица повелительного наклонения прибавляется частица -ка, чему в казахском языке соответствует суффикс -шы, -ші. Принеси-ка газету — Газет әкелші; Возьми-ка книгу — Кітапты алшы; айтшы, айтшыңызшы, айтсыншы, айтсаңшы, айтсандаршы.

Бұйрық, райдың болымсыз түрі етістіктің негізіне -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе жұрнағы арқылы жасалады. Мысалы: жүрме, жүрмендер, жүрменіз, жүрмесін.

II. Ашық рай — Изъявительное наклонение

Істің, қимылдың қозғалысын білгілі уақытта істелгендігін, істеліп жатқандығын я істелетіндігін және оның істеушісін (субъектісін) қорсете құбылуын етістіктің ашық райы деп атайды.

В русском и казахском языках изъявительное наклонение отличается от остальных тем, что оно имеет только формы времени т. е. изъявительное наклонение обозначает действие, которое происходит, происходило и будет происходить.

Например: білдім, білгенмін, біліп отырмын, білмекмін, білермін.

Ашық рай имеет три времени: настоящее, прошедшее, будущее.

Например: жазып отырмын — пишу, жаздым — написал, жазамын — буду писать.

Одним из важнейших отличий казахского глагола является то, что в образовании форм времен активное участие принимают причастные, деепричастные суффиксы и вспомогательные глаголы, чего нет в русском языке.

1. Жолдас бізге майдандас досынан алған хатты оқып берді.

Товарищ прочитал нам письмо, полученное от друга-фронтовика. В этом предложении глаголы *прочитал* — *оқып берді* выражает форму прошедшего времени. 2. Қазір ол досына хат жазып отыр. Сейчас он пишет письмо другу. В этом предложении глагол *пишет* — *жазып отыр* выражен в форме настоящего времени. 3. Түстен кейін ол хатты почтаға апарды. После обеда он отнесет письмо на почту.

В этом предложении глагол *отнесет* (*апарды*) выражен в форме будущего времени.

Шартты рай

Сослагательное наклонение или условное наклонение

Етістіктің шартты рай түрі цимылдыц, іс-әрекеттің істелу, іске асу мүмкіндігінің шартын білдіреді.

Шартты рай выражает возможность или желательность действия при тех или иных условиях.

В русском языке *сослагательное наклонение* образуется путем добавления к форме прошедшего времени частицы *бы*, которая всегда пишется с глаголом раздельно. Например: Почитать бы теперь хорошую, умную книгу!

В казахском языке, в отличие от русского, обусловленность действия выражается основой глагола путем присоединения к ней аффикса *-са*, *-се* и личных окончаний I и 2 лица.

кел-се-н — если бы ты пришел; *айт-са-н* — если бы ты сказал.

I. *сөй-ле-се-м*, *жаз-са-м*; II. *сөйле-се-ц*, *жаз-са-н*, *сөйле-се-ңіз*, *жаз-са-ңыз*; III. *сөйле-се*, *жаз-са*, *сөй-лесе-к*, *жаз-сацдар*, *сөйле-се-ңіздер*, *жаз-са-ңыздар*.

Глаголы в условном наклонении в III лице личного окончания не имеют.

Етістіктің шартты рай түріне жіктік жалғауы I-жақта-м (жекеше) *-к*, *-к* (көпше), *II-жақ/па-н* (анайы түрі), *-ңыз*, *-ңіз* (сыпайы түрі) *түрінде жалғанады. Шартты райдың III жағының арнаулы жіктік жалғауы болмайды.*

В казахском языке условная форма глагола в сочетании со словом *керек* (*надо*, *нужно*), *екен*, *еді*, *гой* указывает на предположительность действия или (тілек, арман мәнінде айтылады). Ол кешке келсе керек.— Возможно, что он придет вечером. Кітапты охысам керек.— Возможно, я эту книгу читал.

Білсем екен, білсеч екен, білсе екен; білсем еді, білсен еді, білсе еді; білсем гой, білсең гой, білсе гой.

В казахском языке сочетание условной формы глагола с соединительным союзом (*-да*, *-де*, *-та*, *-те*) образует уступительный оборот (противопоставление), что соответствует обороту с союзом *хотя*: Ол ауырса да, міндетін орындайды.— Хотя он и болеет, но выполнит свои обязательства.

Қалау рай — Желательное наклонение

Етістіктің қалау рай түрі іс иесі — сөйлеуші жақтың кимыл, іс-әрекетті қалауын, оған ынтасын, тілек ниетін білдіреді. Мысалы: барғым келді, барса игі еді, барғысы келді.

В отличие от русского, в казахском языке глагол имеет особую форму желательного наклонения, служащего для выражения желания или согласия на совершение действия в будущем.

Қалау рай (желательное наклонение) образуется следующим образом:

а) к основе глагола прибавляются сначала суффиксы *-кы*, *-кі*, *-ғы*, *-п*, затем притяжательные окончания, вновь образованное слово сочетается с вспомогательным глаголом *кел* в третьем лице. Например: *жаз-ғы-м келеді* — хочу писать; *жаз-ғы-н келеді* — хочешь писать; *жаз-ғы-сы келеді* — хочет писать; *жаз-ғы-мыз келеді* — хотим писать; *жаз-ғы-м келмейді* — не хочу писать и. т; *айт-хы-м келді*, *кет-кі-н келді*, *бар-ғы-сы келді*, *сөйле-гі-сі келді*.

б) *Қалау рай* с тем же значением доброжелательства образуется путем сочетания основного глагола в форме условного наклонения со словом *игі* и вспомогательного глагола *еді*, который принимает соответствующие личные окончания.

Қалау рай шартты рай тұлғасындағы етістіктің жіктеліп келген игі еді сөздерімен тіркесуінен де жасалады Например: *барса игі едім*, *барса игі едің*, *барса игі еді*, *барса игі едік*.

в) к основе глагола прибавляются суффиксы *-қай*, *-кей*, *-гай*, *-гей* затем личные окончания.

Например: *бар-гай-сын*, *бар-гай*, *кел-гей-сін*, *кел-гей*. Желательное наклонение образуется путем сочетания глагола *еді*, который принимает соответствующие личные окончания.

Например: *баргай едім*, *баргай едің*, *баргай еді*.

Эта форма изменяется по лицам и числам.

Единственное число

Множественное число

(жекеше)

(көпше)

Менін оқығым келеді.

Я хочу учиться.

Біздің оқығымыз келеді. Мы хотим учиться.
 Сенің оқығың келеді. Сендердің оқығыларың келеді.
 Ты хочешь учиться. Вы хотите учиться.
 Сіздің оқығыңыз келеді. Сіздердің оқығыларыңыз келеді.
 Вы хотите учиться. Вы хотите учиться.
 Оның оқығысы келеді. Олардың оқығылары келеді.
 Он хочет учиться. Они хотят учиться.

1-жаттығу. Төмендегі сөйлемдерден ашық, бұйрық, райлы етістіктерді тауып, олардың қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

1. Ол бор ал сын, тақтаға жазсын. 2. Ол бүгін онда бармасын, мұнда келсін. 3. Қоғам жұмысына қатысындар. 4. Жиналысқа уақытыңда келініздер. 5. Бұл үйдің төбесінде кішірек қызыл жалау желбіреп тұр. 6. Түн ортасында аттарды жемдеп алармыз. 7. Салтанат үнсіз, сабырмен көп уақыт қызыға тындапты.

2-жаттығу. Төмендегі сөйлемдерден шартты, қалау райлы етістіктерді тауып, олардың қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

1. Ексең орасын, берсең аларсын. 2. Мен келсем, сен жок екенсің. Сен келсен, біз кітапханаға барар едік. Онда барсақ, кітап оқыр едік. 3. Сен маған қағаз берсен, мен саған кітап беремін. 4. Мен инженер болғым келеді. 5. Менін су ішкім келеді. 6. Менін ел аралап кайтқым келеді. 7. Ойнап сөйле-сең де, ойлап сөйле. 8. Ел алғысын алсан елеулісі боларсын.

3-жаттығу. Сөйлемді оқып, етістіктердің қайсысы қай райында екенін, олардың қалай жасалғанын айтып беріңдер.

1^Алға ұмтыл. 2J Үйрен де жирен^3. Батыр туса, ел ырысы, жаңбыр жауса, жер ырысы. 4. Оқып білім алуға, жетілуге аянба. 5. Ақылды мақтанса, істі тындырар. Ақымақ мақтанса, аяғыш сындырар. 6. Денсаулығыңды сақтап, өзінді-өзің күтіп жүргейсің. 7. Гүлі сулу орманды, жүзі жылы жандарды сусатпағым келеді, құшақтағым келеді.

4-жаттығу. Төмендегі етістіктерді барлық рай формаларына схемамен көрсетіңіздер: жаз, оқы, түсір, сөйле, биле.

Райлар				
	ашық рай	бұйрық. рай	шартты рай	қалау рай
жазу	I. жазамын II. жазасың жазасыз	жазайын жаз жазыңыз	жазсам жазсаң жазсаңыз	жазғым келеді жазғың келсін жазғыңыз келеді

оқу	III. жазады	жазсын	жазса	жазғысы келеді
	I. окимын	окиын	оқысам	оқығыс келді
	II. окисын	оқы	оқысаң	ОҚI.іFІ.ІІІ келді
	оқысыз.	оқыңыз	оқысаңыз	оқығыңыз келді
	III. окиды	оқысын	оқыса	оқI.іFІ.ІСЫ келді

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

НА ЭКСКУРСИИ — САЯХАТТА

— Бізбен бірге саяхатқа барғыңыз келе ме?
 — Желаете ли поехать с нами на экскурсию?
 — Сіздер қайда барасыздар?— Куда вы поедете?
 — Біз ертең машинамен жүреміз.— Мы поедем завтра на машине

— Біз биік таудағы әйгілі "Медеу" мұз айдынын көруге, күн шұғылалы Қазақстанның астанасы — Алматымен, Қазақстанның табиғатымен танысуға келдік.— Мы приехали посмотреть знаменитый высокогорный каток Медео, познакомиться с замечательной столицей солнечного Казахстана Алматы, с природой Казахстана.

— Біз мұнда он бес күн боламыз.— Мы здесь пробудем 15 дней.

— Қала сыртындағы қандай орындар саяхат жасауға қызықты?— Какие загородные места интересны для экскурсий?

— Ертең біз Үлкен Алматы көліне, Қапқағай ГЭС-іне, Қапшағай су бөгеніне барамыз.— Завтра мы поедем на Большое Алматинское озеро, на Капчагайскую ГЭС, на Капчагайское водохранилище.

— Бізге бұл жер унады.— Нам здесь понравилось.

ЖЫЛ МАУСЫМДАРЫ — ВРЕМЕНА ГФДА

Біз енді жануарлар тіршілігін жыл мезгілдеріне байланысты қарастырамыз. Бір жылда 12 ай болатындығы әрбір үш айдан жыл маусымдары: күз, қыс, көктем, - жаз кайталайтындығы сендерге бұрыннан белгілі. Дегенмен естеріңе түсіру үшін жыл маусымдарындағы қазақша айлардың қалай аталатындығын айта кетелік.

Мектептердегі алғашқы сабақ сентябрьден басталады. Міне, бұл күздің алғашқы айы. Оны қазақша қыркүйек дейді. Келесі октябрь айын — қазан, ноябрь айын — қараша дейміз. Сонымен күз маусымы қыркүйек, қазан, қараша айларынан құралады.

Жер бетін үлпілдек қар жауып, бетті алғашқы аяз өбетін декабрь айы — қыстың басы. Оны казакша желтоқсан дейді. Январды — қантар, февральді — ақпан дейтіндігін естен шығаруға болмайды. Желтоқсан, қантар, ақпан — бұлар қыс айлары.

Қар еріп жан-жануар қыстың суығынан біраз жадыраған маусым — көктем. Көктемнің алғашқы айы марттан басталады, оны казакша наурыз дейді. Апрельді — сәуір, мамырды — мамыр деп атаймыз.

Көктемгі маусым — наурыз, сәуір және мамыр айларынан тұрады.

Орман — тоғайда құстар сайрап, балалар өзен-көлдердің суына шомылып, көңілді демалыста болатын маусым жаз айларына тура келеді. Жаздың бірінші айы июнь, оны казакша маусым дейді. Келесі ай — июль, оны казакша шілде десе, жаздың соңғы айы август — тамыз деп аталады. "Сонымен маусым, шілде, тамыз айлары — жаз маусым ындағы айлар.

Жан-жануарлардың барлығы жыл мезгілдеріне қарай түрліше тіршілік етеді. Жануарлар тіршілігі белгілі бір маусымды қайталап отырады. Қалың жануарлар тіршілігіне орай табиғатта кандай құбылыстардың болатындығын алдын ала білуге ежелден-ақ машықтанған. Міне мұны табиғат күнтізбесі дейміз. (С. Махмұтов.)

СӨЗДІК

күз — осень
қыс — зима
көктем — весна
жаз — лето
ай — месяц
қар — снег
аяз — мороз
орман — лес
балалар — дети
маусым — июнь
тамыз — август

қыркүйек — сентябрь
казан — октябрь
қараша — ноябрь
желтоқсан — декабрь
қантар — январь
ақпан — февраль
наурыз — март
сәуір — апрель
мамыр — май
шілде — июль

ЗАНЯТИЕ 43

Етістіктің, шақтары — Времена глагола

Любое действие или состояние предмета, обозначаемого глаголом, совершается или происходит во времени, которое выражается определенными формами глагола. Поэтому категория времени — самая существенная грамматическая категория глагола, отличающая его от всех других частей речи.

В обоих языках глагол в основном имеет три времени: *прошедшее* (откен шақ), *настоящее* (осы шақ) и *будущее* (келер шақ).

Осуществление любого действия, процесса, состояния во времени рассматривается в морфологии с точки зрения говорящего. Таким образом, время глагола выражает отношение действия, состояния, процесса к моменту речи. Сойлесіп отырмыз (осы шақ), сойлескенбіз (откен шақ), сойлесерміз (келер шақ).

Откен шақ — Прошедшее время

Етістіктің откен шағы істің сойлеп турған кезден бұрып болғандығын білдіреді. Прошедшее время называет действие, которое происходило до момента речи. Мен Досанга жолықтым. Онын жұмысы бітіпті. Ойлаған максаты орындалған. Мен онымен талай рет сойлескенмін. Мен онымен кетерде де сейлескен едім. Глаголы *жолықтым, бітіпті, орындалған, сойлескенмін, сейлескен едім* показывает, что названные действия происходили до момента речи, до того, как началось об этом речь. Істің болып ету мезгілінің сойлеу уақытына алыс-жақындығына және оның анық, анық еместігіне қарай откен шақтың өзі бірнеше жікке түрленеді. Откен шақтың үш түрі бар.

Но промежуток времени, прошедший до момента речи, может быть весьма различным в смысле близости или давности, а также определенности или неопределенности совершенного действия. Это может быть действие, которое произошло за час до момента речи, вчера, месяц тому назад или давным-давно. Субъект может говорить о действии, которое сам видел или совершил, или о действии, которое произошло без его участия, но он узнал о нем из других источников. Все эти действия, которые произошли до момента речи, предаются с различными значениями, выражаемыми той или иной формой прошедшего времени. Основными в казахском языке являются три формы прошедшего времени:

1. Жедел откен шақ (очевидная форма прошедшего времени)
2. Бұрынғы откен шақ (давно прошедшее время).
3. Ауыспалы откен шақ (переходное прошедшее время).

1. Жедел откен шақ — Очевидная форма прошедшего времени.

Откен шақтың бұл түрі іс-әрекет, кимылдың дәл сойлеп турған уақыт алдында гана болып өткенін білдіреді. Мұнда іс-әрекеттің нақтылы анық болғандығы баяндалады. Мысалы: жаздым, кездестім. (Жедел откен шақ обозначает, что дей-

ствие достоверно совершилось до момента речи, действие достигло цели и дало определенный результат). Коны рау соғылды.— Зазвенел звонок. Қыс түсті — Наступила зима. Өзен катып қалды.— Речка застыла.

Жедел откен шақ (очевидное прошедшее время) образуется путем присоединения к основе глагола суффиксов -ды, -ді, -ты, -ті и личных окончаний для I и II лица (-м-н, -ңыз, -ніз, -к, -к, -н, -дар, -ц, -дер, -ңыз, -дар, -ніз, -дер). Мысалы: айт-ты-м, айт-ты-ц, айт-ты; бар-ды-м, бар-ды-н.

<i>Же</i>	<i>кеше</i>	<i>Көпше</i>
I л. жаз-ды-м — я написал	жаз-ды-к — мы написали	
II л. жаз-ды-ц — ты написал	жаз-дың-дар — вы написали	
жаз-ды-ңыз — вы написали	жаз-ды-ңыз-дар — вы написали	
III л. жаз-ды — он написал	са	
	жаз-ды — они написали	

Суффиксы -ды, -ді, прибавляются после конечных гласных, сонорных и звонкого з, -ты, -ті после конечных глухих согласных.

2. Бұрынғы өткен шақ

Давно прошедшее время (или неочевидное прошедшее время).

Бұл шақ, іс-әрекеттің, қимылдың сөйлеп тұрған уақыттан әлдеқайда бұрын, ертеде болып өткенін білдіреді.

Ежелгі немесе бұрынғы өткен шақ выражается действие, прошедшее давным-давно. При этом сам говорящий не был очевидцем данного действия, а узнал о нем из различных источников.

Эта форма часто употребляется в сказках, поговорках, загадках;

Ертеде бір бай болыпты,
терт түлікке еай болыпты.
Ағайынды екеу болыпты,
екеуі тату турыпты.
Ортасында тау болып
Бірін-бірі көрмепті,
Екеуінің міндеті
Орындайтын бір бопты.

Жил-был в старину один бай,
у него четыре вида домашнего скота
(обычный зачин сказки).
Были два родных брата, жили они дружно, но не видели друг друга, потому что между ними была гора.
Однако обязанности у них были одни й те же.

(Жұмбақ: Көз бен мұрын)

(Загадка. Глаза и нос).

Бұрынғы өткен шақ, бірнеше жолмен жасалады. Давно прошедшее время глаголов казахского языка образуется несколькими способами.

1. *Бұрынғы өткен шақ*, образуется посредством прибавления к корню или к основе глагола суффикса причастия прошедшего времени (есімшенің откен шақ түріне) -кан, -кен, -ған, -ген и личных окончаний сказуемости (предикативности).

(мен) көр-ген-мін, (сен) көр-ген-сің, (ол) көр-ген, айт-қан-мын (я сказал), айт-қан-сың (ты сказал), айт-қан (он сказал), ал-ған-мын, жап-қан-сың.

2. *Бұрынғы өткен шақ* образуется путем прибавления к основе слова суффикса -ып, -іп, -п а затем окончания предикативности айт-ып-пын, айт-ып-пыз, көр-іп-пін, көр-іп-сің, көр-іп-ті, жаз-ып-сың, тыңда-п-ты.

3. *Бұрынғы өткен шақ*, образуется путем прибавления к основе глагола аффиксов (кан, -кен и -ып, -іп, п), а так же -ушы формы со вспомогательным глаголом — и личных окончаний, образующих сложную форму прошедшего времени.

(-кан, -кен және -ып, -іп, -п тұлғалары мен -ушы аффиксті етістіктер -е етістігінің жіктелуімен күрделене айттылып бұрынғы өткен шақ жасалады). Например: бар-ған ем, көр-іп ең, айт-ушы еді, айтқан едім, айт-ып едім, бар-ған екен, көрген едім, тапқан едік, еккен еді, байлаған едім, байлаған едің, байлап едім, байлап едің, байлап еді.

Бұрынғы өткен шақтың жіктелу үлгілері:

1-ү л г і :

жак	жекеше	көпше
I	барыпшын. келіпін	барыпшыз, келіпсіз
II	барыпсың, келіпсің	барыпсындар, келіпсіндер
	барыпсыз, келіпсіз	барыпсыздар, келіпсіздер
III	барыпты. келіпті	барыпты, келіпті

2-ү л г і :

жак	жекеше	көпше
I	барғанмын, келгенмін	барғанбыз, келгенбіз
II	барғансың, келгенсің	барғансындар, келгенсіңдер
	барғансыз, келгенсіз	барғансыздар, келгенсіздер
III	барған, келген	барған, келген

3. Ауыспалы өткен шак.

Переходное прошедшее время

Бұл тулгалар өткен шақта сойлеушінің істің орындалғанын нақ/пылы баяндауын білдіреді.

Переходное прошедшее время (ауыспалы өткен шак), в отличие от *категорического прошедшего* (жедел өткен шак), выражает действие более длительное и не имеет оттенка категоричности.

Ауыспалы өткен шак образуется путем присоединения к основе глагола аффикса деепричастия -а, -е, -й и плюс суффикса -тын, -тін и личного окончания. Например: I

I. Мен айт-а-тын-мын	Мен біл-е-тін-мін
II. Сен айт-а-тын-сың	Сен біл-е-тін-сің
III. Ол айт-а-тын	Ол біл-е-тін

Для 3-го лица единственного и множественного числа особых окончаний нет.

Един, число

Жазатын-мын (я писал)	Жазатын-быз (мы писали)
Жазатын-сын (ты писал)	Жазатын-сың-дар (вы писали)
Жазатын-сыз (вы писали)	Жазатын-сыз-дар (вы писали)
Жазатын (он, она писал/а)	Жазатын (они писали)

Множ. число

Ауыспалы өткен шак, есімше очень часто употребляется в сочетании со вспомогательным глаголом -е.

Мен экскурсияға жиі баратын едім.

1-жаттығу. Етістіктерді астын сызып, қалай жасалып тұрғанын айтындар да еткен шактын қай түріне жататынын түсіндірішср.

1. Алма Жамбыл қаласынан келді. 2. Асан газетке жазылды. 3. Жұмысқа мен сағат сегізге бардым. 4. Сендер үйге хат жаздындар. 5. Ол Петербургке хеше кеткен. 6. Сауле ҚазМУ-ді биыл бітірген. 7. Кеше олар жақсы әңгіме тындапты. 8. Ол былтырғы жайлау болатын. Ағайынды екеуі одан бұрың да екі-үш жыл сонда отырған. Қой коктемде осында қоздаған. 9. Жомарттын жоспарын Жанат сегіз күн ұстады. Әрбір нүктесіне дейін сынап қарады.

2-жаттығу. Сейлемдерден өткен шақта тұрған етістіктерді тауып, жедел еткен шактын астын тузу сызықпен, бұрынғы еткен шакты ирск сызықпен, ауыспалы еткен шакты үзік сызықпен сызып, кешіріңдер.

1. Лагерь дружинасы отряд-отрядымен, одан звено-звено-сымен сызыққа к ел іп сапка турды. (С. Бак.). 2. Балалар танертенгі гимнастикаға кірісті. (С. Бак.). 3. Астыққы* тиісті жерлеріне тасуға жуз елу мыщнан астам жуқ машинасы катынасты. (С. М.). 4. Мундағы балалар неше түрлі кызыкка, тамашаға, ойын мен күлкіге кенелген (С. Бак.). 5. Жастардың талаптарын Строгое аса бір сүйсінген ажармен тындаған еді. (М. Ә.). 6. Ол туста жаздығүні мал жайлайтын, балалар асыр сала доп ойнайтын. Ал қыстығүні аппак кар басып, алай-тулей боран тутеп туратын. ("Балдырган" журналынан.). 7. Қонақтар шай ішіп, жайланып болды. 8. Кемпірдің әңгімесі шешен, ұғымды тілмен ұзақ айтылды. (М. Ә.).

Өздерін астын сызған өткен шак етістердің қалай жасалып тұрғанын айтындар.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

ГҮЛ ДҮКЕНІНДЕ — В ЦВЕТОЧНОМ МАГАЗИНЕ

- Мен гүл шоғын алайын деп ем.— Я хотел бы приобрести букет цветов.
- Гүл шоғын тандап беріңізші?— Подберите, пожалуйста, букет цветов?
- Менің кызыл және ак қалампыр гүл шоғын сатып алғым келеді.
- Я хотел бы купить букет из красных и белых гвоздик.
- Бір себет гүл ханша тұрады?— Алты тенге тұрады.
- Сколько стоит корзина цветов?— Шесть тенге.

Прочитайте. Переведите на русский язык.

НЕ ЕКСЕҢ — СОНЫ О РАСЫ Ң

(мысал)

Талай өрмен, қырмен жалтара қашқан қорқау ақшам кезінде босансып, буралақтай бастады. Аншы окшелеп қуа түсті. Жаны қысылған арлан ағаш бауырындағы мал қорасына қойып кетті. Жүгірісіп келіп малшылар қоршап алды. Аншы жігіт атын қантара салып, іргеге түмсығын тыға жығылған қасқырға құрық салып, сүйреп шығарды. Қорқаудың жүні жығылып, мүләйімсіп тұр. Сала құлаш шығып кеткен тілін жиып ала алмайды, солқ-солқ етеді.

Аншы қасқырды өлтірмекші болып, сойылын кетере беріп еді, таяқты карт әжей арашаға қилікті.

— Сабыр ет, балам, бұтаға қорғаланған торғай да аман калушы еді. Бізді пана көріп келді ғой.

— Әжей, айтқаныңызға құлдық. Бұл жау ғой, жаз бойы малымызға шауып, дамыл бермеді. Көп шығынға ушыратты. Дұшпанды аяуға бола ма?— деді. Қарт әже сәл ойланып:— Солай екен. Ендеше, "Не ексең — соны орасың" деген, өз обалы өзіне, еркің білсін, балам,— деді. 3. *Иманбаев*.

СӨЗДІК

аншы — охотник
мал қорасы — скотный двор
солк-солқ етеді — трясется
өлтiрмекшi болып — хотел убить

жау — враг
сәл ойланып — призадумавшись
"Не ексең — соны орасың"— что посеешь, то и пожнешь

В о п р о с ы :

Аншы нені қуа түсті?
Қарт әжей не деді?
Аншы не істемекші болды?

ЗАНЯТИЕ 44

2. Осы шак, — Настоящее время

Етістіктің осы шағы істің дағдылы түрде болып тұратын немесе істің сойлеп тұрған кезде істеліп жатқанын білдіреді. (Настоящее время называет действие, которое происходит в тот момент, когда о нём говорится) Например: Құс ұшады. Су ағады. Жел соғады. Жер көгереді. Бұлбұл сайрайды.

В приведенных примерах глаголы настоящего времени ушу, агу, сайрау указывают на действия, не связанные с моментом речи, осуществляющиеся вне временных ограничений, как бы являющиеся постоянными свойствами явлений действительности. Самолет ушып келе жатыр. Су агып жатыр. Бұлбұл сайрап тұр. В этом примере ушу, агу, сайрау свидетельствует о том, что действие совершается в то же самое время, когда говорящий сообщает об этом, т. е. действие совпадает с моментом речи. Настоящее время глагола в казахском языке обозначает постоянно совершающееся действие или действие, совершаемое в данный момент.

В зависимости от характера действия оно имеет две формы:

1. Нак осы шак (собственно — настоящее время); 2. Ауыспалы осы шак. (переходное настоящее время).

Нак, осы шак, — Собственно настоящее время

Нақ осы шак, істің сойлеп тұрған кезде істеліп жатқанын білдіреді. (Нак осы шак обозначает действие, совпадающее с моментом речи). Қазір далада жанбыр жауып тұр.— Сейчас на улице идет дождь. Нак осы шак. Шамсия шай ішіп отыр.— Шамсия пьет чай.

Нак осы шак имеет две формы: простую и сложную (күрделі түрі).

а) Жалан осы шак (простое настоящее время) бывает только у четырех глаголов: отыр (сидеть, сиди), тұр (стоять, встать), жүр (ходить, ходи), жатыр (лежать, ложись), которые, в отличие от других глаголов, непосредственно принимают личные предикативные окончания, как и именные формы.

Н а п р и м е р : Аталған етістіктердің жіктелу үлгісі мынадай (спрягаются они так):

Лицо жак	Жекеше — Единственное число			
I.	отырмын (я сижу)	тұрмын	жүрмін	жатырмын
II.	отырсың (ты сидишь)	тұрсың	жүрсің	жатырсың
	отырсыз (вы сидите)	тұрсыз	жүрсіз	жатырсыз
III.	отыр (он, она сидит)	тұр —	жүр —	жатыр —
	Көпше -- Множественное лицо			
I.	отырмыз (мы сидим)	тұрмыз	жүрміз	жатырмыз
II.	отырсындар (вы сидите)	тұрсындар	жүрсіндер	жатырсындар
	отырсындар (вы сидите)	тұрсындар	жүрсіндер	жатырсындар
III.	отыр (они сидят)	тұр —	жүр —	жатыр —

3-е лицо не имеет окончания.

Таким образом, эти глаголы, являясь основой, без всяких изменений одновременно могут иметь формы двух лиц: II лица повелительного наклонения (кроме жатыр), (сен отыр, сен тұр, сен жүр) и III лица изъявительного наклонения (ол отыр, ол тұр, ол жүр).

ә) Нак осы шақтың күрделі түрі. Сложная форма действительного — настоящего времени.

Күрделі нак осы шак состоит из основного глагола, который принимает форму деепричастия (-п, -ып, -іп, и одного из выше названных глаголов) отыр, тұр, жүр, жатыр при этом личные окончания присоединяются к вспомогательному

глаголу: Мен жазып отырмын — Я пишу буквально сейчас. Сен жазып отырсың.— Ты пишешь буквально сейчас. Сіз жазып отырсыз — Вы пишете буквально сейчас. Ол жазып отыр.— Он пишет. Мы работаем на заводе. Біз зауытта жұмыс істеп жүрміз.

Нақ осы шақтың күрделі түрі төмендегідей жіктеледі:

Жак, лицо	жекеше един, число
I	оқып жүрмін, сөйлеп тұрмын (говоря)
II	оқып жүрсін, сөйлеп тұрсың (говоришь)
	оқып жүрсіз, сөйлеп тұрсыз (говорите)
III	оқып жүр — сөйлеп тұр — (говорит)
	кепше множест. число
	сөйлеп тұрмыз (говорим)
	оқып жүрміз
	сөйлеп тұрсындар (говорите)
	оқып жүрсіңдер
	оқып жүрсіздер
	сөйлеп тұр (говорят)
	оқып жүр

При спряжении сложной формы действительно настоящего времени по лицам изменяется только последний вспомогательный глагол, а основной глагол остается в форме дееспричастия без изменения.

2. Ауыспалы осы шак — Переходное настоящее время

Ауыспалы осы шак, етістіктің сөйлемде басқд сөздермен тіркесіп айтылу ыңғайына қарай бірде осы шак, бірде келер шак мағынасын білдіреді. Осы шак/ның бул түрінің ауыспалы деп аталуы да осыдан.

В казахском языке *ауыспалы осы шак*, образуется посредством присоединения к основе глагола суффикса -а, -е, -й, а затем прибавляются к ним личные окончания. Например : келе-мін (прихожу), сөйле-й-мін (говоря), бар-а-мын, кел-е-мін, ойла-й-ды. Колхозшы егін айда-й-ды, мал өсір-е-ді. Шахтерлер көмір қаз-а-ды. Пароход теңізде жүз-е-ді. Мен газет, журнал оқи-мын. Сен кітапты көп оқи-сың.

В переходном настоящем времени 3-е лицо единственного и множественного числа имеет окончания -ды, -ді.

В казахском языке обозначает действие, которое происходит в настоящее время или будет происходить в будущем.

Ауыспалы осы шакта белгілі заттың, күбылыстың езіне тән хымлдау, хозгалу хасиеттерінің дағдылы түрде үздіксіз болып тұратындығы көрсетіледі.

Настоящее же время эта форма выражает в том случае если речь идет о действии, совершающемся постоянно систематически, и это действие, состояние или процесс является характерным свойством данного предмета явления и т. п.

Спряжение настоящего переходного времени.
Ауыспалы осы шақтағы етістіктің жіктелуі;

лицо жак	Жекеше Единственное число	Кепше — Множеств, число
I.	жазамын, жүремін, сөйлей-мін	жазамыз, сөйлейміз, жүрсміз
II.	жазасын, жүресің, сөйлей-сің	жазасындар, сөйлейіндер, жүресін-дің
	жазасыз, жүресіз, сөйлейсіз	жазасындар, сөйлейіңдер, жүрсіздер
III.	жазады, жүреді, сөйлейді	жазады, сөйлсіді, жүрсіді

Келер шак — Будущее время

Будущее время называет действие, которое произойдет или мыслится как возможное после момента речи.

(Келер шак, іс-әрекет, қимылдың сәулеті турған уақыттан кейін болатындығын білдіреді Шысалы. Экскурсия» бармақпыз, сонда кездесерміз.

В этом примере показывают такие действия, которые произойдут или могут произойти после момента речи, которые представляются говорящему как вполне возможные в будущем.

В казахском языке от любого глагола свободно может образоваться форма будущего времени.

Келер шак (будущее время), как прошедшее и настоящее время, в зависимости от значения и способов образования, так же подразделяется на три формы.

(Етістіктің келер шак, түрі болашақ Мезгілдің қазіргі уақытта жақын — алыстығына қарай үш шүрлі болады):

1. Болжалды келер шак Предположительное будущее
2. Махсатты келер шак (Достигнутое будущее или будущее цели)
3. Ауыспалы келер шак (Переходное будущее)

1. *Болжалды келер шак*, (Предположительное будущее). *Болжалды келер шақта істің істелу мүмкіндігі кесін айтылмай, болжам түрінде оҮідіріледі, яғни істің қашан болатынына шек қойылмайды.*

Болжалды келер шак, выражает действие с оттенком долженствующей завершенности в будущем, осуществление которого мыслится лишь как возможное, удовлетворительное. В русском языке значение этой формы можно приблизительно передать модальными словами возможно, пожалуй, может быть: Кал ада мейманханага орналасарсын. В городе, может быть, остановишься в гостинице.

Болжалды келер шак образуется при помощи суффикса -ар, -ер, -р, а после их личных окончаний I и II лица по спряжению ничем не отличается от других форм времени.

П р и м е р ы : кара-р-мын, кара-р-сын, кара-р, Тсел-ер-мін, кел-ер-сің, кел-ер, кайт-ар-мын, кайт-ар-сың, кайт-ар.

Етістіктің болжалды келер шак түрінің жіктелу үлгісі.

жак лицо	жекеше — единственное число	көпше — множеств, число
I.	жазармын, жазбаспын	жазармыз, жазбаспыз
II.	жазарсың, жазбассың	жазарсыңдар, жазбассыңдар
	жазарсыз, жазбассыз	жазарсыздар, жазбассыздар
III.	жазар, жазбас	жазар, жазбас

2. *Максатты келер шак*.— Будущее время цели.

Максатты келер шақта болашақта істелетін іс максат түрінде айтылады.

Максатты келер шак обозначает такое действие или состояние, которое производитель действия намерен выполнить в будущем или считает своей целью. Ертең біз поезга шыкпапыз.— Завтра мы намерены выйти к поезду. Жазда мен Мэскеуге бармакпын.— Летом я намерен поехать в Москву. Бұл белмеде Ділде тұрмақ.— В этой комнате должна жить Дильда. Максатты келер шак образуется путем прибавления к основе глагола аффикса -мак, -мек, -бак, -бек, -пак, -пек и принимают личные окончания.

Мен жаз-бак-пын.

Я намерен писать.

Сен айт-пак-сың.

Ты намерен сказать.

Ол сөйле-мек.

Он намерен говорить.

Иногда в форме *максатты келер шак*, (будущее намерения) между аффиксом -бак, -бек, -пак, -пек и аффиксом лица вставляется аффикс -шы, -ші, который не изменяет основного значения формы, а придает действию

более уверенный характер и приближает время совершения действия: Мен айт-пак-шы-мын. Я намерен (собираюсь) сказать, -бар-мак-шы-мын, кел-мек-ші-мін, бар-мак-шы-сын, кел-мекші-сің, көр-мек-ші-мін.

При образовании отрицательной формы *максатты келер шак* (будущее намерения) глагол с аффиксом -мак, -мек, -бак, -бек, -пак, -пек сочетается со словом *емес* (не есть), которое принимает аффиксы лица (за исключением 3-го лица ед. и мн. числа). Например:

Мен биыл Алматыга бармак емеспін.

Я в этом году не намерен ехать в Алматы.

Максатты келер шак спрягается так же, как и другие глаголы.

Етістіктің максатты келер шак түрінің жіктелу үлгісі:

лицо — жак	жекеше — единственное число	көпше — множеств, число
I	жолыкпапын, жолыкпакшы-мын	жолыкпапыз, жолыкпакшымыз
II	жолыкпаксың, жолыкпакшысың	жолыкпаксыңдар, жолыкпакшысыңдар
	жолыкпаксыз, жолыкпакшысыз	жолыкпаксыздар, жолыкпакшысыздар
III	жолыкпак, жолыкпакшы	жолыкпак, жолыкпакшы

3. *Ауыспалы келер шак* — Переходное будущее

~ В казахском языке *ауыспалы келер шак* (переходное будущее), как и русское простое будущее, по своей внешней форме совпадает с *ауыспалы осы шак* (переходным настоящим), даже одна и та же форма глагола обычно имеет двойное значение (в *ауыспалы осы шак* распознается по контексту). (*Ауыспалы келер шак* пен *ауыспалы осы шактын* жасалу жолы бірдей. *Шактын* бұл екі түрі бір-бірінен сөйлемдегі мағынасына қарай ажыратылады). Мысалы: турады деген етістік. Ол таулы жерде турады деген етістік. Ол таулы жерде турады дегенде, осы шакты білдірсе; Ол ертең жетіде турады дегенде, келер шакты білдіреді. Мен ертең сағат 7-де тұрамын. Сендерге біз екі күннен кейін келеміз. Мұнда: тұрамын, келеміз сөздері келер шактық мағынада жұмсалып тұр: ал күс ұшады, ол орысша сөйлейді дегендегі ұшады, сөйлейді дегендері осы шак мәнінде жұмсалып тұр.

1-жаттығу. Осы шақта айтылып тұрған етістіктердік ішінен нақ осы шактын астын түзу сызықпен, *ауыспалы осы шакты* ирек сызықпен сызып, көшіріндер.

АУА РАЙЫ — ПОГОДА

1. Бала аяқтарын бауырына алып, сыздың үстінде ұйықтап жатыр. Ол шым-шыпырық түс көріп жатыр. (В. К.).
 2. Оқоптан ұйықтап жатып, сандырақтап сөйлеген біреудің дыбысы естіліп тұр. (В. К.)
 3. Өзеннің арғы жағында бір топ жылқы жайылып жүр. (В. К.).
 4. Олардың кашып бара жатқанын өрт сәулесімен алыстан ғана көріп жүрміз. Барлығы мәз-мейрам шүйіркелесіп, жөн сұрасып жатыр. (Ғ. Сл.).
 6. Дуылдап келген қыз-келіншектер жамыраса сейлеп отыр. ("Қаз. әдеб." газетінен).
 7. Шөп араларында жүрген кара шегірткелер ғана шырылдайды.
 8. Оқи берсең, көзің ашылады, отыра берсен жалқаулық басынады. (Макал.).
 9. Жақсы сөз жан сүйсіндіреді. (Макал.).

2-жаттығу. Текстен келер шакта айтылып тұрған етістіктерді тауып, олардың үстіне сол келер шактын пай түріне жататынын белгілеңдер.

1. Енді бір-екі жұмадан кейін гүлдер төгіліп, олардың орнына жеміс түйірлері көзге түсе бастайтын болар. Бал аралары дала гүлдеріне ауыспақ. Құстар сайрауын қойып, балапандарын асырауға кіріспекші. Одан кейін бірнеше жұма откен сон, шиелер қызарып, мойылдар қарайып, алмалардың түйірі үлкейе бастар. Қара бидай дәнін тастар, Құстар топ-топ болып ұшып жүрер. Аяндап күз де келер. (И. Ғ.).

2. Асыл адам айнымас,
 Бір бетінен қайрылмас.
 Кермесем де, көрсем де,
 Көңілім сенен айрылмас (Абай.).

3-жаттығу. Төмендегі тексті оқып, мағынасының не жөнінде болып тұрғанын аңғарып, әрбір сөйлесімдегі ойлардың қай шакта айтылып тұрғанын айтындар.

Топырақ әлі дегдімеген. Ойпандар мен шұқанақтарда бұларды бүркыраған іркінді сулар жатыр. Әр жерде комақты, биік тобылғылардың түбінде тулақтай-тулақтай қар қалдығы көрінеді. Бірақ әлем өзгеше түрге енген. Төңірек күн сәулесіне бөгіп, манаурап тұр... Аяқ асты жұмсақ, түп-түп болып тығыз өскен қалың шөп. Тереннен көк кеулеп келе жатқаны байқалады. Кішкентай бала күшік осы жана тебіндеген көдені иіскеді де, жасыл мамық үстіне аунап-аунап алады. Содан соң табандарын тарбитып, керіле созылған қалпын күнге төсеп ұзақ жатты.

4-жапығу. Қатар жазылған сөйлемдерді салыстырып оқындар. Етістікті тауып, олардың қай уақыттағы істі білдіріп тұрғанын айтындар.

1. Қаз ұшып жүр. Қаз ұшып кетеді. Қаз ұшып кетті. 2. Шам жағулы тұр. Шам жағылады. Шам жағылды. 3. Ойын басталады. Ойын басталды. Ойын басталып жатыр..

- 1.— Бүгін ауа райы қандай?— Какая сегодня погода?
 — Бүгін ауа райы суық.— Сегодня холодная погода.
- 2.— Сіз ауа райы туралы хабар тындадыңыз ба?
 — Вы слушали сводку погоды?
 — Жауын болады дейді.— Обещали дождь.
- 3.— Ертең ауа райы қандай болады?
 — Какая завтра будет погода?
 — Баяу ж ел еседі деп күтілуде.
 — Ожидается слабый ветер.
- 4.— Жакын а рада ауа райы қалай болады екен?
 — Какая погода ожидается в ближайшее время?
 — Алдағы жакын уақытта ауа райы ашық болады екен.
 — В ближайшее время ожидается ясная погода.
- 5.— Сіздерде қыс қалай болады?
 — Какая у вас бывает зима?
 — Аяз жиі болып тұрады.
 — Часто бывают морозы.
 — Қыста қаладан гөрі тауда жылылау.
 — Зимой в горах теплее, чем в городе.

Прочитайте. Переведите на русский язык.

БАЗАРШЫ ЖІПТ ПЕН АҚЫЛДЫ ҚЫЗ

Ертеде бір бидің жалғыз ұлы болыпты. Ақылдылығымен, әділдігімен ел аузына іліккен би ұлының болбыр өскеніне налиды екен. Бірде — алые сапар үстінде келе жатқан эхе баласын сынамаққа "Қарағым, осы жолды қалай қысқартуға болады?" дегенде, аң-таң қалған ұлы мандыртып жауап айта алмайды. "Ой, жетесіз, әсерлі әңгіме айта білсең жолдың қысқарғаны сол", — деп қатты күйінген би ойланып-толғанып бір шешімге келеді.

Бір күні ұлының алдына жүз саулық қой салып, базарға айдатады. Сапарға шығар алдында шартын айтады:

— Балам, мына малды базарда ретін тауып үш рет сатып, пул етерсің. Бір рет сатсаң сен маған үл емессің, үйдің бетін көрме...

Әкенің қатал сынына ұшыраған байгүс бала малый айдап базарға келсе, сатып алушылар көп екен. Саулықтардың күнын сұраған халыққа:

— Әр басты үш реттен сатамын,— дейді иесі.

— Оу, бір койды үш рет сатқанды кімнен көріп едің?— деп таңырқаған жұрт теріс айналып кете беріпті.

Кун артынан кун жылысып, малы етпей, әбден қажып, шаршаған базаршы жігіт малының жанында бүктүсіп бүрісіп жата береді.

Жігіттің мұң басқан жүзін көріп аяп кеткен бір жас қыз одан:

— Неге сонша жабыркаусын, жігітім?— деп сұрайды. Бала болған жайдың бәрін баяндайды. Мән-жайды түсінген қыз сонда былай депті:

— Қорандағы малды үш рет сату үшін менін айтқанымды бұлжытпай орындауын керек. Алдымен анау кара орманнан ағаш қиып әкеліп, қора жаса. Қойды сонда ұста. Уақыт өткенде, мезгіл жеткенде, қоран қойға толады, малдың жүні өседі. Сонан кейін қиды бір сат, жүнді екі сат. Малдың өзін және сат. Бір басты үш рет сату деген осы.

Қыздың ақылына сүйсінген жігіт қуанып кетеді де, дереу іске кіріседі.

Күнді-түнге ұластырып, ерінбей тер төгеді де көп кешікпей-ақ қалтасын пұлға толтырып үйіне оралады.

Ұлының олжалы оралғанына риза болған би оның мұндай ақылды кімнен үйренгенін анықтағысы келеді. Жігіт сырын жасырмай, шынын айтады.

Би іздеу салып жүріп ақылына көркі сай сұлуды ұлына әпереді. Содан би баласы мен ақылды қыз оз алдына отау тігіп, дәулетті әрі бақытты ұзақ өмір кешіпті.

ЗАНЯТИЕ 45

Үстеу — Наречие

Қимылдық, іс-әрекеттің әр түрлі белгісін, атап айтқанда, сынын, мезгілін, мекенін, мөлшерін, күй-жайын білдіріп, қалай? қайтін? қашан? қайда? қайдап?— деген сұрауларға жауап беретін сөздерді үстеу деп атайды.

Үстеу — самостоятельная, неизменяемая часть речи, обозначающая признак действия или признак качества предмета.

Үстеу — отвечает на вопросы калай? калайша? (как?), қай уақытта? қашан? (когда?), қайдан (откуда?), қайда (где?) неге? не үшін? (почему?).

Мысалы: Сен бері отыр, ол әрі отырсын, (бері, әрі деген үстеулер істің мекенін білдіреді). Ол бұрын келді, сен кейін келдің, (бұрын, кейін — деген үстеулер істің мезгілін білдіреді). Осыншама күтеріңді білмедік, (осыншама үстеуі істің мөлшерін білдіреді). Дүйсен мектепке күнде барады,

Хкүнде — мезгілдік мағынаны білдіретін үстеу). Ол жолдастарымен бірге келді. (Бірге сөзі — үстеу). Қайта бармадың? (қайта сөзі — үстеу).

Үстеулердің сөйлемдегі негізгі қызметі — пысықтауыш болу.

В предложении наречие обычно играет роль обстоятельства.

Ерте тұрды, кеш жатты. Біздер ілгері жылжыдық, олар кейін қарай кетті. Ертең жүреміз.

Үстеулердің құрамына қарай түрлері

Үстеу сөздерін морфологиялық құрылысы мен құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады. Үстеу в казахском языке разделяются на:

1. Негізгі үстеулер. (Самостоятельные или основные).

2. Туынды үстеулер. (Производные).

1. Негізгі үстеулер — Основной, наречия.

Критерием для выделения основных наречий служат их неизменяемость и неразложимость на морфемы, например: ерте — рано, кеш — поздно, ертен — завтра, бұрын — прежде, енді — теперь, қазір — сейчас, әрі — туда, бері — сюда, әлі — все еще, жай — медленно, әдейі — нарочно, умышленно, дал — точно, ете — очень, жиі — часто, тым — очень, ен — самый, жоғары — выше, темен — ниже, ілгері — вперед, кейін — потом, бұрын — раньше, прежде, әрең — еле, тіпті — совершенно, жорта — нарочно, бермен — ближе, ермен — дальше, нақ — точно, сел — чуточку, қасакана — назло, ұдайы — үнемі — постоянно, дереу — моментально, шапшац — быстро, бағана — недавно, аса <— весьма, ерекше — особенно, особо т. б.

Негізгі үстеулер деп қазіргі кезде морфемаларға болшектеуге келмейтін, тек белгілі бір формада қалыптасқан сөздерді айтамыз.

2. Туынды үстеулер — Производные наречия.

Туынды үстеулер деп басқад сөз таптарының түрлі қосымшалар арқылы, сөздердің бірігу және қосарлану, тіркесу тәсілдері арқылы, сондай-ақ, кейбір сөз тіркестерінің тұрақтануы арқылы жасалған үстеулерді айтамыз.

Производные наречия— это такие наречия, которые образуются от других частей речи путем аффиксации, способом словосложения, путем повторения слов и адвербиализации, фразеологических сочетаний.

— Оу, бір қойды үш рет сатқанды кімнен керіп едің?— деп таңырқаған жұрт теріс айналып кете беріпті.

Күн артынан кун жылысып, малы өтпей, әбден қажып, шаршаған базаршы жігіт малының жанында бүктүсіп бүрісіп жата береді.

Жігіттің мұн басқан жүзін көріп аяп кеткен бір жас қыз одан:

— Неге сонша жабыркаусың, жігітім?— деп сұрайды. Бала болған жайдың бәрін баяндайды. Мән-жайды түсінген қыз сонда былай депті:

— Қорандағы малды үш рет сату үшін менің айтқанымды бүлжытпай орындауың керек. Алдымен анау кара орманнан ағаш кийіп әкеліп, қора жаса. Қойды сонда ұста. Уақыт өткенде, мезгіл жеткенде, қораң қойға толады, малдың жүні өседі. Сонан кейін қиды бір сат, жүнді екі сат. Малдың өзін және сат. Бір басты үш рет сату деген осы.

Қыздың ақылына сүйсінген жігіт қуанып кетеді де, дереу іске кіріседі.

Күнді-түнге ұластырып, ерінбей тер төгеді де көп кешікпей-ақ қалтасын пұлға толтырып үйіне оралады.

Ұлының олжалы оралғанына риза болған би оның мұндай ақылды кімнен үйренгенін анықтағысы келеді. Жігіт сырын жасырмай, шынын айтады.

Би іздеу салып жүріп ақылына көркі сай сұлуды ұлына әпереді. Содан би баласы мен ақылды қыз өз алдына отау тігіп, дәулетті әрі бақытты ұзақ өмір кешіпті.

ЗАНЯТИЕ 45

Үстеу — Наречие

Қимылдық, іс-әрекеттік өр турлі белгісін, атап айтқанда, сынын, мезгілін, мекенін, мөлшерін, күй-жайын білдіріп, қалай? қайтін? қашан? қайда? қайдан?— деген сұрауларға жауап беретін сөздерді үстеу деп атайды.

Үстеу — самостоятельная, неизменяемая часть речи, обозначающая признак действия или признак качества предмета.

Үстеу — отвечает на вопросы калай? калайша? (как?), қай уақытта? қашан? (когда?), қайдан (откуда?), қайда (где?) неге? не үшін? (почему?).

Мысалы: Сен бері отыр, ол әрі отырсын, (бері, әрі деген үстеулер істің мекенін білдіреді). Ол бұрын келді, сен кейін келдің, (бұрын, кейін — деген үстеулер істің мезгілін білдіреді). Осыншама күтерінді білмедік, (осыншама үстеуі істің мөлшерін білдіреді). Дүйсен мектепке күнде барады,

Ікүнде — мезгілдік мағынаны білдіретін үстеу). Ол жолдастарымен бірге келді. (Бірге сөзі — үстеу). Қайта бармамын? (қайта сөзі — үстеу).

Үстеулердің сөйлемдегі негізгі қызметі — пысықтауыш болу.

В предложении наречие обычно играет роль обстоятельства.

Ерте тұрды, хеш жатты. Біздер ілгері жылжыдық, олар кейін қарай кетті. Ертен жүреміз.

Үстеулердің құрамына қарай түрлері

Үстеу сөздерін морфологиялық, құрылысы мен құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады. Үстеу в казахском языке разделяются на:

1. Негізгі үстеулер. (Самостоятельные или основные).

2. Туынды үстеулер. (Производные).

1. Негізгі үстеулер — Основной, наречия.

Критерием для выделения основных наречий служат их неизменяемость и неразложимость на морфемы, например: ерте — рано, хеш — поздно, ертен — завтра, бұрын — прежде, енді — теперь, қазір — сейчас, әрі — туда, бері — сюда, әлі — все еще, жай — медленно, әдейі — нарочно, умышленно, дал — точно, өте — очень, жиі — часто, тым — очень, ең — самый, жоғары — выше, томен — ниже, ілгері — вперед, кейін — потом, бұрын — раньше, прежде, әрең — еле, тіпті — совершенно, жорта — нарочно, бермен — ближе, эрмен — дальше, на к — точно, сэл — чуточку, касакана — назло, ұдайы — үнемі — постоянно, дереу — моментально, шапшан — быстро, бағана — недавно, аса — весьма, ерекше — особенно, особот. б.

Негізгі үстеулер деп қазіргі кезде морфемаларға бөлшектеуге келмейтін, тек белгілі бір формада қалыптасқан сөздерді айтамыз.

2. Туынды үстеулер — Производные наречия.

Туынды үстеулер деп басқд сөз таптарының турлі қосымшалар арқылы, сөздердік бірігу және қосарлану, тіркесу тәсілдері арқылы, сондай-ақ, кейбір сөз тіркестерінің тұрақтануы арқылы жасалған үстеулерді айтамыз.

Производные наречия— это такие наречия, которые образуются от других частей речи путем аффиксации, способом словосложения, путем повторения слов и адвербиализации, фразеологических сочетаний.

По способу образования производные наречия подразделяются на следующие основные типы:

1. *Үстеу*, образованные от имен с помощью аффиксов: -ша, -ше: адамша (сойлеу) — по-человечески, әкемше — по-отцовски, өзбекше — по-узбекски, меніңше — по-моему, екпінділерше — по-ударному, бүлбүлша, күсша, өзінше, көзінше; -лай, -лей, -дай, -дей, -тай, -тей, со-лай — так, осы-лай — так (таким образом, вот так), тіке-лей, екінші-лей, қыс-тай, жаз-дай, жас-тай, жібек-тей, куз-дей, қыран-дай, булак-тай, т. б. -лық, -лік, сонша-лық, қанша-лық — насколько, сондай-лық — столько, осынша-лық; -кары, -кері, іш-кері, сырт-кары, тыс-кары, уш-кары.

2. *Септік жалғауларының көнеленуі арқылы жасалған үстеулер*. (*жалғаулардың тубірге сіңісіп, соның нәтижесінде жалғау қызметінен айырылып, көнеленуінен жасалған туынды үстеулер*). *Үстеу*, образованные от имен в различных падежных формах: некоторые слова различных частей речи употребляясь постоянно в определенных падежных формах, утрачивают свое первоначальное значение их основы сливаются с падежными аффиксами в морфологически неразложимое целое. Вследствие этого, подобные слова превращаются в окостенелые формы. Например:

а) барыс септік — кеш-ке — вечером, бір-ге. — вместе, алға — вперед, бірде — иногда, арт-ка — назад, мұнда — тут, тек-ке, бос-ка, бекер-ге, кун-ге, зор-ға, әзір-ге, казір-ге.

ә) жатыс септік — түн-де — ночью, түс-те — в полдень, алыс-та — вдали, баяғы-да, әлгі-де, кун-де, қапы-да, лез-де, ал-да, арт-та, ас-та, үс-те, абайсыз-да, ілу-де.

б) шығыс септік — бір-ден — сразу, жана-дан — снова, төтесі-нен, әуел-ден, кенет-тен, шеті-нен, ежел-ден, тізесі-нен, қыры-нан, басы-нан, тосын-нан.

в) көмектес септік — жөні-мен, реті-мен, кезек-пен, беті-мен, күні-мен, түні-мен, шыны-мен, қалпы-мен, түйдегі-мен.

3. *Сөздердің бірігуі арқылы жасалған туынды үстеулер*. (*Үстеу*, образованные путем словосложения): біраз — немного, бүгін — сегодня, тацертөц — рано утром, жаздыгүні, күздігүні, қыстыгүні, ендігәрі, екіншіәрі, биыл, ешқашан, әрқашан, бірқатар, әжептәуір, әлдекімше, т. б.

4. *Сөздердің қосарлануы арқылы жасалған туынды үстеулер*. (*Үстеу*, образованные путем повторения): жылдан-жылға — из года в год, күннен-күнге — изо дня в день, босан-босқа — напрасно, зря, ашықтан-ашық — открыто, турадан-тура — прямо, дәлме-дәл — точно, кол ма-кол — рука об руку, бетпе-бет — лицом к лицу, әлсін-әлі, үсті-

үстіне, лек-легімен, әрең-әрең, анда-санда, топ-тобымен, тектен-текке, сөйлей-сөйлей.

5. *Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған үстеулер де бар*. (Мағына жағынан бір сөз ретінде қолданылады да, жазуға белек жазылады). В казахском языке очень часто употребляется слово кун с аффиксом принадлежности в ед. числе в составе сложных наречий.

Мысалы: күні кеше — только вчера, совсем недавно; күні ертен — завтра же; күні бүгін — сегодня же; күні ілгері — заранее; күні бойы — целый день; күні бұрын — заранее; заблаговременно; қыс бойы — всю зиму: ала жаз-дай, күндерде бір кун, ертеден кара кешке, ала сала, келе сала, алдын ала, жай әншейін, кас пен көздің арасында, аяк астынан, қаннен қаперсіз, тун баласында т. б.

Жоғарыда аталған жұрнақтар мен жалғаулар арқылы жасалған туынды үстеулер жалаң үстеулердің қатарына жатады.

Сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы жасалған үстеулер үстеудің күрделі түрі болып саналады.

1-жаттығу. Үстеулердің қалай жасалғанын айтыңдар.

1. Қасқырды тірідей ұстап әкелді. 2. Жауын бірде себелеп жауады, бірде төгіп-төгіп кетеді. 3. Жас ұшқыштық жауынгерлік жолы осылайша басталды. 4. Сен бүгін сонда барып кон да, ертен осында қайтып кел. (С. М.). 5. Хатшылыққа бір ауыздан Мейрам сайланған. (Ғ. Мүст.). б. Шайдың артынан Абай тез гана орысша бір қағаз жазды.

2-жаттығу. Төмендегі үстеулерге қарсы мәнді үстеулер тауып жаз.

Ілгері. Жоғары. Бұрын. Әрі. Мұнда. Алға. Сыртқары. Ертеңгісін. Астыртын. Әрірек.

3-жаттығу. Төмендегі сөздерді мағынасына қарай анықтап, оларға -лай, -лей, -дай, -дей, -тай, -тей, -ша, -ше жұрнақтарын жалғап туынды үстеулер жаса.

Жасаған туынды үстеулерді кірістіріп төрт сөйлем ойлап, сөйлем мүчесіне талда.

Жаз. Күз. Қыс. Осы. Басқа. Түлкі. Қасқыр.

4-жаттығу. Сөздердің бірігуі арқылы жасалған бес үстеу сөз ойлап, оларды қатыстырып сөйлем құрастыр.

ДЙ ^ ЕРДЕ — У 5РХЧА

- Кай жеріңіз ауырады?— На что вы жалуетесь?
- Тумауратып калдым, жотелем және басым ауырады.
- У меня насморк, кашель и болит голова.
- Сіздің қызуыңыз көтерілген бе?— У вас повышена температура?
- Білмеймін, олшеген жокпын.— Не знаю, не измерял.
- Қызуымды өлшеуіңізді сураймын.— Прошу измерить температуру.
- Сіздің көкірек клетканызды рентгенге түсіру кажет.
- Вам нужно сделать рентген грудной клетки.
- Мен сізге дәрі жазып берейін.— Я пропишу вам лекарства.
- Күніне үш рет бір ас қасықпен тамақтың алдында ішіңіз.
- Принимайте три раза в день по столовой ложке перед едой.
- Доктор, сіз қандай диагноз қойдыңыз?
- Какой Вы диагноз поставили, доктор?
- Сізге суық тиген.— У вас простуда.

Прочитайте. Переведите на русский язык.

ТӨЛЕ БИ МЕН ҚАЗБЕК БИ

- Әке, мен Толе биге барып сәлем беремін, өзін көріп, сөзін тыңдағым келеді,— деп бала Қазыбек қолқа салғанда әкесі:
- Ойбай, балам-ау, ол үлкен кемесгер кісі, не деп барасың, алдында сөз таба алмай күлкі боласын, барма,— дейді. Бірақ Қазыбек қоярда қоймай әкесінен рұқсат сұрап алып, біраз жолдасымен Тале бидің алдына сәлем бере келеді.
- Шырағым, "баз бала әкесінен өтіп туады, баз бала әкесіне жетіп туады, баз бала кері кетіп туады" деген. Сен соның қайсысың?— дейді Тале би сынап.
- Өткенімді алдымдағы өмірім біледі. Өз ойымша әкеме жетіп тудым-ау деймін,— дейді Қазыбек сөзден тосылмай.
- Ә, шырағым, жарайсын,— деп, Төле би балаша жадырап ризалығын білдіреді.
- Алысыңыз қандай?— дейді Қазыбек те сыпайы сұрақ қойып.
- Алысым жақын болды.
- Тәттіңіз қандай болды?
- Тәттім шырын болды.
- Несиеніз қандай?

— Несием, шүкір өніп жатыр.

Қазыбек аулына келген сон әкесі оның қасына ерген серіктерінен: "Балам Толе бимен не деп сөйлесті"— деп сұрағанында:

— Екеуі былай деп әңгімелесті, бірақ мәнісіне түсіне алмадық,— деседі олар. "Олары несі екен"— деп карт әке де түкке түсінбей таң қалады. Сонда жұмбақ сырды Қазыбектің өзі айтып береді.

— Төкеннің "алысым жақын болды" дегені қос жанарын айтқаны. "Тәттім шырын болды" дегені ұйқысының қашқанын білдіргені. "Шүкір, несием өніп жатыр" дегені балаларының жақсы бағып, жақсы күтіп отырғанын түсіндіргені,— дейді.

« • •

Төле би тоқсан жасқа келгенінде Қаз дауысты Қазыбек сәлем бере барыпты. Елдің жақсылары, шешендер, ойшылдар жиналып, әңгіме-дүкен құрып отырғанда:

— Қаз дауысты Қазыбегім келді. Бәрің түгел жиналдындар. Сендерге айтар он түрлі жұмбағым бар, соны шешіндер,— дейді Төле би.

— Айтыңыз, айтыңыз?

— Айтсам, он түрлі жұмбағым мынау: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он.

Отырғандар таң-тамаша болады.

— Бұл не деген жұмбақ. Осындай да жұмбақ бола ма?

— Токе, бұл жұмбақты мен шешейін, рұқсат етіңіз?— дейді Қаз дауысты Қазыбек.

— Рұқсат, рұқсат.

— Бір дегеніміз — бірлігі кеткен ел жаман.

— Екі дегеніміз — егесіп откен ер жаман.

— Үш дегеніміз — үш бұтақты шідерден шошынған ат жаман.

— Төрт дегеніміз — төсектен безген жас жаман.

— Бес дегеніміз — белсеніп шапқан жау жаман.

— Алты дегеніміз — асқынып кеткен дерт жаман.

— Жеті дегеніміз — жас келіншек жесір қалса сол жаман.

— Сегіз дегеніміз — серпілмеген кайга жаман.

— Тоғыз дегеніміз — торқалы той, топырақты өлімге бас көрсетпесе сол жаман.

— Он дегеніміз — оналмас кәрілікке дауа болмас деген,— дейді Қаз дауысты Қазыбек.

— Рақмет, дәл тауып шештің. Ойы да, тілі де жүйрік, тұлпарым,— деп Толе би Қазыбекке разы болыпты.

* * *

БалД би қартайған шағында елінің игі жақсыларымен кеңесіп отырып:

"Жерден ауыр не, судан терен не, оттан ыстық не, көктен биік не?" деп сураған екен.

Бүгін ешкім ауыз тушырлықтай жауап бере алмапты. Сонда Бала бидің өзі шешіп берген екен дейді.

Жердей ауыр дегенім — ақыл-білім.
Судан терен дегенім — оқу-ғылым.
Оттан ыстық дегенім — адамның өмірі.
Көктен биік дегенім — тәкаппардың көңілі.

ЗАНЯТИЕ 46

Үстеулердік мағынасына қарай түрлері

Виды наречий по значению

Үстеулер мағынасына қарай бірнеше түрге бөлінеді:

По своему лексико-грамматическому значению наречия делятся:

1. Мезпл үстеулер (Наречие времени)
2. Мәйсен үстеулер (Наречие места)
3. Мөлшер үстеулер (Количественные наречия)
4. СыК (я) бейне үстеулер (Наречия образа действия)
5. Күпәйту (я ұлғайту) үстеулер! (Наречия усиления)
6. Максат үстеулері (Наречия цели)
7. Себеп-салдар үстеулері (Наречия причины)
8. Тоғғасу (я белу) үстеулері

1. Мезпл үстеулер (Наречие времени)

Мезгіл үстеулер қимылдың, іс-әрекеттің мерзімін, уақытын білдіреді. (Выражает время совершения действия и отвечает на вопросы кашан? (когда?), кашаннан? (с каких пор?), кашанға дейін? (до каких пор?).

бүгін — сегодня, был ты р — в прошлом году, ертен — завтра, тацртец — утром, кеше — вчера, кешке — вечером, бірсүгіні — послезавтра, жаздыгүні — летом, қыстыкүні — зимой, күздікүні — осенью, кун сайын — ежедневно, узак — долго, казір — сейчас, бұрын - раньше, анда-санда, күндіз. Муса орта мектепті быыл бітірді. Бүгін жкнаібіс болды. Асан анда-санда бізге келіп тұрады.

2. Мекен үстеулер (Наречие места)

Мекен үстеулері істін қимылдың, қозғалыстың мекенін, бет алысын, бағытын білдіреді. (Обозначает место, направление, предел действия и отвечает на вопросы кайда? (где? куда?), (кайдан? откуда? калай қарай?).

Онда — там, мунда — тут, осында — здесь, әрі — туда, бері — сюда; жоғары — вверху (высоко), темен - низко, алда — впереди, жакын — близко, усте — наверху, аста — внизу, кейін — обратно, ілгері, артта, жол-женекей, сонда, осында, одан-бұдан.

- Мұқаш алда отыр. Сәрсен кейін қарай жүрді. Екі шелектің бірі темен түседі, екіншісі көмір алып жоғары шығады. (Ғ. М.).

3. Мөлшер үстеулері (Количественные наречия).

Мөлшер үстеулері қимылдың немесе^ сынның шама-шаркыш, мөлшерлік дәрежесін білді^_ІЯ"выражают меру, величину или объем и отвечают на вопросы канша? каншалык? нешелеп? каншалап? (сколько?), мунша — столько, сошла — так, столько, соншама, соншалык, осыншама, осыншалык — настолько, солгурлым — настолько, осындайлык, мундайлык — настолько, аз — мало, кеп — много, біраз — немного, азгантай — немножко, едәуір — значительно, әжептәуір — значительно, порядочно, бірен-сараң — единично, біріншіден — во-первых, екіншіден — во-вторых, ондаған, жүздеген, көптеген, бірталай.

Халык залға біртіндеп жиналып жатыр. Біраз жүрген сон, солдаттар екі-екіден, үш-үштен бөлініп орналасты. (Ғ. М.).

4. Сын (бейне) үстеулері (Наречия образа действия).

Сын үстеулері іс-әрекеттің амал-тәсілін, бейнесін білдіреді. Выражают качество, свойство, способ, образ или форму совершения действий и отвечают на вопросы калай? (как?) қайтіп? калайша? кімше? неше? (каким образом?) тез, шапшан, дереу, жедел, әрен, әзер, бірден, өзінше, әлінше, ашықтан-ашық, кенеттен, тікелей, әдейі — нарочно, зорға — насилу, дәлме-дәл — как раз, тоць-в-тоць, жаланаяқ — босиком, бірге — совместно, астыртын — исподтишка, бір ауыздан — единогласно, капыда — случайно, шалкасынан — настежь, қолма-қол, ауызба-ауыз, көзбе-көз, бетпе-бет — лицом к лицу.

5. Күшейту (я ұлғайту) үстеулері (Наречия усиления).

Заттын сынның, қимылдың өзін немесе түрлі мөлшерін, көлемін я аса күшейтіп, я аса солғындатып көрсетеді. (Служат для усиления признака предмета и отвечают на вопросы

калай? (как?), калай? (какой?). Ең — весьма, чересчур, тіпті — совсем, вовсе, нағыз — действительно, по-настоящему, дал — как раз, нак — точно, нак — ровно, орасан, мейлінше, мүлдем, ылғи, кілен, сәл, нык, керемет, жөнсіз.

Мен келгеніңе аса қуандым. Мен бұл жұмысты өте тез істеп тастадым.

6. Мақсат үстеулері (Наречия цели)

Мақсат үстеулері іс-әрекеттің мақсатын білдіреді. (Обозначает цель действия и отвечает на вопросы неге? (зачем?), не мақсатпен? не істеуге? неге бола? немене? (для чего?), әйтеуір бір мақсатпен — зачем-то, зачем-нибудь, сонымен — затем, сол үшін — для того, бұл үшін — для этого, ерегіскенде — назло, келеке үшін — в насмешку, әдейі — нарочно, күлкі үшін — в шутку, жорта, әдейілеп, касакана. Біз әдейі саған келдік. Сен мұны касакана істеген жоқсың.

7. Себеп-салдар үстеулері (Наречия причины)

Себеп-салдар үстеулері іс-әрекеттің себебін немесе салдарын (нәтижесін) білдіреді. (Обозначает причину, основание и повод действия, состояния и отвечает на вопросы неге? не үшін? не себепті? (почему?).

Әйтеуір бір себеппен — почему-то, почему-либо, сол себепті, сондықтан — поэтому, потому, қуанышпен — на радостях, ашумен — сгоряча, хөрмегендіктен — сослепу, амалсыздан-лажсыздан, бекерге, боска, жокка, сойлей-сойлей, коре-коре, оки-оки, күр боска.

8. Топтасу (я саралау) үстеулері

Амалдың және баска қарым-қатынастың бірігу арқылы істелгенін немесе, керісінше жекеленіп істелетіндігін білдіреді.

и отвечает на вопросы нешеден? каншадан? нешеден? калай?

екеулеп — вдвоем
он-ондап — по десять
қырық-елуден — по сорок —
пятьдесят
топ-трбымен — кучкой

ушеулеп — втроем
бір-бірден — по одному
аз-аздап — понемногу
тең-теңімен — поровну

1-жаттығу. Үстеулердің мағынасына қарай калай жасалып тұрғанын айтыңдар. Мағынасына қарай үстеулер нешеге бөлінетінін ажыратыңдар.

Дал қазіргідей, уақыт баяу жылжыған емес. Ақыры көп күттірген сағат тілі нуктеден сызықшаға қарай секірді де, енді ғана он бес минутсыз бес болды, Титімдей ай ұзынша сымға бекітіліп, жерді төңіректен жүзеді. Қасқыр тура соған

қарай бет қойды... Ақыры, жәмшік қызды тауып алды. Ол өзінше қиялданып, иығынан мылтығын алған болып, көздеді де. Бах!., деп айқайлады ол. Бұл елде ылғи әулетті, көрікті адамдар тұрады. Санырауқулақ жанбыры алдыңғы күні жауып ашылған. Кеудесіне қысты да ақырын ғана жерге түсірді. Қайтадан қайғы қаптап, көңілі құлазып, жүрегі сызданып көзіне жас келді. (3. Воскресенская.)

2-жаттығу. Қарамен жазылған сөздердің орнына сұрақ қойып, үстеулердің қандай түрі екенін ажыратыңдар.

Жігіттің даусы аз саябырлады да, қақпаны қайта ашты. Тауық етінен жасаған бұл кеспе өте дәмді піскен екен. Ол күні күн кешкіріп кетіп, біз кеште жолдағы поселкаға қондық. Темір жолдан біз танертен Кондратьев разъезінің қасындағы хөпірден өттік. Менің мақсатым, егер реті кеп, қалтамдағы ақшам жетсе, үстіме арзан болса да көйлек алу еді. Тысқа Төребай екеуміз бірге шықтық. Маған бүкіл Қызылжарда ең жақсы адам осы кісі сияқтанды. Сол арада біз вагон үстінен түсе қалдық та, составтың аралап жүріп әрен дегенде бір вагонға сынадай сығылысып кірдік. Кешкірген далаға қою тұман түскен екен, көз алдындағы әрең көрінеді. Тұман тез қалындап кетті. (С. Мұқанов.). Тропиктік аудандарда үйлер өте қызып кетеді. Ол кезде жазғы демалыс күндерінде біздің бітіргеніміз көбіне көшенің шаңын кешіп, босқа сенделу еді. Денеміз сал-сал болып, әбден діңкелегенде барып, жол жиегіндегі шөп үстіне қарай күлай кететінбіз. Адам үшін ең асыл қазына еңбек ете білу. Адам үшін ең ұлы жеңіс — өзін-өзі жене білу. Асқар баска балалармен қосылып ойнауға да онша құмар бола қоймайтын. ("Зерде" журналынан).

Сын күшейткіш үстеулерін бір бағанға, мақсат, себеп-салдар үстеулерін екінші бағанға көшіріп жазыңдар. Оған тиісті сұрақ қойыңдар, сөйлемнің қай мүшесі болатынын анықтандар.

3-жаттығу. Текст! оқып шығып, үстеулерді табыңдар.

Алдыңғы күні қалың нөсер жаңбыр күйіп өткен еді. (С. Сейфуллин.). Күзектің суық сұрхыл жүдеу бір күні бүгін кашамда отырған Тәкежан ауылының үстінде тұр. Дал осы сәтте Мағаш пен Кәкітай Дәрменді көріп күле жөнелісті. Бағанадан бергі Абай жауаптарының тұсында, Абайға суық, қырыс отырған Әзімбай қатқыл үнмен сөз қатты. (М. Әуезов.)

Сөздердің гіркесуінен жасалған күрделі үстеулерді көшіріп жазыңдар. Әрбір сөздің (үстеулердің) қалай жазылатындықтарын байқандар, естеріне сақтандар.

Таңертең, алдынгы күпі деген күрделі үстеулерге морфологиялық талдау жасандар.

КАЗАКША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

ДӘРІХАНА — АПТЕКА

- Айтыңызшы, ең жақын дәріхана қай жерде?
- Скажите, пожалуйста, где находится ближайшая аптека?
- Ең жақын дәріхана Сәтбаев көшесінде.
- Ближайшая аптека по улице Сатпаева.
- Кезекші дәріхана қай жерде?
- Где дежурная аптека?
- Кезекші дәріхана Фурманов көшесінде.
- Дежурная аптека по улице Фурманова.
- Менің ұнтақ әзірлетуім керек.
- Мне надо заказать лекарство, порошки.
- Мына дәріні дайындап беріңізші?
- Пожалуйста, приготовьте мне лекарство.
- Дәрі кашан дайын болады?
- Когда лекарство будет готово?
- Оны екі сағаттан кейін алуыңызға болады.
- Можете получить его через два часа.

Прочитайте и переведите на русский язык.

ЖЕТЕС БИДІЦ ТОҚТАМЫ

Теле би тоғыз жасында сексенге келіп отырған Жетес биді іздеп келеді. Екі-үш күн қонақ болған соң, Теле би қайта еліне жүрмек болғанда, Жетес би оған бата береді. Сөзінің соңында:

— Балам, баска бұйымтайынды айта отыр. Бата баска бітер, қына таска бітер. Жол га шығып өкінбе, ақылын болса төгілме, атамда бір сез қалды деп түкірме. Тағы неміді қаладың?— дейді.

Сонда Теле би:

— О, касиетті ата. Ат берсеңіз — өліп қалады, тон берсеңіз — тозып қалады. Онан да өлмейтін, тозбайтын тағы бір бұйымтайымды айтайын,— дейді.

Жетес би:

— Әп, .берекелде... Айта бер,— дейді.

Теле би:

— Әр он жастың арасын бір белес десек, соны неге ұйғарып, неге баладыңыз?— дейді.

Сонда Жетес би:

— Оңа келдім,— ойнадым, қызығына тоймадым. Жиырмаға жеттім — бойлады, онда да балалықты қоймадым. Есейе келе жақсы сөзге сүйіндім, жаман сезге күйіндім, барымды бойға киіндім, сұлу қыз-келіншектерге шүйілдім, жауларыма түйілдім. Отызға келдім — алтайы қызыл түлкі болдым: қыран бүркітке алдырмадым, құмай тазыға шалдырмадым, қатар күрбанын көңілін қалдырмадым. Қырыққа келдім — аргымақтай аңқылдадым, тау тағысындай аңқылдадым, ақ алмастай жарқылдадым, күз қыранындай шаңқылдадым, барымды жоқ деп сарқылмадым. Елуге келдім — биік қырга шықтым, аргы жағының алыс-жақынын байқамадым, дәулетімді шайқамадым. Алпысқа келдім — алты тарау жолға түстім; қайсысының алыс-жақынын білмедім. Жетпіске келдім — женілгенімді білдім, бала мен келінге билігімді бердім, айтқанына көндім, айдауына жүрдім. Сексенге келдім — он жағым от, сол жағым су, алдым жар, артым қуз; қалай қозғалсам да тірлік деп біле алмадым,— депті.

ЗАНЯТИЕ 47

Еліктеу сөздер
Подражательные слова

Табиғаттағы әр түрлі құбылыстардың дыбыстарына еліктеумен немесе олардың бейнесін елестетумен байланысты сөздер еліктеу сөздер деп аталады,

Еліктеу сөз являється подражанием различным звукам (дыбыстык), световым явлениям или дающим образное (бейнелеуіш) представление о движении предмета или его состоянии. Эти подражательные слова вошли в художественную литературу, в народные пословицы и поговорки. Например: Жерді ұрсаң так етеді, итті ұрсаң канк етеді.— Землю ударишь — услышишь грохот, собаку ударишь — услышишь визг.

Жүрегі дүрс-дүрс етті.

Сердце его тук-тук.

Лампа лап-лап етіп сөнді.

Лампа миг-миг и погасла.

Подражательные слова в казахском языке разделяются на дыбыстык еліктеуіш сөздер и бейнелеуіш сөздер.

1. Дыбыстык еліктеуіш сөздер — Звукоподражательные слова

Табиғаттағы әртүрлі дыбыстарға еліктеуге байланысты сөздер дыбыстык, еліктеуіш сөздер деп аталады.

Звукоподражательные слова представляют собой словесное воспроизведение различных звуковых явлений, слышимых в окружающем нас мире. Например: сыхыр-сыхыр (скрип-скрип), шыр-шыр (шуршать), салдыр-гүлдір (трах-таратах), сыбдыр-сыбдыр (шорох), тых-тых (тух-тух, стух-стук), пыш-пыш (шу-шу), шылдыр-шылдыр (динь-динь-динь), тырс-тырс (тик-тах), у-шу (шум-гам), хорс-хорс (хрю-хрю), шатыр-шүтыр, сарт-сүрт, хүрк-күрк, сак-сак, тарс-түрс, шолп-шолп.

2. Бейнелеуіш создер — Образоподражательные слова

Табиғаттағы құбылыстардың сыртқы көрінісін елестетумен байланысты еліктеу создер бейнелеуіш создер деп аталады.

Слова, возникшие в результате различных зрительно-образных представлений, возникающих у человека в процессе его общественной практики. Например: мац-мац, жылт-жылт, (миг-миг), дір-дір (дрожь), селк-селк (дерг-дерг), бүрсең-бүрсең (трусь-трусь), жалп, алшаң, митің-митің, ербең-ербең, кілт, жалт.

Ол асықпай талтаң-талтаң етіп хеледі.— Он идет, не спеша, качаясь из стороны в сторону. Оның екі иығы селк-селк етті. Плечи его дерг-дерг. Хлыстан от жылт-жылт етті. Вдали огонь миг-миг. Ботакоз жүрісін кілт доғарып, жалт қарады.— Ботакоз вдруг сразу остановилась и моментально оглянулась.

1-жаттығу. Оқып шығып, дыбысты к. еліктеуіш создерді бір белек, бейнелеуіш создерді бір бөлек көшіріп жазыңдар.

I. Ж ел күшейе бастады. Бір кезде сатыр-күтір сынған бұтақтардың дауысы естілді. Бакшадағы ағаштар суылдап, азан-казан болды. Бір кезде аспан жарқ етті де, қараңғылық қайта басты. Шарт ете түсіп, бүкіл аспан құлағандай болды. (Л. Н. Толстой.).

II. 1. Ол шаршайтын да, сескенетін де емес, бүгжен-бүгжен басады. (Ғ. Мүст.). 2. Карта сатхын харх етті. Қаршыға келіп шап етті. Ителгі жарх етті. Қырғи сап етті. Тоқылдақ тоқ етті. Ағаш біткен солқ етті. (Т. Дәурен.). 3. Жұмыр білехтердің түйін-түйін бұлшық еттері бұлт-бұлт ойнайды. (Ғ. Сл.). 4. Қар твгы түсті. Үстасан, жеп-жеңіл күмісше жалт-жұлт етеді. (С. Сарғ.). 5. Баяғы жартас — бір жартас. Қаңқ етер, түкті байкамас. (А.). 6. Аттар борт-борт желеді. (С. М.).

2-жаттығу. Оқып шығып, еліктеу создерді тауып, оларды мағынасына, түлғасына ажырат.

1. Сырт-сырт етіп соғады,
Кеудесінде жүрегі.

Өзі тілсіз,— сөйлейді,
Өзі жансыз, жүреді.

2. Лезде сол ауыл бүйі тигендей у-шу болып, үрпийсіп апалаң-топалаң болды да халды. (С. С). 3. Зу-зу ұшқан октар кей-кейде жуан теректің аша бұтағына тиіп үзіп түседі. 4. Әсет велосипедпен Есілге келді. Кенет күрс етіп атылған мылтық даусы оны селт еткізді. Анау арғы жағадағы қалың өскен көк шөптің арасынан бұрт еткен мылтық түтіні көрінді. Бір топ үйрек дүр көтеріліп ұшып келеді. ("Балдырған" журналынан.)

3-жаттығу. Текст) оқып шығып, еліктеу создерді табыңдар, олардың мағынасына қарай қай түріне жататынын салыстырыңдар.

АЛТЫН КИІК

Қарамерген бір күні ан аулауға аттанды. Темір кара көк атын оқта-текте шірене тебініп қойып, желе-жортып келе жатыр еді, ит тұмсығы өтпейтін қалың орманнан бір алтын киік орғып шыға келді. Бұйралана біткен алтын түгі күн нұрымен әсем құлпырып, мүйізі жалт-жұлт етеді.

Қарамергенді керегенде киік қатты састы. Қазықтай тік біткен қос құлағын қайшылап, ботанын көзінде мөлдіреген кара көздері жаудырап, таяқ тастам жерге тұра қалды. Мергенге окшырая бір қарады да, жалт бұрылып орманға қарай зыта жөнелді. (С. Омаров.).

4-жаттығу. Темендегі жұмбақтардың шешуін естерінде сақтандар- Ол жұмбақтарды дептерлеріне көшіріп жазыңдар да жұмбақ текстеріндегі еліктеу создерді тауып, астын сызыңдар.

1. Екі езуі құлағына жетеді,
Тамақ жесе ызын-ызын етеді.
2. Жүріп кетсе жүйрік бір,
Лып-лып етіп ойнаған.
Кереметі
Құйрық бір
Құтаймай-ақ қойды оған.
3. Сырт еткіздім түймені,
Жалт еткіздім бөлмені,
Шоқтан қолым күймеді.
4. Екі жеңдей құлағы
Елен қағып тұрады.
5. Қақпақты тарс-тарс жабады,
Терезені қағады.
Үлдейді ысқырып,
Қорқытады баланы.

6. Ұлп-ұлп етіп құлағы,
Суды кешіп тұрады.
7. Жылт-жылт еткен,
Жырадан өткен.
Жалт-жалт етеді,
Жалмай-жалмай жұтады.
9. Жылт-жылт етеді,
жүгіріп өтеді.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

САҒАТ ШЕБЕРХАНАСЫНДА — В ЧАСОВОЙ
МАСТЕРСКОЙ

- Сіз менің сағатымды жөндеп берер ме екенсіз?
— Можете ли вы починить мои часы?
— Менің сағатым қалып қалады.— Мои часы отстают.
— Қарап беріңізші, сағатымның несі бұзылды екен?
— Посмотрите, пожалуйста, что испортилось в моих часах?
— Сағатыңыз қанша қалып қалады?
— На сколько отстают ваши часы?
— Менің сағатым тәулігіне бес минут қалып қалады.
— Мои часы отстают на 5 минут.
— Сағатты тазалау керек.
— Часы нужно почистить.
— Сағатты тазарту қанша тұрады?— Сколько стоит чистка часов?
— Сағатты тазалау екі тенге тұрады.
— Чистка часов стоит две тенге.
— Сағат қашан дайын болады?
— Когда часы будут готовы?
— Үш күннен кейін келіңіз.— Подойдите через три дня.

Прочитайте и переведите.

АТАҚТЫ ӘНШІ — ЗНАМЕНИТЫЙ ПЕВЕЦ

Сапарғали Бегалин

"Семей қаласы, Шығыс көшесі № 78 кварталда тұратын казак әншісі Әміре Қашаубаевтың Париж қаласындағы жер жүзілік көрменің этнографиялық концертіне қатысуға ризалығы бар ма? Осыны тез арада анықтап, хабарын беруді сұраймыз",— деген РСФСР Оқу Халық Комиссары Луначарскийдің телеграмма- Семейдін губерниялық оқу бөліміне келген сон, ол — Әміренің Мәскеуге баруын ұйымдастырды.

Совет Одағының барлық елдерінек жиналған әнші, биші, сыбызғышы, күйшілері 1925 жылы 22 маусымда Мәскеуде үлкен театрдың Бетховен залында концерт берді. Осы кеште және 24 маусымда Кіші театрда болған концертте Әміре ерекше әншілік енер көрсетті. Башқұрт сыбызғышы Жұмабай Есенбаевпен, өзбек әншісі әрі бишісі Тамара хануммен, тағы басқалармен жарысқа түсіп, Әміре КСРО-ның тандаулы өнерпаздарының бірі болып Парижға барды.

"Ағаш аяқ", "Сырғакты", "Смет", "Қызыл бидай" әндерін Әміре 20 шілдеде Париж қаласындағы КСРО павильонында айтқанда тыңдаушылар аузын ашып, көзін жұмды. Бұдан кейін Париж театрларында берілген II концертке Әміре түгел қатысты.

СӨЗДІК

а такты — известный, знаменитый	әнші — певец
анықтау — выяснить	ризалық — согласие
түгел — полностью	қала — город
күйші — мелодист	биші — танцор, плясун
ерекше — особенный, особый	сыбызғы — свирель, дудка
енер — искусство, ремесло	сыбызғышы — играющий на свирели'
жарыс — соревнование, состязание	

ЗАНЯТИЕ 48

Көмекші сөздер Служебные слова

Өз алдына толық мағынасы болмай, сөз бен сөзді, сойлем мен сөйлемді байланыстыратын немесе сөзге қосымша мағына устеу үшін жұмсалатын сөздердің тобы көмекші сөздер деп аталады,

Көмекші сөздер называется служебная часть речи, которая выражает грамматическую связь и определенные смысловые отношения между отдельными членами простого и частями сложного предложений, а также между самостоятельными предложениями связного текста. В обоих языках служебные слова самостоятельного лексического значения не имеют, не являются самостоятельными членами предложения. Их функция в речи — синтаксическая.

По характеру выражаемых отношений и грамматической роли среди служебных слов выделяются в казахском языке три грамматических типа: 1) Септеуліктер — Послелогии, 2) Жалғаулықтар — союзы, 3) Демеуліктер — частицы.

1. Септеуліктер — Послелогии

Өзінің алдындағы сөздердің белгілі бір септікте тұруын қажет етіп, оларға қосымша мезгілдік, мекендік, себептік,

мақсаттық, мағыналар устейді немесе ол мағыналарды оәлелдей түседі

В казахском языке, как и в других тюркских языках, имеются неизменяемые слова, которые выражают отношения между предметами и управляют каким-либо падежом именных частей речи.

Полеслог всегда стоит после управляемого слова и этим отличается от предлога русского языка. Если по-русски надо сказать ради учебы, то по-казахски это выглядело бы как учебы ради, (оку — учеба, үшін — ради).

В казахском языке в эту группу входят следующие: дейін (шейін), кейін, сон, карай, карсы, таман, туралы, жөнГде, жаилы, сиякты, секілді, тәрізді, қабат, қатар, үшін, сайын.

Полеслоги — сайын (по мере того, что ...), үшін (ради, для) употребляются с неопределенным падежом, обозначая цель и причину. Үшін сочетается с существительным (білім үшін — для учебы, ради учебы; жолдас үшін — для товарища), с местоимениями (сен үшін — для тебя, ради тебя, не үшін — ради чего, для чего), с глаголами (келу үшін — чтобы пришел, чтобы приехал, ради прихода, ради приезда).

Полеслог үшін выражает причину и цель с основным падежом причастной формы на -ган или неопределенной формой глагола на -У. Например: Сабақтан қалғаны үшін Темір класс жетекшісінен ескерту алды. Турнирге қатысу үшін шахматты жақсы ойнау керек.

Послелог — сиякты, секілді, сымақ выражают сравнения

бұлт сиякты — как облако,
бұлт секілді — как облако,
ат сымақ — конеподобный.

Послелог ас (перевалить), ет (перейти), аркылы (через), бойынша (согласно, по), бойла (вдоль), себепті (по причине) выражают в основном пространственное или причинное значение и употребляются большей частью с неопределенным падежом: Молшерден асты. Перевалило через границу, предел; Кетрден өтті.— Он перебрался через мост; Мәскеуге Сарытау аркылы барарды.— В Москву едут через Саратов; Сәуленің айтуы бойынша. — По утверждению Сауле; Өзен бойлап.— Вдоль реки; Не себепті.— По какой причине.

Полеслоги шейін, дейін (до), карай, Караганда (смотря, к, по), таман (поближе), карсы (против), употребляются с дательно-направительным падежом.⁴

до завтра; күзге карай ~ к осени, смотря по осени; үйге таман — ближе (поближе) к дому; кунге карсы — против

солнца; баска, озге (кроме), көр-гөрі (чем), бері (сюда), әрі (дальше), кейін, сон (после), ілгері (дальше) управляют исходным падежом: будан баска — кроме этого, одан көрі — чем-то. Оқудан кейін — (сон)— после учебы, сабақтан ілгері — перед уроком; Аяғөз қаласы Талдықорганнан әрі, Семейден бері (город Аягуз находится дальше Талдықоргана, но сюда (в нашу сторону) от Семипалатинска).

II. Жалғаулықтар — Союзы.

Жалғаулықтар өз бен сөзді немесе сөйлем мен сөйлемді байлан ыстырады.

Союзы связывают однородные члены предложения или части сложносочиненного предложения. При этом они выражают отношения синтаксического равноправия, указывая на синтаксическое равноправие связываемых частей, могут выражать различные смысловые отношения между ними. По типу этих отношений в казахском языке выделяется шесть групп:

1. Ынғайластық, жалғаулықтар — Соединительные союзы

В казахском языке к соединительным союзам относятся: мен (бен, пен, менен, бенен, пенен), да (де, та, те), және, әрі.

Союз және обозначает соединение. Он связывает между собой любые однородные члены, соединяет придаточные предложения.

Союз мен, бен, пен употребляется для соединения только однородных членов. При этом он соединяет те члены предложения, которые выражены существительными или субстантивированными словами. Например: Ащы мен тушыны татқан білер, алы пен жақынды жортқан білер. (Мақал.).

Из соединительных союзов наиболее широко употреблены также союзы да (де, та), те, которые выражают различную степень отношения между однородными членами сложносочиненного предложения. Союз да повторяется при перечислении действий. При повторении союз да передает мгновенность следования одного действия за другим.

Кроме того, союз да при соединении, предложений с однородными членами имеет усилительно-перечислительное значение.

Союз да иногда повторяется один раз, когда соединяет однородные сказуемые, однородные прилагательные. Например: Сайра да зарла — пой и плачь;

Сен оқуда да, енбек етуге де, қартайганда құрметті азамат болып мемлекет есебіне қосуде де құхылысын (М. Иманжанов). Ты имеешь право и учиться, и работать, а в старости получать пенсию.

2. Қарсылықты жалғаулықтар — Противительные союзы

В казахском языке в эту группу входят союзы: алайда, әйтпесе, әйтпегенде, әйткенмен, бірақ, дегенмен (однако), сонда да, бірақ та, (но), әйтсе де, сүйтсе де.

Самым типичным противительным союзом в казахском языке является союз бірақ, выражающий решительное, резкое противопоставление. Бірақ, дегенмен противопоставляют как однородные члены, так и части сложносочиненного предложения.

Будан бұрын да ол екі костюм тікті, бірақ үйретуші шебердің қолма-қол көмегімен. (М. Иманжанов).

— До этого он сшил два костюма, но он шил их с непосредственной помощью обучающего.

Білімін мол, бірақ тәжірибен жетіспейді.

3. Талғаулықты жалғаулықтар — Разделительные союзы

К' разделительным союзам в казахском языке относятся: я, не, немесе, болмаса, біресе, әлде, не болмаса, яки. Разделительные союзы казахского языка не однородны по способу употребления, а также и по структуре. Одни из них употребляются свободно с повторением перед однородным членом или предложением (не, я, алде, біресе), другие — без повторения^ (әйтпесе, болмаса, яки). Сзуде біресе отыра калыл жазды, оіресе комбайшын макетімен шұғылданды. - (Ә. Әбішев.). Әлде сөз. әлде бағы әуепедопі и Yne^*

газделительными союзами выражаются смысловые отношения между однородными членами предложения, причем называемые этими однородными членами предметы, действия не взаимоисключают друг друга, а умещаются на одной

4. Себеп жалғаулықтар — Причинные союзы

В эту группу в казахском языке входят союзы: өйткені, себебі, неге десен. Наиболее употребительными из них являются өйткені, себебі, выражающие причинные связи между предложениями.

Например: Жаны шығып кете жаздады, өйткені оның қолына түскен ыдыс сау қайтқан емес. (Б. М.). Біраздан кейін іздегеніме қуанғаным да жоқ, себебі... көп жерде жүру мүмкін емес. (С. М.). Кеше жиналыс болмады, себебі студенттер кездесуге катысты. Үсен түнде маздатып от жақты, өйткені ол қасқырдың оттан қорқатынын жақсы біледі.

5. Салдарлық жалғаулықтар — Союзы следствия

В группу следствия в казахском языке входят: сондықтан, сол себепті, соның үшін, соның нәтижесінде.

Эти союзы присоединяют придаточные предложения следствия, которые выражают следствие, вытекающее из содержания главного предложения. Мысалы: Шеткі ат болдырса оқасы жоқ, оны жетектеп ал у га да болады, сондықтан салмақты шеткі атқа сала айда. (С. Муқанов.).

— Пусть устает крайняя лошадь, ее можно вести на поводу, поэтому крайнюю лошадь погоняй больше.

Ал мынау ағаш күтімсіз болған, сол себепті ол қисық болып ескен. (Ы. Алтынсарин.).— А это дерево росло без надзора, так что оно выросло кривым.

6. Шарттылық жалғаулықтар — Условные союзы

В казахском языке в эту группу входят союзы, егер — если, егер де — если бы, онда.

В казахском языке значение условия в основном выражается аффиксом условного наклонения глагола -са, -се или причастием в местном падеже на -ганда (-генде), (-канда) -кенде, поэтому употребление союза *егер* факультативно. Егер жау берілмесе, оны куртар болар. Если враг не сдастся, его уничтожат. (М. Горький.). Осы тәжірибесі ақталса, галым емес данышпан деу керек бұл қартты. Если опыт оправдается, то этого старика нужно назвать не просто ученым, а гением. Ол былтыр оқуға түскенде, былтыр бітірер еді. Если бы он в прошлом году поступил учиться, то в этом году окончил учебу.

III. Демеуліктер — Частицы

Демеуліктер өзі тіркескен сөзіне не күшейту, не тежеу, не сұрау мағынасын және т. б. осылар тәрізідес қосымша мағыналар үстейді.

В казахском языке к частицам относятся служебные слова, которые придают различные смысловые оттенки отдельным словам или целым предложениям или которые обозначают различные смысловые и эмоциональные оттенки.

Частицы в качестве членов предложения не употребляются, за исключением диалога.

Сіз суретші емессіз гой... Ведь вы не художница... (А. Чехов). В данных примерах усилительная частица русского

языка *ведь* соответствующая ей казахская частица *гой* придают усилительное значение всему предложению.

В казахском языке частицы в основном ставятся в конце предложения.

Олжеке, бір жерініз ауырып келе ме?
Олжеке, у вас где-то болит что ли?

В данном предложении частица *ме* придает дополнительное вопросительное значение всему предложению.

По своему значению частицы в казахском языке можно разбить на следующие группы:

1. Сұраулық демеуліктер — Вопросительные частицы

Вопросительные частицы как в русском языке, так и в казахском вместе с интонацией оформляют вопросительное предложение. В казахском языке к ним относятся частицы: *ма, ме, ба, бе, па, пе, ше, элде*.

В обоих языках вопросительные частицы могут выражать и добавочные оттенки значения, эмоциональные и побудительные. Так, вопросительная частица *а* иногда может иметь и побудительное значение, но в основном она выражает вопрос. В казахском языке ей соответствует частица *э*.

Сен не айттың, э? Что ты сказала, а?

Кроме того частиц *а* в казахском языке может соответствовать также частица *ша, ше*.

Мен ше?— А я?
Оспан ше?— А Оспан?

Частица *да*, являющаяся в основном утвердительной, выступает и как вопросительная, имея в таком употреблении вопросительную интонацию. В этом случае в казахском языке ей соответствует частица *э*. Н а п р и е р: Ол кетті ме, э? Он уехал, да?

Из вопросительных частиц в казахском языке наиболее употребительны частицы *ма, ме, ба, бе, па, пе*.

Кроме вопроса, частицы могут выражать и другие значения: сомнение, недоверие, уверенность в противоположном. Это значение выражается сочетанием слова *шынымен* с частицей *ма, ме, ба, бе, па, пе* или же сочетанием *шын ба?*

Шынымен сен оз баланды жаксы корген жоксын ба?
Неужели ты своего сына не любила?
Ол келді ме? Шын ба?— Он пришел? Неужели?

2. Күшейткіш демеуліктер — Усилительные частицы

• В казахском языке к ним относятся частицы: —*ак, әсіресе, да, де, та, те* и аффикс повелительного наклонения —*ш.*

1. Біз бүгін барамыз да. Мы поедем сегодня же.

2. Барайық тағы!

Пойдем же!

3. Жиналысқа бәрі келді, тіпті карттар да келді. *Ш* собрание пришли все, даже старики.

4. Сен отан айт, мұнда келсінші. Скажи ему, пусть он придет.

Особенно употребительна усилительная частица *-ак*. В зависимости от конкретного лексического содержания слова, к которому она относится, роль ее в усилении выразительности какого-либо значения проявляется по-разному.

Частицы *да, де, (та, те)* служат для логического подчеркивания, усиления слова, к которому они относятся.

Частица *әсіресе* относится к слову, которое она выделяет среди других.

3. Тежеу демеуліктері — Выделительно-ограничительные частицы

Выделительно-ограничительные частицы казахского языка *тек (лишь), гана: тек кана, ерекше (исключительно)* относятся к тому слову, которое они логически выделяют в предложении. Эти частицы близки к наречиям.

Менің тек бір камым бар.

У меня лишь одна забота.

Тек бір нәрсе гана жок.

Одного лишь нет.

Ерекше кызык кітап.

Исключительно интересная книга.

Ол тек кана математикамен айналысады.

Он занимается исключительно математикой.

Частица *тек* имеет строго очерченное значение ограниченности. Она может употребляться отдельно, а также вместе с частицей *цана*.

4. Қарсы к,ою, салыстыру мағынасындағы демеуліктер

В казахском языке к ним относятся частицы: *түгіл, турсын, турмақ, қурылым*. Мысалы: Қыс түгіл, жазда қатынау қиын. ("Парасат" журналы). Айлық түгіл тоқсанның да енкейіп кеткен. (Ғ. М.). Сен тұрмақ Асан да келді.

5. Көкіл күйін білдіретін демеуліктер — Эмоционально-экспрессивные частицы

) Эмоционально-экспрессивные частицы в казахском языке оттеняют эмоцию или усиливают значение высказывания. К ним относятся: -ау, -еу, калайша, неткен (как), кандай}

I 1. Калайша! Сен тағы да осындасын ба?
Как! Ты опять здесь!

) 2. Қалайша! Ол жүріп кетті ме?
Как! Он уехал?

3. Мен отан кандай тілектеспін!
Как я ему сочувствую!

4. Ол неткен сулу (коркем!)
Как она красива!

Қалкам-ай, айналайы-ай, қарағым-ау, келмеді-ау, қызық-ау өзі, жығылады-ау. Жаксы болды-ау сен келіп.

Частица -ай выражает негодование, досаду, жалость, удивление, восклицание.

Частица -ау выражает чувства радости, сожаления, иногда значение предположения.

I-жаттығу. Перепишите предложения, вместо точек впишите нужные послеслоги, үшін (для рады), сон, туралы, шейін, карай, баска, сайын.

I. Сания калам сатып алу ... магазинге барды. 2. Мен магазинге ... Саниямен бірге бдрдым. 3. Кеше сабактан ... біз клубка жиналдық. 4. Клубта жолдас Нұрқанов бізге Ұлы Отан соғысы ... лекция оқыды. 5. Лекциядан ... бізге уйге қайттық. 6. Менің жолдасым Тұрсын томен ... кетті. 7. Менің Тұрсыннан ... тағы екі жолдасым бар, олар — Сәрсен мен Ораз. 8. Тұрсын, Сәрсен, Ораз төртеуіміз күн ... мектептен бірге қайтамыз, сабакты бірге дайындаймыз.

2-жаттығу. Переведите следующие вопросы на казахский язык и напишите ответы.

1. Сколько кварталов от вашего дома до института?
2. До которого часа вы занимаетесь в институте?
3. Для кого Муса купил портфель?
4. Что ты делаешь после обеда?
5. Куда ходит Жамила каждый день?
6. Сколько человек в вашем доме, кроме тебя?
7. О чём рассказывал учитель истории на уроке?
8. Для чего нужен карандаш/
9. До которого часа открыт хлебный магазин?

3-жаттығу. Кеп нүктенін орнына теменде берілген шылаулардык лайықтысын койып жазыңдар.

1. Абай бірер шыны шай ішті..., тоқтап халды. 2. Құна-нбай ... Үзгүтты алда келеді екен. 3. — Қартайған шағында қайда шырқап барады, қайта оралып көрмейміз хеткені.

— деп есіркеп қарайсындар (М. Ә.). 4. Ол көпке ... ун ката алмай, сілейіи тұрып қапты. 5. — Әй, Мәкіш..., өлеңім менің желге кетіп жүр... 6. Осыдан он бес-жиырма күн ... Абай мен Ербол да елге ... келе жатты. 7. Үлкен үйде Үлжан, Айгыз, Ділде үшеуі ... отыр екен. (М. Ә.). 8. Оқу біткен ... үйге жеткенше асығып жүретін. (Ғ. Мүст.). 9. Еламан көпке ... жылына алмады. (Ә. Н.).

Шылаулар: -ау, -ай, гана, дейін, мен, де, шейін, карай, кейін, соң.

4-жаттығу. Жакшаны ашып, кеііріп жаз. Жакша ішіндегілер жатыс септік жалғауы болса, алдыңғы сөзге косып, шылау болса, белек жаз.

Еліміз(де) төскейден актылы қой ергізген шопан (да), дарқан дала (да), дән дариясын тасытқан дикан (да), мартен пешінен болат селін ағызған металлург (те), ак алтын-ная тау түргызған мақташы (да)— бәрінен бұрын Отанга жаксылык тілер жайсаң жүрегімен енбек етеді. Өйткені біздің қай-қайсымыз (да) ортақ іске төгілген әрбір тамаша тердің ырыс, молшылық болып елімізге қайта ораларын анық білеміз.

Мұндай абзал адамдар бүкіл Қазақстан (да), кең-байтақ еліміз (де) каншама десеңізші ("С. Қ.").

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

- Сіз қай жерде тұрасыз?
- В каком доме вы живете?
- Фурманов көшесіндегі көп қабатты үйде.
- В многоэтажном доме по улице Фурманова.
- Үйініз (пәтеріңіз) жаксы ма?— У вас хороший (ая) дом (квартира)?
- Жаксы.— Хороший (ая).
- Пәтеріңізде неше болме бар?
- Сколько комнат в вашей квартире?
- Үш болме және ас уй.— Три комнаты и кухня.
- Сіздің пәтеріңіз қай қабатта?
- На каком этаже ваша квартира?
- Сіз тұратын үйде лифт бар ма?— Лифт жок.
- Есть ли в вашем доме лифт?— Лифта нет.
- Үйде телефон бар ма?— Иә, бар.
- Есть ли у вас телефон?— Да, есть.

ҚОС ӨНЕРПАЗ

Ертеде ел арасына аты жайылған Қызықты Нұрғожа, Жүзікті Нұрғожа дейтін аттас екі күйші болыпты. Жастары шамалас екен. Екеуінік де күйшілігі бірінен-бірі өткен.

Халық олардың бірін жүрген жері қызық-думан болған соң, Қызықты Нұрғожа, екіншісін қолына үнемі "жүзік салып жүретін серілігіне қаран, Жүзікті Нұрғожа атандырған.

Бірде Жүзікті Нұрғожа жолда, ат үстінде күй тартып келе жатқан Қызықты Нұрғожаға кездесе кетеді. Бұлардың алғаш жүздесулері осы екен.

Жүзікті Қызықтыны жазбай тани кетеді. Одан жасы да, жолы да кішілеу көрінеді.

— Ассалаумағалейкүм!

Күйші мойнын да бұрмайды. Ләм-мим деместен күйін тарта алға оза түседі. Анау да соңынан қалмай, елти тындап үнсіз ереді. Бір-екі белді асқанда барып, күй аяқталыпты.

Сокда Қызықты Нұрғожа оқыс бұрылып:

— Уағалейкүмассалам!— деген екен.

а Өнерді қасиеттей білген екі күйші осыдан бастап айрыл-мас дос болып кетіпті.

МЫЖБАП МЕН ШЫЖБАН

мин^ашснодн .мвннангл*

Ертеде екі дос болыпты. Олардың біреуінің аты Шыжбан, екіншісі Мыжбан екен. бір күні Шыжбан:

"Баяғыда менің әкемнің атқорасы бар екен. Мына басынан айдаған жылқысы, ана басына барғанша құлындап қалады екен",— депті.

Сонда Мыжбан жайбаракат отырып:

"Ой, соны да әңгіме деп айтып отырсың ба? Баяғыда менің әкемнің ұзын құрығы болады екен. Ұзындығы сондай, ауылдың төбесіне үймелеген бұлтты сол құрығымен жан-жаққа ыдыратып қуып жібереді екен"— дейді.

Оған Шыжбан: "Сонда оны қай жерге қойған екен"— деп мысқылдай кулгенде, Мыжбан:

"Қай жеріне қойғаны қалай. Сенің әкенің қорасына қоймай ма!.."— деп кейіп жауап беріпті.

ЗАНЯТИЕ 49

Одағай — Междометие

Одағайлар адамның алуан түрлі көңрі күйін, сезімін білдіретін және жан-жануарларға қаратылып айтылатын сөздер.

Одағай сөздер шаттану, ренжу, таңырқау, унату, шошынту тәрізді көңіл күйін білдіреді, бірақ олардың аты (атауы) болып саналмайды.

Междометиями называются неизменяемые слова, служащие для передачи различного рода чувств, эмоций, переживаний, слова — сигналы, побуждающие к действию, а также слова, выражающие общепринятые условности бытовых отношений.

За междометными словами, выражающими чувство и волю, в какой-то степени закреплено определенное смысловое содержание.

1. Қап үйдін іші суып кетіпті!

Ай-ай, как изба застудилась (*Н. Некрасов*).

2. Пап-пап! Неткен дауыс!

Ай! Ай! Ай! Какой голосок! (*Н. Гоголь*).

3. Ойбай! ауырып кетті гой,— деп айқайлады ара шаккан кісі.

Ой! Больно,— вскрикнул человек, ужаленный пчелой.

В первом и во втором примерах слова ай, ай, ай! (кап, пап-пап), выражают чувство сожаления и восхищения, не называя и не расцеляя их. Это междометия, служащие средством намеренной передачи человеческих эмоций. В третьем примере слова *ой! ойбай!* выражают неожиданную боль и близки к невольным восклицаниям, произвольным выкрикам. Подобные выкрики вырываются у человека помимо его воли, независимо от того, есть при этом слушатель или нет.

Поэтому необходимо ограничивать эмоциональные междометия от рефлекторных выкриков (реакция на боль, испуг, неожиданность).

Классификация междометий

Одағай по своему значению могут выделяться в следующие группы:

1. Эмоциональные междометия. Көңіл-күй одағайлары.

2. Императивные (или волевые) междометия.

Ишарат не жекіру одағайлары.

3. Междометия, связанные с формами вежливости.

Тұрмыс-салт одағайлары.

1. Көңіл-күй одағайлары — Эмоциональные междометия

Адамның әр түрлі сезімдерін, көңіл-күйін білдіреді. Одағайлардың бұл тобы сан жағынан мол, **семантикалық** құбылу жағынан әр қилы, мағынаға да өте бай топ.

По своему значению и употреблению эмоциональные междометия могут выражать или лишь отрицательные эмоции, или положительные, но есть и такие, которые в зависимости от контекста могут выражать и отрицательные и положительные эмоции.

1. Междометия, выражающие положительные эмоции.

Жағымды көңіл-күйді білдіретін одағайлар.

(удовлетворение, восхищение, радость, веселье, восторг, одобрение и т. д.), в казахском языке: алақай! бәрекелді! бәлі! В русском ура! браво! ох! ба!

Бәрекелді! Өленді жақсы айтады екенсіз!

Браво, хорошо поешь!

Алақай! Біз каникулға шықтық.

Ура! Мы вышли на каникулы.

Бәлі! Ескі дос, біз ертеден таныспыз гой!

Ба! Друг старый, мы давно знакомы!

Бәлі! Бәлі!— деп ду ете халды Мұқан мен Габдол.

Браво! Браво!— закричали Мұқан и Габдул.

Жағымсыз көңіл-күйді білдіретін одағайлар.

1. Междометия, выражающие отрицательные чувства (тоску, печаль, горе, сожаление, досаду, отвращение, усталость, брезгливость, недовольство) в казахском языке. Әттең! әттеген-ай! қап!

(сожаление). Тьфу! Ищай! аһа отвращение, аһа злорадство, пішту (брезгливость), уф! уһ! (усталость), ой-һай (сокрушение), бай-бай (сожаление).

Әттең! Неше түрлі ермек үшін өмірімді босқа өткіздім!

Увы! На разные забавы я много жизни погубил! (А. Пушкин).

Әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар.

3. Междометия и их сочинения, выражающие как положительные, так и отрицательные эмоции, в казахском языке: О (боль, восхищение, жалость, сочувствие), алла (неудовлетворение, ласка, жалость, сочувствие, боль), пәлі! (удивление, удовлетворение, восхищение), ту! (восхищение, недовольство), пай! (восхищение, осуждение), шіркін! (восхищение, ирония), ойбай! (страх, удивление, недовольство, боль), ойпырмай! (восхищение, страх), в русском о! а! господи! Ну и ну! Ой! Ай! Ай да ну! Ой ли! То то! Вот те на! Вот тебе раз! Вот эта да! Ишь ты! Вот так штука!

Ойбай, ауырып кетті гой! Ах, больно мне!
Ойбай, жүйріх екен! Ах, как он резв!
Ойпырмай, күннің жақсысын- Ох, как сегодня чудесно!
ай!
Ойпырмай, не болар екен! Ох, что теперь будет!

II. Жекіру не ишарат одағайлары — Императивные (или волевые) междометия

В данную группу междометий в русском и в казахском языках входят междометные слова зова, обращения, приказа, побуждения, запрета.

В зависимости от того, к кому обращается с речью говорящий, императивные междометия подразделяются на две большие группы: обращения к людям и слова воздействия на животных.

а) Адамға бағытталып айтылатын одағайлар.

Обращение к людям. В эту группу междометий входят слова, выражающие окрик, зов, обращение без называния имени, условный сигнал к началу или прекращению действия. Например: в казахском языке: ей! эйдә! тәйт! тек! жә! сап-сап! ал! кәне! әуп! мә! әлди-әлди! i-сс!

В русском э! о-го! ай! алло! караул! агу! ну! стоп! марш, чш! цсс! но-но! полно! брось! довольно! ура! вот! проч* £УЦ! айда! цоп! ух! чу!

Естіп тұрсын ба мені, эй, Степан!

— Слышь ты эй, Стёпан! (А. Толстой).

— Эй кыз!— деді анау.

Казахские междометия тек! так! жә! выражают призыв поекратить то или иное действие и соответствуют русским междометиям полно!, довольно! брось! но-но! ну-ну!

б) Малға бағытталып айтылатын одағайлар.

Слова воздействия на животных. К данной группе принадлежат междометные слова — обращения к животным, означающие понукание, зов, отпугивание, брань.

Лошадей и жеребят — моһ-моһ, кос-кос. Междометия выражающие отгон, на водопой лошадей, -ойт-ойт, ай-ай, кур-кур, -кын-кын, моп-моп, овец шәуім-шәуім, кураи-курай, верблюдов — соррап, соррап.

К междометиям, выражающим воздействие на животных, относятся и бранные слова и сочетание слов.

Например: по-казахски лошадей бранят: жамандатқыр талау тигір, коров и волов — аусыл болғыр! карасан келпр!

кара түйнек келгір! овец — топалан титір! кебенек келгір! верблюдов — жайрағыр! қапта келгір!

Бранные выражения казахского языка: бар болғыр! жет-пегір! жайрағыр! эй, шайтан! эй, онбаганай!

Бранные выражения русского языка: черт возьми! черт вас дери! дьявол! ведьма! ни дна тебе, ни покрывки! чтоб тебе было пусто.

Как видно из примеров, значение междометий в казахском языке очень редко связывается с логическим содержанием слов. Например: кә-кә (кел), шок-шок (шәгу), мыш-мыш (мысык), куш-куш (күшік).

III. Тұрмыс-салт одағайлары - Междометия, связанные с формами вежливости

К междометиям в казахском языке относятся слова и словосочетания, связанные с формами вежливости, которыми обмениваются люди между собой, выражая благодарность, вежливость. Отнесение этих слов к междометиям условно, так как в какой то мере они сохраняют свое лексическое значение. В казахском языке это, например, следующие слова и словосочетания: Хош! Кайыр хош! Ракмет! Кеш жары к! Ассап"" ""лейкум!

В русском: До свидания! Здравствуйте! Добрый вечер! Спасибо! Извините! Доброе утро! Прощайте! Будьте здоровы!

В разговорном языке слово здравствуй может иметь значение удивления, недоумения, досады, упрека, насмешки.

Например: Здравствуйте, я ваша тетя! (насмешка). Здравствуйте, чего захотел! {упрек}. Здравствуйте, мы вас ждали! (пренебрежение).

— Ракмет, Сергей Петрович, ракмет! (Ғ. Мүсірепов.)

— Ассалаумагалекум, Абай ага!— Уагалекумассалям! (М. Әуезов.)

— Здравствуйте, Абай ага!

— Здравствуйте!

— Кеш жарык!— деді Щербаков.

— Добрый вечер!— сказал Щербаков входя.

1-жаттығу. Оқып шығып, одағай сөздерді табындар. Олардың қамлай мағынада айтылып тұрғанын түсіндіріңдер.

1. Генералдын келе жатқанын кердім де: "Апыр-ау, буган не деп рапорт берсем екен?"— деп ойланып қалдым. (М. Ғ.).
2. — Ойпыр-ай! Өрт болмағай еді,— деген Әшімтай досының сөзін естігенде, Маралбектің тула бойы дірілдеп қоя берді. 3. — Ойбай-ай, қойлар мен хошақандар өртенді-ау!— деді, Әшімтай сыртқы көйлегін жалма-жан шеше бастап. (С. О.).

4. — Алақай, мама! мен де Дауыл ағамдай суретші боламын! (С. С.). 5. Әттен, бүгін жанбыр жаумағанда, саяхатқа шыққан болар едік! 6. Шырағым-ай, әншейін бір княл да! 7. Тәйт, далаға әкет атынды! (С. М.). 8. Төңіректі екеулеп қарай бастап, серкені шөре-шөре деп кезек шақырысады. ("Жұлдыз" журналынан).

2-жаттығу у. Оқып ШЫРЫП, о да гай сеагерлі тауып, олардың қандай мағына да айтылып тұрғанын түсіндір.

1. Ойпырмай, мынау бір керемет қой! (Ә. С.). 2. Апырмай, докторлар жүрмесін жанылып. (А.). 3. Ойпырай, жемістің қаттысын-ай! (М. Ә.). 4. Күшті-ақ екен жарықтық! Пар келмесе буган кара нар! (Т. Ж.). 5. Шіркін-ай күй-ақ екен деп қозғалып, танданып отырғандай тандай қакты (М. Х.). 6. Мох! Мох!— деп кешкі тымық даланы басына кетерді. (С. М.). 7. — Япырмай, сары бауыр ат тьқыршып, пыскырып тур гой! Шабыс болмаса игі еді?! Қане, ер-тоқым қайда? (С. С.).

3-жаттығу. Әр сөйлемдерді сазына келгіріп оқыл шық та, оның қандай көңіл-күймен айтылып тұрғанына назар аудар. Содам кейін көйіріп жазып, одағайларды астын сыз.

— Бәрекелді! Келгендерің жақсы болды!— деп, екі баланың да бетінен сүйді.

— Бәрекелді, дұрыс-ақ! Үйде бос жүргеннен не шығады? бізге көмектесіндер.

— Ойпырай, ол кім еді?— деп сұрады.

— Әй, бала, тоқташы!— деген дауыс естілді.

— Міне, гажап! Шілдер қайда гайып болды.

— Ей, Кемелге бірдене болмасын!— деді (Ө. Кдн.).

4-жаттығу. Одағай сөздердің мағынасына қарай қай түріне жататынын ажыратыңдар.

— Сүйінші! Көк күс бүркіт алды,— дедім.

— Қане, байгүс,— деп қасыма таяи беріп, бүркітін басын көріп, ойбай деп шошып кейін шегінді. Басы қозынын басындай ғой өзінің!— деді.

Түнімен балақ бау, аяқ бау, тұғыр жасап ұйықтамай шықтым. Әй, жанға бермеспін. Бүркітші бір адамға қорсетіп баулығармын.

— Жә, еиді сол бүркітін жайынан біраз әнгіме айтай* ын,— деп сөзін бастап кетті.

— Пай-пай,— деп бастады сөзін.— Мен көк күсты ішкі жақтан әкелген жылы тек аяқтандырумен гана болдым. (С. Бегалин.).

ПЕРЕВЕДИТЕ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

ИЗ-ЗА МОЕГО ЧАПАНА БЫЛ ШУМ

Ночью за окном послышались крики. Кожа проснулся и спросил жену:

— Что за шум?

— Какое тебе дело до этого, спи,— рассердилась жена, недовольная, что ее разбудили.

Однако Кожу разбирало любопытство. Он встал с постели, накинул на плечи чапан и вышел из дому. Тотчас к нему подбежали люди, стащили чапан и скрылись. • «

Кожа возвратился домой.

— Из-за чего там шумели?— спросила жена.

— Из-за чего там шумели?— спросила жена.

— Из-за моего чапана,— последовал ответ. ("Кожанасыр и луна").

СӨЗДГК

проснулся — оянды
шум — айгай-шу
рассердилась — ыза болды

с постели — төсектен
из-за чего — не үшін

Ответьте на вопросы:

1. Почему рассердилась жена?

2. Что же случилось на улице?

ЗАНЯТИЕ 50

Синтаксис

Синтаксис изучает правила построения и отдельные разновидности словосочетаний и предложений. В синтаксисе выделяются две части: 1. Учение о словосочетании, которое рассматривает типы синтаксических отношений между словами и разновидности подчинительных словосочетаний. 2. Учение которое излагает законы построения простых и сложных предложений.

Сойлем — Понятие о предложении.

Сочетание слов или отдельное слово, выражающее законченную мысль, называется предложением.

Предложение состоит из слов и словосочетаний. Предложения по своей структуре делятся на простые и сложные,

по характеру составных частей на распространенные, личные и безличные, полные и неполные. Кроме того, они по цели высказывания и по интонационным особенностям делятся на повествовательные (хабарлы), вопросительные (сураулы), побудительные (бүйрықты), восклицательные (лепті).

Хабарлы сойлем — Повествовательное предложение

В повествовательных предложениях сообщается о чем-либо. Люди в процессе общения сообщают друг другу о каком-либо факте или явлении, утверждают или отрицают наличие того или иного предмета или его качеств.

Хабарлы сойлем магынасына қарай:

біреу, бір нәрсе туралы хабарлау
адамның ойын, көз-карасын білдіретін
бейнелеу (суреттеу)

1.— Наука оказывает большую помощь в деле развития сельского хозяйства.— Гылым ауыл шаруашылығын оркендетте беруге үлхен көмек көрсетіп келеді. (Газеттен).

2. Құлағын салмас,

Тілінді алмас,

Коп наданнан түңілдім. (Абай.).

3. Аспан шайдай ашык.

4. Әйтеуір қызык жандар.

5. Сыпындаған жүріс-тұрыстары, сөйлеген сөздері, әрбір қылықтары өзгеше (Б. Тлеген.).

6. Кенеттен артиллерия бүркыратып берді (Б. Момышұлы).

Итак, повествовательные предложения имеют следующие основные признаки:

1. Повествовательные предложения сообщают, излагают, обрисовывают. (Хабарлы сойлемнін магынасы — хабарлау, баяндау, бейнелеу).

2. Повествовательные предложения. бывают простыми и сложными (хабарлы сойлем, жай хабарлы, құрмалас хабарлы болып екіге бөлінеді).

3. Повествовательные предложения обычно (хабарлы сойлем суракка жауап болып келеді) отвечают на вопросы.

4. Повествовательные предложения в казахском языке, как и в русском, отделяются друг от друга паузой и произносятся обычно в среднем темпе, в пониженном тоне.

5. В конце повествовательного предложения на письме ставится точка.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите на русский язык. Найдите повествовательные предложения, где подлежащие выражены местоимениями.

Фольклор — ағылшын сезі, дәлме-дәл аударғанда, халық шығармасы, халықтың ауызша шығарған көркем сөздері деген мағынаны береді.

Халық ішінен шыққан талант, көркем сөздің ұсталары өз еңбектерін ауызша айтып, артына сөз қалдырды. Оны кейінгі ұрпақтар бірінен-бірі жаттап алып, біздің дәуірімізге жеткізді. Мазмұны терең, шынайы көркем ауыз әдебиеті шығармалары ғана өлмейтін мұра боп кейінгі ұрпаққа қалып отырды. Әр кезде жана шығармалар туып, жоғалмай, өмір сүріп келе жатқан құнды еңбектердің қорына қосыла береді.

Халық қай кезде болса да жақсы өмірді келешектен күтті және келешекке нық сенеді. Бұл сенім көркем шығармалардан да берік ұрын алды. Халық өздерінің ауыр тұрмысын жеңдетуді көздеді.

Қазақ ауыз әдебиеті әр салада, әр түрлі жанрада дамыған. Қазақ ауыз әдебиетінің негізгі түрлері: а) тұрмыс-салт жырлары, ә) макал-мәтелдер, жұмбақтар, б) ертегілер; в) эпостық жырлар; г) лиро-эпостық жырлар; д) айтыс өлеңдер; ж) тарихи жырлар т. б.

Халық ең асыл өнері — бай ауыз әдебиеті арқылы өзінің тарихын, халықтың рухын бейнелеген. Халықтың бүкіл тіршілігі өлең-жырларға арқау болған.

СӨЗДІК

ауыз әдебиеті — устная литература	құнды еңбек — ценные труды
халық шығармасы — народное произведение	келешек — будущее
көркем сөздері — художественные слова (красивый, изящный)	ауыр тұрмыс — тяжелая жизнь
ұрпақ — поколение, потомство	дәлме-дәл — точно
мұра — наследие, памятник	өлк — песня
ән — мотив, напев	дәуір — эпоха, период
	өрнек — образец

Отвeтьте на вопросы:

1. Фольклор дегеніміз не?
2. Ауыз әдебиетінің түрлері туралы не білесіз?

Прочитайте выразительно, перескажите содержание. Мәнерлеп оқып, мазмұнын түсіндіріңдер.

БАТЫРЛАР ЖЫРЫ

Ауыз әдебиетінің ерте заманнан ескірмей ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырған күрделі де мол бір саласы — батырлар жыры. Бұл жырларды жыршы-жыраулар гасырлар

бойы қобызға немесе домбыраға қосып, белгілі бір әнмен айтып, ауыздан-ауызға таратып келген. Қазақ батырлар жырындағы басты қапарман елін сүйген батыр, ал оның басты максат-мураты — халқын, Отанын басқашы жаудан қорғау. Батырлар жырының көпшілігінде халықтың түбегейлі мұң-мүддесі көкселеді. Батырдың халыққа қамқоршы болу арманын, сол жолдағы іс-әрекеті жырлануы арқылы оның өз үйішіне, өз руына деген сүйіспеншілігі де айқындалады. Басқыншылардан қорғайтын батыр жайлы жырлар ел қиында зарығу, торығу тұсында туады. "Алпамыс батыр", "Қобыланды батыр", "Ер Тарғын", "Қамбар батыр" сияқты қазақ батырлар жырында қалмақ, монғол басқыншыларының шабуылы баяндалып, қазақ батырларының сол күрестегі ерлігі жырланады.

сөздік

урпақ — поколение	әрекет — действие, старание
қобыз — кобыз	зарығу — томиться, скучать
5-аксат — цель, намерение	шабуыл — наступление
мұқ — тоска, печаль, просьба	батыр — богатырь, герой
мүдде — чаяние, желание, интерес,	қапарман — доблестный
цель	мурат — идеал, цель, желание
іс — дело, работа, занятие	

Отвeтьте на вопросы:

1. Кімдер ұрпақтан-ұрпаққа батырлар жырының таратып келген?
2. Батырлар жайлы жырлар қалай туды? Қандай Батырлар жырын білесіңдер?

Мәнерлеп оқып, мазмұнын түсіндіріңдер >

Прочитайте выразительно, поймите содержание

Айтыстар — Состязание в песнях.

Халық ауыз әдебиетіндегі өзіндік ерекшелігі мейлінше мол күрделі жанрдың бірі — "Айтыс". Қазақтың төл сөзі, ежелден айтысу, сөз жарысы, пікір таласы деген ұғымда қолданылып келген. Біздегі айтыс шешендік қара сезбен де, өзара күй тартысу арқылы да, қолма-қол суырып салып айтылған өлеңмен де болуы мүмкін. Мұның қай түрін алсақта, аса үлкен тапқырлық пен алғырлықты, қиыннан қиыстыратын хас шеберлікті талап етеді.

Ақындар айтысының бәрі дерлік жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас-тойларда қолма-қол суырып салып айтылады. Мұның әділ төрешісі де халық. Қазақ даласында

аты мәлім Жанак, Түбек, Сабырбай, Орынбай, Шеже, Кемпірбай, Құлыншақ, Әсет, Ырысжан, Үлбике., Күдері, Мұсабек, Манат, Ақсұлу, Қеншімбай, Сара, Біржан, Майкөт, Бақтыбай, Сүйінбай, Жамбыл тәрізді майталман жүйріктер болған.

сөздік

ерекшелік — особенность
 мейлінше — очень
 талас — спор, дискуссия
 киыстыру — делать красиво
 шеберлік — умение, мастерство
 ойын-сауық — увеселение
 дәуір — эпоха, период
 күрделі г- сложный
 иікір — мнение, мысль

тапқырлық — находчивость
 әділ төреші — справедливый, правильный, объективный
 майталман — осведомленный, сведущий
 білікті (білімді) — образованный, сведущий
 халық ақындарының айтысы — состязание народных акынов.

Отвѣтьте на вопросы:

1. Айтысты қалай түсінесіз?
2. Айтыс нені талап етеді?
3. Айтыстар қандай жағдайда өтеді?
4. Қандай айтыстарды білесіз?

ЗАДАНИЕ 51

Сураулы сойдем — Вопросительное предложение

В вопросительных предложениях содержится вопрос. В «конце вопросительного предложения ставится вопросительный знак. Для выражения вопроса используется интонация и вопросительные слова кім?— кто? не?— что? қандай?— какой? қайда?— где? неге?— зачем? почему? неше?— сколько? қашан?— когда? қай?— чей?

Эти слова в русском языке в вопросительном-предложении чаще всего стоят на первом месте. В казахском языке эти слова могут стоять и в середине предложения. Примеры: Кто видел самолет "ЯК.-10"? "ЯК-40" ұшағын кім кйрді? Жиналысты кім ашты?— Кто открыл собрание? Сен қаладан қашан келдің?— когда ты приехал из города?

В казахском языке в вопросительных предложениях значение вопроса может выражаться частицами -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе.

В русском языке им соответствуют частицы -ли, разве, неужели. Примеры: 1. Бұл жераен әуежай қашық па?— Далеко ли-отсюда аэропорт? 2. Самолет кешігетін болып па?—

Разве самолет опаздывает? 3. Бүгін біз шынымен ұша алмаймыз ба?— Неужели мы сегодня не улетим? Сізге сұрақ беруге бола ма?— Вам можно ли задать вопрос?

В вопросительных предложениях вопрос может выражаться только интонацией: голос повышается на том слове, к которому ставится вопрос. Мирон: Біз мұны заводсыз-ақ дал мехцехтын өзінде жасап шығарамыз.

Мырқал: Мехцехтын өзінде? (Интонация арқылы)

Мирон: Иә, өзінде (Әбішев).

Сураулы сойлемнің жасалу жолдары

сураулы	у	есімдігі	шығар, болар т. б. көмекші
интонация	к	шылау	етістіктер -ау, -ше, той шылаулары

Смысловое содержание и назначение вопросительных предложений бывают различны. По этим особенностям они разделяются на:

1. Собственно-вопросительные
2. Ответно-вопросительные
3. Риторическо-вопросительные.

1. Ашық сұрақ — собственно-вопросительные предложения, включают в себе вопрос, обязательно требующий ответа собеседника.

Сағат неше?— Который час?

Эти вопросы могут сопровождаться различными модельными оттенками, как-то; сомнения, удивления, недоумения и др.

Атың кім?— деді ересек бала.— Как тебя зовут?— сказал юноша.

— Қайырғали... Өзінің атың кім?— А тебя как зовут?— Шеген... (Ғ. Мұса).

2. Қарсы сұрақ — Ответно-вопросительные предложения включают в себе вопрос, являющийся ответом на поставленный вопрос, т. е. собеседник на вопрос отвечает вопросом. Богданов: Олай болса, сонша малға жерді қайдан таптық?

Тогда откуда нам брать землю для такого количества скота?

Жанар: Жеріміз енді көбейгелі тұрған жоқ па? (Ә. Әб.)

Разве наша земля в ближайшее время не увеличится?

— Біздің ауылға барсың той, қызым?

— Пойдешь, дочка в наш ауыл?

— Бармағакда кайтем? (Ғ. Слан.)

— Как не пойти?

3. Риторикалық сұрақ — Риторико-вопросительные предложения.

Употребляются не с целью получения ответа, но с целью утверждения, сообщения о чем-либо. Они свойственны литературной речи как стилистического средство, выражающее эмоциональное чувство, отношение говорящего.

Например: Күнде жаксы бола ма?
Бір қызығы жакканга?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанга? (Абай.)

1-жаттығу. Прочитайте текст, переведите на русский язык. Найдите и выпишите вопросительные предложения.

ӨРМЕКШІ, ҚҰМЫРСҚА, ҚАРЛЫҒАШ

Әкесі он жасар баласымен келе жатты. Әкесі баласынан сурады:

- Балам, анау өрмекшіні көресін бе, ол не істеп жүр?
- Көремін, әке, ол өрмек тоқып жүр.
- Анау құмырсқаны көресін бе, ол не істеп жүр?
- Көремін, аузында бидай бар, жүгіріп барады.
- Жоғары карашы, көкте не көресін?
- Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр. Аузында шөбі бар.

Сонда әкесі:— Дүниеде барлық жәндіктер енбек етеді. Кішкентай құмырсқа қысқа азық даярлайды. Өрмекші маса, шыбын ұстау үшін тұзақ құрып жүр. Қарлығаш ұя салу үшін шөп жинап жүр. Жұмыссыз ешбір жан жоқ. Бәрі жұмыс істеп жүр. Сен де жұмыс істеуге үйрен. Енбек ет.

СӨЗДІК

өрмекші — паук	уиып жүр — летит
кумырсқа — муравей	дүние — мир
карлығаш — ласточка	жәндіктер — насекомые
өрмек — паутина	маса — комар
жоғары — вверх, наверх	ұя — гнездо
он жасар — десятилетний	көкте — на небе

Сұраулар:

1. Әкесі кіммен келе жатты?
2. Әкесі не сурады?
3. Баласы не деп жауап берді?
4. Әкесі не айтты?

2-жаттығу. Данные повествовательные предложения переделайте в вопросительные, употребив следующие вопросительные слова: кімге? іісің? қандай? қайда? нелер?

БАҚТЫҢ ІШІ

Біз үлкен баққа кірдік. Бак бізге үлкен көрінді. Бақтың іші — толған өрік, алма. Бұтақтар ауыр жемістерін көтере алмай тұр. Олар жерге иіліп тұр.

СӨЗДІК

бак көрінді — показался сад	өрік — урюк
көтере алмай тұр — не может под- нять	иіліп тұр — склонились

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙГК — ПОВОРОМ ПО-КАЗАХСКИ

ТҮРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫ

Сіз турмыс-салт жырлары туралы не білесіз?

Что вы знаете обрядово-бытовых песнях народа?

Турмыс-салт жырларында халықтың өзіне тән тұрмыс тіршілігі, негізгі шаруашылық кәсібі, түрлі әдет-ғұрпы, салт-санасы кек суреттеледі. Тұрмыс-салт жырларының басты түрлері: 1. Енбек және шаруашылық кәсібіне байланысты туган өлең-жырлар. 2. Әдет-ғұрылқа байланысты туган өлең-жырлар. Енбек және шаруашылық кәсібіне байланысты туган өлең-жырларға, жататындар — төрт түлік мал және басқа жануарлар турғлы, ақшылық туралы өлеңдер мен наұрыз жыры.

Әдет-тұрыпқа, салтка байланысты туган өлең-жырларға жататындар — той бастар, жар-жар, сынсу. бет ашар, қоштасу, көңіл айту, естірту, жоқтау.

СӨЗДІК

енбек және шаруашылық — труд и хозяйство	салт — обычай, традиция, нрав
каст — промысел, занятие	турмыс-салт — быт, обычай
	турлер — тип

ОТВЕТЬТЕ НА ВОПРОСЫ:

1. Турмыс-салт жырларының неше түрі бар?
2. Салтка байланысты қандай өлең-жырлар жатады?

ЛИРО-ЭПОС ЖЫРЛАРЫ

Прочитайте и перескажите содержание текста.

Лиро-эпостық поэмаларда гашықтық, мұнды армандар, сүйіспеншілік, ынтызарлықтар жырланады. Мысалы; "Қыз Жібек" поэмасында Төлеген мен Жібек, "Қозы Көрпеш"

поэмасында Қозы мен Бағра: арасындағы пәк махаббат, шыяйы сүйіспеншілік, сол армандастардың трагедиясы жыр арқауына өзек болған. Лиро-эпостық поэмаларда ерліктен гөрі мұндық-зар басым. Ішкі толғаныстарға толы. Жан азабы, жан азасы күшті. Лиро-эпостарда адамның әр түрлі көңіл күйін, ішкі жан сырын, азап-толғанмсын, күйініш-сүйінішін суреттеу басым. Ғашықтық, сүйіспеншілік тақырыбында жырланған лиро-эпостық поэмалардың кейіпкерлері батырлар емес, кәдімгі қарапайым адамдар. Бул поэмаларда ескі феодалдық дәуірдегі арманына жете алмай кеткен екі жастын араларындағы мөлдір махаббат, нәзік сезімдер суреттеледі. Лиро-эпос та халық арасында коп замандар ауыздан-ауызға көшіп, біреуден-біреу жаттап алу арқылы кейінгі ұрпаққа жетіп, баспаға іліккен. Батырлар жырларымен салыстырғанда, сүйіспендік, махаббат тақырыбындағы жырларда халықтың турмыс-салты, әдет-ғұрпы, адамның ішкі сезімі көбірек баяндалады. Бұлардың лиро-эпос деп аталуының өзі де сондықтан. Кен мағынасында бұл — лирика мен эпикалық тектер элементтерін бірдей қамтитын шығармалар деген сөз. Қазақтың "Қозы Көрпеш — Баян сұлу", "Қыз Жібек", "Айман — Шолпан", "Күміс қыз", "Мақпал мен Сегіз"— бәрі де лиро-эпос жырларына жатады.

С ұ р а қ т а р :

1. Лиро-эпостық поэмаларда қандай сүйіспеншілік, армандар жырланады?
2. Бұл поэмаларда қандай нәзік сезімдер суреттеледі?
3. Лиро-эпосқа қандай шығармалар жатады?

саздік

ғашықтық — влюблённость
армандастар — мечтатели
ерлік — мужество
көңіл күйін — настроение

нәзік сезімдер — чувство великодушия
үрпак — 'поколение
салыстырған — сравнивать
тұрмыс құру — замужество

ЗАНЯТИЕ 52

Лепті сойлем — восклицательное предложение

В восклицательных предложениях, выражается сильное чувство: радость, восторг, удивление, страх, горе, отчаяние, восхищение, возмущение, сожаление, удивление и др. Бұл жер қандай жақсы! — Как прекрасно это место! Ой, сен қандай бақытты кісісің! Ой, какой ты счастливый человек! Мунай шықты, мунай! — Ура! Идет нефть, нефть!

В конце ставится восклицательный знак.

В восклицательных предложениях иногда употребляются междометия. После междометия ставится запятая или восклицательный знак.

1. Ах, какая сегодня погода!—

2. Ура! Наша команда победила!

Предложения с междометиями относятся к типичным восклицательным предложениями Они выражают все эмоционально-волевые отношения, свойственные междометиям.

Восклицательные предложения со словами қандай (какой?), (удивительно), қалай? (как?) и др. относятся к особым типам и выражают восхищение кем-либо или чем-либо.

Отаным қандай кең байтақ!

Моек вам неткен тамаша! (Ж. Ж.).

Қандай ақыды адам (Ғ. Мұст.).— Какой умный человек! Тіпті гажап қаркын! (Ғ. Мұст.)— Какой удивительный темп!

Лепті сейлемнің түрлері

(мағынасына қарай)

күйіну	таңдану т. б.
қуану	уран
қорқу	" сескендіру
арман	өкініш

Адамның көңіл күйін, сезімін білдіретін сойлемді лепті сойлем дейміз.

Адам психологиясы адам сезімімен тығыз байланысты. Адамның көңіл күйі, қуаныш, реніш, өкініш, таңдану, хорху, сасу, абыржу т. б. психологиялық процестер көбіне лепті сойлемдер арқылы беріледі.

Алақай, ағай келді (қуану).

Па шіркін, мына атқа мінер ме еді! (арман мәнді).

Қап, орылған астықты кеше жинап алмаған екенбіз де! (өкініш).

Кәне, осы баланың бәйгесін бермей көрші! (сескендіру).

Дүние қандай сәнді! (таңдану).

Іс қиынға айналды! (сасу).

Япыр-ай, биылғы жылы егіннің шығымы нашар. (абыржу).

1-жаттығу. Тиісті дауыс ыргағымен оқып шығыңдар да; қандай көңіл-күйін білдіріп тұрғанмы айтыңдар.

1. Келгеніңіз жақсы болды ғой! 2. Асанның қара күшке мықтысы-ай! 3. Шіркыч, қасқыр екенсің! 4. "Алақай, әне

омарта!",— деп, соған жеткенше жүгіретінмін. 5. Әлемде танғажайып кереметтер бола береді екен-ау! 6. Мына үй кандай адемі! 7. Өлеңі не деген жақсы! Акын ғой өзі (С. С).

2-жаттығу. Есіпті сөйхсмерді тиісті дауыс ырғағымен оқып, кандай көніл күймен айтылып тұрғанына назар аударындар, талдау жасаңдар.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

Пословицы-поговорки — Мақал-мәтеллер

Что вы знаете о пословицах и поговорках?

Сіз мақал-мәтел туралы ке білесіз?

Мақал-мәтелдер — ғасырлар шежіресі. Онда халы к тарихы, онын алеуметтік тіршілігі, ақыл өнегесі мол көрініс тапқан.

Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда емірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойға тәжірибесі қорытылады.

Халық даналығы үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлік танытқая. "Коп сөз көмір, аз соз — алтын" дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөг болмайды. Барлығы өз орнында. Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой-өрнек ажыраспас туыстық тапқан.

СӨЗДІК

мақал-мәтелдер — пословицы, поговорки	ғасыр — век
далдігімен — точносью	шеберлік — мастерство
тереңдігімен — глубиной	ажыраспас
	туыстық — неразделимое родство

Отвeтьте на вопросы:

1. Мақал-мәтелдер немен ерекшеленеді?
2. Мақал-мәтелдерде не туралы айтылады?

Төмендегі мақал-мәтелдердің мағынасын түсініп, бірнешеуін естеріне сактандар.

Поймите смысл данных пословиц и поговорок, запомните некоторые из них.

МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДЕР — ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ

1. Ерлік білектен емес, жүректен.
2. Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін еледі.
3. Батыр туса, ел ырысы; жанбыр жауса, жер ырысы.

4. Болат кайнауда шынығады, батыр майданда шынығады.
5. Ер — ырыстың кілті.
6. Күшті кісі алып та жығады, шалып та жығады.
7. Жаман жолдас жауга алдырып, жаман тату дауга қалдырар.
8. Жолдасын тастаған жолда қал ар.
9. Жақсы жұмыс — жанға тыные.
10. Ырыс алды — ынтымақ.
11. Істегенін еліңе жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы.
12. Кім жұмыс істесе, сол ток.
13. Еңбек ер атандырады.
14. Жердің сәні — егін, ердің сәні — білім.
15. Досы көпті жау алмайды, ақылы көпті дау алмайды.
16. Ақылды мақтанса, істі тындырар; ақымақ мақтанса, аяғын сындырар.
17. Баста ми жоқ болса, екі аяққд күш түсер.
18. Күлме досына, келер басыңа.
19. Ақыдыңның алдымен жүр, ақымақтың артымен жүр.
20. Ашу тұрған жерде, ақыл тұрмас.
21. Өтірік айтып жағынғанша, шыныңды айтып жалын.
22. Кекшіл болма, көпшіл бол.
23. Әзіл айтсан да, әділ айт.
24. Ойнап сөйлесен де, ойлап сөйле.
25. Ата — баланың қорғаны.
26. Оқу — инемен құдық қазғандай.
27. Ойын түбі — от, ой түбі — алтын.
28. Білімдіге дүние жарық, білімсіздің (беті көн шарық) күні қарып.
29. Білек сүріндіре алмағанды білім сүріндіреді.
30. Оқығанның беті жарық, білімсіздің беті көн шарық.
31. Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік.
32. Өнерліге өлім жоқ, жалқауға жарық жоқ.
33. Олактан салақ жаман.
34. Білім таппай мақтанба, өнер таппай баптанба.
35. Ақыл азбайды, білім тозбайды.
36. Оқу — білім бұлағы, білім — өмір шырағы.
37. Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ.
38. Ел алғысын алсан, елеулісі боларсың.
39. Ақпа құлаққа айтылған сөз ағып кетеді. Құйма құлақ айтылған сөзді құйып алады.
40. Әдепті бала — арлы бала, әдепсіз бала — сорлы бала.
41. Ата — асқар тау, ана — бауырындағы бұлақ, бала — жағадағы құрақ.
42. Ата-ананың ақылы сайрап жатқан жолмен тен. Ақылдыңның ақылы сарқылмайтын келмен тең.

43. Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сінлі есер.
44. Күшіне сенбе, адал ісіне сен.
45. Қайратықа әдісінді жолдас ет, әдісіңе ақылыңды жолдас ет.
46. Еңбек етіп ас ішсең, балдан тәтті болады.
47. Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік.
48. Білмегенді сұраудың ұяты жоқ.
49. Кіші пейілдік — кісінің көркі.
50. Білемін деп мақтанба, сенен де білгіш табылар.
51. Жақсылық іс қайда болса, жақсы атак сонда.
52. Көп біріксе, ел болар, көп тілегі — көл болар.
53. Өз елің — алтын бесік.
54. Танымайтын жердің ой-шұңқыры көп.
55. Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар.
56. Өзің өлсең өл, жолдастарыңды жауға берме.
57. Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болар.
58. Байлықтың атасы — еңбек, анасы — жер.
59. Еңбек еткен емеді, еңбексіз не өнеді.
60. Ұрлық түбі — қорлық.
61. Керек тастың ауырлығы жоқ.
62. Ерінбеген етікші болады.
63. Жігіттің түсін айтпа, ісін айт.
64. Берген алар, еккен оар.
65. Жері байдың елі бай.
66. Айла алтау, ақыл жетеу.
67. Сактықта қорлық жоқ.
68. Ұрлық түбі — қорлық.
69. Бар болсаң аспа, жоқ болсаң саспа.
70. Қоз — қорқак, қол — батыр.
71. Қорнекті іс көмілмейді.
72. Не ексең, соны орасың.
73. Темірді қызған кезде сок.
74. Шегірткеден қорыққан егін екпес.
75. Еріншектің ертеңі таусылмайды.
76. Сын түзелмей, мін түзелмейді.
77. Жыламаған балаға емшек бермейді.
78. Еңбек етсең, емерсің.
79. Жалқауға сөз айтсаң, адам таппас дәлел айтар.
80. Күтімі қандай болса, түсімі сондай.
81. Азды алсан, көптен күр қаласың.
82. Тамшы тама-тама дария болады.
83. Әлін білмеген әлек.
84. Аз болса да, саз болсын.
85. Бір күмалақ бір қарын майды шірітеді.
86. Өнерлінің өзегі талмас.
87. Ердің атын еңбек шығарады.

88. Жауды аяған жаралы қалады.
89. Жақсы тәжірибе көпке ортақ.
90. Жас келсе іске, кәрі келсе асқа.
91. Қызым саған айтам, келінім сен тында.
92. Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады.
93. Оқу инемен құдық қазғандай.
94. Армансыз адам — канатсыз құспен тен.
95. Гүл — жердің көркі.
Қыз — елдің көркі.
96. Ашу — дұшпан, ақыл — дос.
Ақылына ақыл қос.

* *

97. Если ты велик — будь скромн. /
98. Герой умирает раз, трус — тысячу раз.
99. Схватившийся за две лодки — обязательно утонет.
100. Труд, труд, и труд — вот три вечных сокровища.

ЗАНЯТИЕ 53

Бұйрықты сойлем — Побудительное предложение

В побудительных предложениях мы выражаем просьбу, совет, приказание, запрещение, требование, мольбу, пожелание, убеждение и др. Примеры: Өз жұмыстарыңызды енгімелесеніз. Балалар мал өсірудің жайымен таныссын (М. И.). Отыр, шешін! Әйгерім, көрпе сал! (М. Ә.). Ғани, мені сен шығарып салшы. (Ж. Арыстанов.).

Основной формой для выражения побуждения к действию являются глаголы повелительного и желательного наклонения, выступающих в качестве сказуемых, ч Тарт тілінді! Жоғал. көзіме көрінбей!— деді Ыскак. (С. Еру. "Менін курд.")— Замолчи! Уходи и не показывайся!— сказал Искак. Өзіне-өзің берік бол. (Б. Тоғысбаев.). Сойлеп қалындар!— деді (Ғ. Мүст. "Милл.")— Выказывайтесь! сказал. Еріндер соныма (Ғ. Мүср. "Қаз. солд.")— Следуйте за мной!

Для смягчения приказания, для придания совету, просьбе вежливой формы после повелительного наклонения употребляется частица -шы/ші. Токташы, балам!— деді Шығанак.. (Ғ. Мүст. "Шығ.").— Остановись-ка, сынок!— сказал Шығанак. Рұқсат етіңізші, аға! (Ә. Сэр. "Толк, туган.")— Разрешите, пожалуйста аға!

— Үйретсін (Ғ. Мүст. "Қараған.")— Пусть научит! Ертеннен бастап санакка кірсін! (Ғ. Мүст. "Қараған").

Побудительная интонация приобретает различный характер в зависимости от содержания.

Бұйрықты сөйлем

Мысалдар	Мағынасы	Жасалуы
Мұслимажан, жылама, тый көзіннің жасын. (С. С).	бұйрық	баяндауыш бұйрық райлы етістік
Күте көріндер. Ренжіте көрмевдер (Ғ. Мүст.).	тілек	-ші-ші жұрнақты бұйрық райлы етістік
Ағат айтсам, қапу етініз! (М. Ә).	өтініш	қалау райлы
Кане, көтеріп жіберейік!	қалау етістік	
Түнгі кезекке бармайсындар. (Ғ. Мүст.).	ескерту	ашық райлы етістік

Бұйыру, зеку, тілек, өтініш, қалау мағынасын білдіретін сөйлемді бұйрықты сөйлем дейміз.

Жаттығу. Прочитайте текст. Найдите в нем побудительные предложения (бұйрықты сөйлемдерді).

КҮЗДІГҮНІ СЕРУЕНДЕ

Күздігүні. Қун бултсыз және жылы еді. Оқушылар мұғалімге еріп серуенге шықты. Олар орманды аралады, табиғатпен танысты, неше түрлі гүлдер терді. Ол оқушыларға ұқыпты, тәртіпті болыңдар — деді. Ағаштардың жапырақтарын, шөптер мен гүлдерді жинауда бір-біріңе көмектесіңдер. Жапырақтарды, гүлдерді, өсімдіктерді қалай қатыруды үйреніңдер. Ол үшін табиғаттану, жаратылыс сабақтарын көбірек оқыңдар. "Оқы, оқы және оқы!", "Алға, тек қана алға!", "Бәріміз үшін — біріміз, біріміз үшін — бәріміз!" — деген өсиет сөздерді түсініңдер. Әр адамның өмірінде еш уақытта да ұмытылмайтын кездері болады. Сондай кезді сақтай біліңдер. Бүгін орман өсімдігі, түрлі гүлдің, шөптің иісі қандай тамаша. Ормандағы құстардың бірі сайрайды, бірі шырылдайды, осы сияқты әр түрлі әндердің естілуін тыңдай біліңдер. Көбелектің, араның ұшып-қонып жүргенін байқандар.

Орманға ұқыпты қарау — әрбір адамның борышы. Кез келген орманда гүлдеп тұрған өсімдіктерді жұлуға, ағаштар мен бұталардың бұтақтарын сындыруға болмайтынын біліңдер. Өйткені ол өсімдіктердің арасында сирек кездесетіндері де өте көп болады, соған қамқорлық істендер. Жазық дала, өзен, қол, тау, орман, қала, ауыл — бәрі біздің жеріміз. Ел мүлкіне қамқорлық істендер. Жерінді, елінді, ұлтыңның та-

рихын, мәдениетін, дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін сақтап, қорғауға дайын болыңдар.

Серуенге шыққан балалар көңілді болып үйлеріне қайтты.

сөздік

серуен — прогулка
табиғатпен танысты — познакоми-
лись с природой
Жаттығу. Придумайте и запишите побудительные предложения.

иіс — запах
шырылдайды — чирикает
қамқорлық — забота

(Бұйрықты сөйлемдер) со следующими словами: дайында, таза ұста, көмектес, жина, жаз, тәртіп сақта, оқы, демал.

1-жаттығу. Прочитайте текст, переведите на русский язык. Выпишите побудительные предложения (бұйрықты сөйлемдер).

ЭКСКУРСИЯҒА БАРАМЫЗ

Ертең демалыс күні барлық оқушылар экскурсияға барамыз. Сендер сағат сегізге мектеп жанына жиналыңдар. Сағат сегіз жарымда автобус келеді. Біз сол автобусқа отырамыз. Әрқайсысың жол азық алыңдар. Өйткені біз экскурсиядан кеш қайтамыз. Балалар, ұмытпаңдар, уақытыңда жиналайық. Кешігіп қалғандарды автобус күтпейді.

сөздік

әрқайсысың — каждый из вас
жол азық — продукты питания

2-жаттығу. Текст! оқып, жай сөйлемнің қай түрі барын айтыңдар.

Тан бозарып, тун түнегі кейін серпілген кез. Есік аузында қалғып отырған күзетші ұшып тұрды, Мылтығын кезеп, орысша айғайлады:

- Токтандар!
- Жулып ал мылтығын, Құрыш, қарашы өзін.
- Құрыдық, қырды!
- Қозғалмандар!
- Таета!
- Мә, саған таста!

Мылтық даусы күрс ете түсті. Мешіт іші кек түгін. Оқ зү етіп Тоқаштың құлақ тұсынан өтті. Екіншісін оқтай бергенде, жақын тұрған Сақа оның мылтығына жармасты. Сойткенше болмады, жетіп келген Сәлімкерей Бұрашөп Сақаға тонды. Дабыр сез ұлғайып шуга айналды. Бірін-бірі тыңдамайды.

— Имансыз, бұзық! — Бурнашев Саканың кеудесінен итерді.

те

- Тарт колыкды!
- Сендерді әлдеқашан үкімет іздеп жүр!..
- Сенің үкіметік құлаган, Бурнашев.
- Үр өзін!
- Соқ!
- Құрышбай дайын бол!
- Тарт қолынды!— деді Бокин. Бурнашев қолын тез жұлып ап, бар денесімен Бокинге қарады. Шегір көзі оқ атады. оң қолы ақырын жанбасына жылжыды.— Шық!— деді Бокин.— Бас сауға қылсаң, шық!— Көкенов! Окінерсін, қайт райыңнан. Күш бүгін бізде (З. Шашкин.).

д
А
К

і

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК – ПОГОВОРІМ ПО-КАЗАХСКИ

Прочитайте, перескажите содержание

ЕРТЕПЛЕР – СКАЗКИ

Сіз ертегілер туралы не білесіз?
Что вы знаете о сказках?

Ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан көлемді саласының бірі — ертегілер, халқымыздың тарихын, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, нанымын, дүние танушылық көзқарастарын білдіреді. Қазақ ертегілерін тақырыптарына, суреттелген оқиғаларына қарап белгілі бір дәуірлерге топтауға болады. Кейбір ертегілер қазақтың оғе ерте замандағы өмірін елестетеді. Мұндағы негізгі күрес аңшылық, малды қыстан аман алып қалу, әр түрлі стихиялық күштерді жеңуге қарсы жұмсалады.

Қоғамның ілгерілеуіне, ой-сананың есуіне байланысты адам өз алдына оскелен арман-тілектер қояды, ізгілік пен әділеттікті жақсы өмірді аңсайды, табиғаттын купия сырларын біліп, соларды меңгеруді армандайды. Адамның осы мақсаттарын қосқеген ертегілер — кейінгі кезендердін жемісі. Қоғамның алға басып, даму жолында табиғаттын сырларын ашу, оны оздеріне бағындыру, толып жатқан алып күштерге қарсы адам үшін қызмет істеу тілегі халықтың келешекке берік сенген шын оптимистігін көрсетеді.

создік

әдебиет — литература
тұрмыс-салт — быт
қвзқарас — взгляд
оқиға — событие, случай

армандау — мечтать
қызмет істеу — служить
келешек — будущее
халық — народ

Ответьте на вопросы:

1. Ертеплер не білдіреді?
2. Халықтың арманы қандай?
3. Ертепде не қорсетеді?

Прочитайте и переведите на русский язык.

АЛДАР КОСЕ МЕН ҚУ ЖАУЫРЫН

Қазақтық халық ертегісі

АЛДАР КОСЕ И КОСТЬ

Казахская народная сказка

Алдар Косе бір қуш даладан қу жауырын тауып алады. Оны қойнына тығып алып, бір байдың үйіне келіп қонып, ет асып отырған әйеліне қарап:

— Менің бір шикі етім бар еді, соны қазаныңызға салып, пісіріп алуға бола ма?— деп сұрайды. Әйел:— Мақұл пісіріп ала ғой!— дейді. Алдар косе тұрып:

— Сүйектерің етімді жеп қоймаса?!— деп сәл күмілжиді. Әйел: — Ойбай-ау, етті ет жейді деген не сумдық?! Егер де етімді жеп қойса, осы үйдің малы жетеді, біздер бір тоқты толейік,— дейді.

— Олай болса, жарайды,— дейді де. Алдар Косе жеңін келегейлеп тұрып, қазанға қу жауырынды салып жібереді. Біраздан соң барып: "Піскен шығар",— деп, Алдар Косе қазаннан құр қу жауырынды суырып алады. Алдар Косе әйелге қарап:— Жақа айтып едім ғой: "Жеп қояды!"— деп. Міне, қарандар, жеп қойыпты! Ал, енді беріндер тоқтымыз!— дейді. Байдың әйелі айтқак созінен тана алмай, шарасыздан Алдар Кесеге бір тоқтыны беріп жібереді. Алдар косе: "Байдың әйелін алдағаным жарар",— деп, тоқтысын жетелеп, тағы бір байдың ауылына келеді. Байға жолығып: — Байеке, ассалаумағалейкум! Қалай аман-есенсіз бе? Бала-шағаныз аман ба?— деп сұрайды.— Құдайға шүкір!— дейді. Бай жуан . қарнын тыр-тыр қасып тұрып:— Е, Алдар Косе, жол болсын! Бұл тоқтың не?— Е, әлей болсын, бай! Тоқтының несін сұрайсыз. Кедей болған соң, қорген күнің осы да! Пәленше бай бұл тоқтымызды былтыр алып- еді, содан бүгін жетектеп келе жатқан бетім,— дейді. Байға қарап:— Менің тоқтымыз қойыңызға қосуға бола ма?— Мақұл, қоса ғой,— дейді бай.

— Қойларыңыз тоқтымызды жеп қоймаса?— деп Алдар Косе тағы да күмілжиді.

— Ой, Алдар Косе, қойды қой жейді деген не сумдық?! Сандырақтамай, жібер әрі тоқтыңды қойға қосып! Жесе, сол

тоқтыңды жеген қойдың бәрін мен саған бөрейін!— дейді бай кейіп.

— Ә, олай болса, мақұл, бай!— деп, Алдар Кесе тоқтысын қойға қосып, озі байдың үйіне қонады. Алдар Кесе түнде бір ұйықтап тұрып, байға білдірместен қорадағы көп қойға барып, өзінің тоқтысын ұстап сойып, қанын он семіз бойдақ қойдың ауызына жағады, сөйтіп сойған тоқтысының етін итке тастап, үйге келіп, жатып қалады. Таң атып, күн шыққан соң тұрып, тамақ ішіп болып, Алдар Кесе байды ертіп, қораға барады. Тоқтысы жоқ. Бай олай-былай қарзса, бірталай қойдың аузы қан-қан екен.— Е, байеке, мен сорлының айтқаны әр уақытта да келетін. Кеше-ақ айтып едім ғой: "Қойларың тоқтымды жейді!"— деп, сонда осындай сойқанның болатынын білген екенмін,— дейді.

— О, құдай-ай, бұл не сұмдық?— деп бай танырқап, аузы қан болған қойларын ұстап, қосақтап алып, Алдар Кесеге он қой береді. Алдар Кесе көңілі тасып, ауылына қайтып бара жатып:

Ой, қу жауырыным — бір тоқты,
Бір тоқтым — он бойдақ...

деп олең айтқан екен дейді.

Отвeтьте на вопросы:

1. Алдар Кесе бір күні нені тапты, оны қайда тықты?
2. Ет пісіріп отырған әйелге ол не деді?
3. Алдар Кесеге әйел не береді?
4. Байдың қорасына барып тоқтысын ұстап сойып, қанын не істейді?
5. Алдар Кесе қайда қайтады?

сөздік

бір күні — однажды
тығып — спрягал
күмілжіді — с недоверием
жольғып — повстречал
тоқты — ягенок
сойып — прирезал

қонып — переночевать
шик) — сырой
телейік — заплатим
Күдайға шүкір — Слава создателю
қойлар — бараны
қан — кровь

Прочитайте и переведите на казахский язык.

ВОЗЬМИ У СОБАКИ

Кожа нес с базара кусок мяса. Навстречу выскочила собака, вырвала у него из рук мясо и убежала. Расстроенный Кожа осмотрелся вокруг. Невдалеке он заметил человека,

тоже купившего и несшего с базара мяса. Не долго думая Кожа подскочил к нему, выхватил покупку и бросился удирать.

— Кожа не шутите, верните мясо!— закричал человек.
— Можешь вместо своего взять мое — вон у той собаки,— последовал ответ. ("*Кожанасыр и мулла*").

СӨЗДІК

навстречу — карсы
собака — ит
вокруг — айнала
не дал ғо думая — кеп ойламай

шутить — қалжылау
бросился удирать — қашып
жөнелді
вернуть — қайтару

Отвeтьте на вопросы:

1. Что нес Кожа с базара?
2. Что случилось по дороге?
3. Что предпринял Кожа?

Прочитайте и переведите на казахский язык.

ОСЛА НЕТ ДОМА

Пришел к Коже сосед и просит:

— Одолжите вашего осла съездить в город.
— С удовольствием бы одолжил, но осла нет дома,— отвeтил Кожа.

В это время во дворе закричал осел.

— Как вам не стыдно, Кожа! У вас белая борода, а вы лжете.

— О, глупец!— возмутился Кожа.— Как же ты можешь верить не мне, у которого уже борода белая, а глупому ослу? ("*Кожанасыр и луна*").

СӨЗДІК

сосед — керш!
осел — есек

борода — сакал
стыд — ұят

Отвeтьте на вопросы:

1. О чем попросил сосед Кожу?
2. Почему возмутился Кожа?

Прочитайте и переведите на казахский язык.

ЕСЛИ ХОЧЕШЬ ПОЦЕЛОВАТЬ ПЕРИ..

Однажды в мечети мулла расхваливал народу прелести рая. Особенно расписывал райских дев —• пери.

— Девушки эти тах красивы, что сказать даже невозможно. Они излучают свет, и всюду, где они проходят, становится светло как днем...

— А ростом какие они: высокие или нет?— спросил Кожанасыр.

— Конечно, высокие!— поторопился мулла.

— Значит, и на том свете есть неудобства,— заметил Кожанасыр.

— Это кахия?

— Ну хах кахия? Если захочешь поцеловать пери, откуда взять лестницу?

СӨЗДІК

расхвалить — мактау
красивый — сулу
рост — бойы

народ — халык.
свет — жарык.
конечно — эр ине

ЗАНЯТИЕ 54

Сойлем мүшелері — Члены предложения

Предложения, как основные формы выражения мысли, состоят из слов (иногда из слова) и словосочетаний, которые выступают в качестве соответствующих членов предложения.

Члены предложения отвечают на какой-либо вопрос.

Служебные слова — союзы, предлоги, частицы — на вопросы не отвечают и не являются членами предложения.

Сойлем курамында турган сөздерді мағынасының толықтығына, атқаратын қызметіне, бір-бірімен байланыста айтылуына және белгілі бір сұрауға жауап беруіне қарап сойлем мүшесі деген атау береміз. Мен бұл орманды көптен бері білемін (К. Федин.)— деген сойлемде бес мүше бар: мен, бұл, орманды білемін деген сөздердің әрқайсысы — сойлем мүшесі, олар — толық мағыналы сөздер; ал көптен бері деген екі сөз жиналып бір гана мүшенің қызметін атқарып тұр, оның себебі — бері деген шылау сөз болғандықтан, өздігінен сойлем мүшесі бола алмай, көптен деген сөзге селбесіп, сойлем мүшесінің құрамына енеді.

Сойлем мүшесі бір сөзден болса, оны дара мүше дейміз де, сөз тіркесінен немесе күрделі сөзден болса, оны күрделі мүше дейміз.

В предложении, кроме членов предложения, встречаются словаобращения, вводные слова, междометия. Они не вступают в синтаксические отношения с другими словами, но входят в состав предложения как важнейшие его части и вносят необходимые дополнения, коррективы, модальные значения.

Так, в состав предложения входят: главные члены (*бастауыш — подлежащее и баяндауыш — сказуемое*), второстепенные члены (*толық/пауыш — прямое, косвенное дополнение, анықтауыш — определение, пысык, тауыр — обстоятельство и синтаксически несвязанные слова (обращения, вводные и междометные слова*

Подлежащее и сказуемое, как главные члены предложения, являются конструктивными центрами, вокруг которых группируются все остальные члены предложения. Например: Бала атасының бетіне тандана қарады. (М. Иманжанов). В этом предложении главные члены — бала, қарады; второстепенные члены — атасының бетіне тандана. Сонда бала қарады дегенді өз алдына жеке айтсақ, сойлем болып тұр да, атасының бетіне тандана дегенді дербес айтсақ, сойлем құралмай, соның салдарынан біршама тиянақты ой берілмей тұр.

Тұрлаулы мүшелер — Главные члены предложения

Бастауыш — Подлежащее

Подлежащее — это главный член предложения, грамматически независимый от других членов, обозначает лицо или предмет, которому приписывается какое-либо действие, состояние или признак, называемое сказуемым и отвечает на вопросы кто? или что? (кім? не? кімдер? нелер? кімі? несі?) Сойлемде атау септігінде тұрып, басқа мүшелерге бағынбайтын тұрлаулы мүшені бастауыш дейміз.

Подлежащее, как грамматическая форма субъекта, выражается в основном именами существительными и личными местоимениями. Все остальные имена и некоторые глагольные и наречные формы могут употребляться в функции подлежащего в том случае, если они, субстантивировавшись, употребляются вместо имени существительного.

1. Подлежащее в казахском языке обычно выражается существительным в именительном падеже:

Мүғалім аудиторияға кірді. Лекция басталды. Студенттер конспект жазып отыр. Жолдасым үшінші па рта да отыр.

2. Подлежащее часто выражается местоимением в именительном падеже: Біз ауыл шаруашылық институтында оқымыз. Мен жатақханада тұрамын. Бәрі жиналысқа келді. Ешкім бүгін киноға бармайды.

3. Подлежащее, выраженное именем прилагательным. Прилагательные, отражая различные признаки предметов, в функции подлежащих выражают понятия предметов, а также качества и свойства, присущие именно этим предметам.

Жұмыстың жаманы жок. Корка к көленкесінен де коркады. (Макал.). Қайғысыз кара суга семіреді. (Макал.).

4. Подлежащее, выраженное причастием. Причастия, выступая в качестве подлежащего, обозначают действие и действующее лицо в одном слове, отвечают на вопрос кім? кто?.

Қорыққан бұры жудырықтар (Мак.). Еккен оран. (Мак.).
Іздеген — мура тына жетер. (Мак.). Оқыған — мынды жығады, оқымаған бірді жығады.

5. Подлежащее, выраженное именем числительным. Числительные в функции подлежащих также субстантивируются.

Он алты тортке бөлінеді. Бес — так сан. Екеуі жүгіріп ала жөнелді. Он сегізден көп.

Подлежащее может быть простым, сложным и развернутым. Все слова, даже частицы и отдельные звуки, если они будут употребляться в предметном значении, выступая в качестве носителя признака, выражаемого сказуемым, могут выполнять функции подлежащего. Талаптыға нур жауар. (Макал.). Оқу — білім булагы. (Мак.).

Бірыс алды — ынтымақ. (Мак.).

Еңбек түбі — береке.

1-жаттығу. Көшіріп жазып, бастауыштарын табындар да. олардың қай сөз табынан болғанын айтыңдар.

1. Жадырап жаз да келді. 2. Отрядымыз қун санап өсіп келеді. 3. Отрядта бурын кольна кару устап кормеген жастар кебей түсті. 4. Біздің негізгі максатымыз — күресу. 5. Жаумен күресу терен суда жүзіп үйренуден де қиын. 6. Комиссардың бұл пікіріне үшеуіміз толық қосылғанбыз. 7. Әркім өзіне белгіленген орынға жайласып болды. 8. Біз тоғайдың дәл түбіндеміз. 9. Бұл жанағы айтқандарын қайталап отыр. (Т. Жанкелдин.).

2-жапығу. Төмендегі сөздерді бастауыш етіп, сөйлем құрандар. Абай, "Ботакөз", романы, оқыған, ақыл, біз, жиырма, үйреігу, үлкен, мсруерт, Алматы, "Сырымбет", Құрманғазы, Уһ, спорт.

3-жаттығу. Спишите предложения. Подчеркните подлежащее и поставьте к ним вопросы.

* Гц Бор сroft* ұстнде жатыр. Па^алар'ёЯендө тур? Стол'ІтагК талардың алдында тур. ҚБЦырау шыльдыпмады. Балалар партада отыр. Мүгалім класқа кірә", Оқушылар орындарынан тұрды. Сабак басталды. Мүгалім сябақ сұрады. Оқушқлар жауап берді.

4-жаттығу. Поставьте вопросы к подлежащим и подчеркните одной чертой.

1. Дәрігер емдейді. 2. Суретші сурет салады. 3. Сыршы сырланды. 4. Ағаш ұстасы орындық жасайды.

Переведите устно на казахский язык.

Что вы знаете об Амангельды Иманове?
Аманкелді Иманов туралы не білесіз?

АМАНГЕЛЬДЫ ИМАНОВ

(1873^1919*!Г.«ІЗ з.ч-тqer mrx нО

Амангельды Иманов, народный герой," руководитель национально-освободительного восстания 1916 г. в Тургайской области, активный участник борьбы за свободу в Казахстане. В юности батрак, затем кузнец. Меткий стрелок, отличный наездник, энергичный, вольнолюбивый батыр в 1905—1997 гг. участвовал в антиправительственных выступлениях и вынужден был скрываться в отдельных аулах Тургайской области.

В 1916 г. возглавил восстание против царизма.

Опыт восстания 1916 г. помог ему в период от февраля до октября 1917 определить правильно свое отношение к Временному правительству и к казахским буржуазным националистам.

В октябре 1917 январе 1918 г. был военным комиссаром Тургайского уезда. В ноябре 1918 г. отряд под руководством А. Иманова и А. Джангильдина освободил от белогвардейцев г. Тургай. С наступлением армии Колчака на Восточном фронте весной 1919 алаш-ордынцы подняли в Тургае анти-советский мятеж. В ночь на 18 мая А. Иманов был арестован и зверски убит.

Память об Амангельды Иманове в Алматы увековечена памятником, его именем названы улицы, пик в Заилийском Алатау. В столице республики проводятся традиционные соревнования по спортивному пятиборью на приз А. Иманова. В честь его названы села в Актюбинской, Жамбылской, Южно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областях.

герой — батыр	опыт восстания — көтеріліс
участник борьбы — катъсұшы	тажырибесі
батырак — батыра к	определить свое отношение к вре-
кузнец — темір уста	менному правительству —
меткий стрелок — мерген	уакытша өкіметке катысын
отличный наездник — үздік шаб&n- ада	айкында
	в его честь, названы — оның.
	есімімен аталды

Прочитайте. Переведите на русский язык.

1916 ЖЫЛТЫ КӨТЕРІЛІС

1916 жылы латшага қарсы казак, кыргыз, езбек, тәжік, түріхпен халықтары көтерілді. Олар қдлаларға шабуыл жасады. Патша әскерлерімен жаие полициямен соғысты. Өздерінің болыстарын, старигғналарық, патша өкіметінің кызметкерлерін олтірді.

Қазақтар өздерінің жауықгер құралды сарбаздарын құрды. Көтерілістің бастаушысы казак халқынық даикты батыры Амаккелді Иманов болды.

Көтеріліс жасаған езбектер әскерлерді келтірмеу үшін темір жолдарды бұзды, станцияларды өртеі жіберді, телеграф сымдзрық үзіп тастады.

Қыргызстанда көтеріліс жасағандар әскер транспорты»: тартып алып, қолдарынз қару-жарақ түсіріп алды. Олар тау ішінде темір соғатын дүкендер жоне оқ-дәрі жасайтын мастерскйлар орнатты.

Патша өкімет орындары көтерілісшілерге қарсы зекбіректермен, пулеметтермен, броновиктермен қаруланған әскер жіберді. Олар бұл көтерілістерді қанға тоғытып, ауыл қыстақтарды орт пен түтікге түншықтыра басты. Бірқ жұмысшылардың, шаруалардың, солдаттардың және езілгеі халықтардың соғысқа қарсы, патша өкіметіне қарсы бірлескен күресі тоқтамастан осе берді. (Қазақстан тарихынан.)

сөздік

шабуыл — нападение	сым — провoда
зенбірек — пушка	тартып алу — отнять, отобрать
бұзу — разрушать	тұншықтыру — душить
үзу — порвать	батыр — герой

Баяндауыш — Сказуемое.

Бастауышқа бағынып, онымен жак жағынән жекеше, кепше турде үйлесіп айтылатын тұрлаулы мүшені баяндауыш дейміз. Баяндауыш мағына жағнан басғауыштын іс-әрекетін, сындық, заттық, сан-молшерлік, кейде мекендік катынастарық білдіреді.

Сказуемое — один из главных членов предложения, выражающий различные действия, состояния или другие признаки, исходящие от подлежащего.

В казахском языке сказуемое оформляется различными способами. Это различие вытекает из структурной особенности предложения. В» всех основных типах предложений, за редким исключением, сказуемое занимает последнее место, т. е. находится в конце предложения.

Сказуемое выражается глаголом, именем существительным, прилагательным, числительным, местоимением, в отдельных случаях — наречием и междометием. К основным типам сказуемых казахского языка относятся: 1) глагольные сказуемые, которые делятся на простые и сложные; 2) именные сказуемые.

Етістік формаларынан жа- Глагольные сказуемые, салған баяндауыштар

К наиболее типичным формам сказуемого относится глагольное сказуемое. Оно выражает различные процессы движения или состояния субъекта во времени, в наклонении, в видовом и залоговом значениях. Простое глагольное сказуемое может быть выражено всеми глагольными формами, которые в функции сказуемого могут выступать в форме повелительной основы, в залоговой форме, в лично-предикативной форме единственного и множественного числа.

1. Сказуемое, выраженное глаголом повелительного наклонения. Они выражают повеление, обращенное ко второму лицу.

Сен бар. Сіз барыңыз. Ол барсын. (Жекеше.)

Сендер барындар. Сіздер барыңыздар. Олар барсын (кепше.)

Сендер ертен жиналысқа келіндер.

Ғылым таппай мақтанба, орын таппай баптанба! (Абай.)

2. Сказуемое, выраженное глаголом изъявительного наклонения. Глагольное сказуемое в форме изъявительного наклонения характеризует действие или состояние подлежащих во всех лицах с различными временными значениями:

Осы шақ	...Өткен шақгыуаиа	.Келер шақ
<i>МШРІ!№!ЩЩЩР~^{кнз,м жн} '•<•'></i>	<i>WOK</i>	<i>/n\$Mi;sm fsg;i,-:ч</i>
мын	Мен бардым	• Мен барамын
Сен бара жатыр-	Сек	барДЫН
>		Сен барасын
Сіз бара жатыр-	• Сіз бардыңыз	Сіз барасыз
с ы з	Ол барды	Ол барады

Біз екінші курста окимыз. Мен каникулда Маскеуге барамын. Кеншар жұмысшылары жоспарын орындады.

3. Сказуемое, выраженное глаголами желательного наклонения. Простые глагольные сказуемые часто употребляются в формах желательного наклонения для выражения действия или состояния со значениями желания, намерения, решения, долженствования, исходящими от субъекта. Н а п р и м е р -

Мен барайын	БІЗ барайық
Сен баршы	Сендер барындаршы
Сіз барыңызшы	Сіздер барыңыздаршы.

4. Сказуемое, выраженное глаголом *tr* залоговой форме. Егістіхтер егіс (залог) тулгаларында да баяндауыш қызметінде жұмсалады: Өнер-білім бар жұрттар, тастан сарай салғызды (Ы. Алтынсарин).

При возвратном элоге (өздік егіс) подлежащее выступает и субъектом действия, объектом состояния: Мен жуындым (я умылся), ұшақ көрінді (самолет показался).

Есім сөздерден болған баяндауыштар — Именное сказуемое.

Имена широко используются в функции сказуемого как в основной, так и в аффиксальной (даже падежной) формах. Они выражают предметные, качественные и другие признаки, исходящие от подлежащих.

1. Сказуемое, выраженное именем существительным.

Имена существительные в качестве сказуемого выражают различные предметные признаки подлежащего. Менін атым Надя. Ол — бригадир. Қазақстанның астанасы — Алматы. Адамның ішкі сезімінің айнасы — коз. (С. Мук.) — Зеркало души — глаза. Ағаш отың (дерево-топливо), корпе тосек (одеяло-постельная принадлежность). Ат-көлік (лошадь-средство передвижения). Балалар мектепте. Ердін сыншысы — елі. (Мак.).

2. Сказуемое, выраженное именем прилагательным.

Прилагательное, выступая в роли сказуемого, выражает не качество предмета, когда оно выполняет функцию определения, а состояние в котором предмет находится.

Н а п р и м е р : Бала көңілді (мальчик весел), қар қалын (снегу навалило много), күн салқын (день прохладен).

3. Сказуемое, выраженное местоимением.

Простое именное скауемое часто выражается различными местоимениями. В функции скауемого в литературе чаще всего встречаются личные, вопросительные и указательные местоимения: Менін де айтарым сол (С. М.). Сізде көлік ханша? Ахметбек осында. Бесінші аудитория біздікі. Жидебайдагы қыстаудың ен үлкен бөлмесі осы (М. Ә.).

4. Сказуемое, выраженное числительным.

Имена числительные в функции сказуемого выступают в качестве количественных признаков подлежащего, они могут указывать на количество предметов и на порядок их по счету.

Мен биыл он сегіздемін. Көк кітап екеуміздікі. Сен екіншісің. — То, что ты знаешь. — девять, а то, чего не знаешь — девяносто девять.

1-жаттығу. Прочитайте текст. Выпишите подлежащие вместе со сказуемыми. Подчеркните бастауыш одной чертой, баяндауыш двумя чертами.

ЗАУЫТТА

Гудок айқайлады. Жұмысшылар зауытка жиналды. Олар жұмысқа кірісті. Машиналар қозғалды. Дөңгелектер шыр айналды. Болат балгалар тарсылдады. Зауытта хызу жұмыс басталды. Біз жұмысшылардың жұмысты қалай істейтінімен таныстық.

сөздік

айқайлады — прогудел	дөңгелектер — колеса
кірісті — приступили	шыр айналды — завертелись
қозғалды — пришли в движение	болат — сталь

2-жаттығу. Спишите, подчеркните сказуемые и поставьте к ним вопрос.

Үлгі: Шам жанып тұр (негіш тұр?)

Әкем газет оқыды. Апам көйлек тікті. Әжем шұлық тоқыды. Самат сурет салды. Сәуле кітап оқыды. Шура доп ойнады. Карта қабырғада ілулі тұр. Шам жанып тұр.

3-жаттығу. Допишите предложения, подобрав подходящие по смыслу сказуемые.

Нөсер жаңбыр... Күшті дауыл ағаштардың бұтақтарын...
. Көшелерде тобықтан су ... Алыста найзағай ... , Сездер:
жалтылдап тұрды, жауды, тоқтады, ыдырамады, сындырды.

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

Переведите устно на русский язык и расскажите содержание.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР

КШ КӨП БІЛЕДІ?

Әл-Фараби өзінің ұстазы Аристотельдің кітаптарын кеп оқып, оның кейбірін жатқа білген. Бір күні әмір, ғалымдар одан:

— Кім көп білетін, сіз бе, әлде Аристотель ме?— дегенде ол:

— Егер Аристотель тірі болып, оған кездесем, мен оның шәкірті болуға ғана жарар едім,— депті.

КҮЙ ҚҮДІРЕТІ

Бірде Әл-Фараби әмір сарайына барыпты. Онда әкімдер, ғалымдар, өнепраздар көп жиналған екен. Қыпшақтарша киінген Фараби елеусіз ғана бір шеттен орын алады. Ол өзі жасап алған қыпшағымен (домбыра) бір күй тартса, жұрттың бәрі күліп, мез-мейрам болады. Енді бір күйін тартқанда әлгілер камығып жылай бастайды. Және бір күй тартқан сәтте бәрі маужырап ұйықтап қалыпты: "Бұл күйлерді тартқан қыпшақ Әл-Фараби" деп Фараби хат жазыпты да, өзі сарайдың шығып кетіпті. Әмір оны қанша іздесе де таба алмапты.

САҒЫНЫШ САЗЫ

Шам шаһарында тұрғанда Әбу Насыр әл-Фараби бір жағынан шахтың бау-бақшасын күтіп-баптаса, екіншіден қолы бос кезінде өлең жазумен шұғылданыпты.

Бақшадағы хауыз жанында бағдат кілемше үстінде, күс жастыққа шынтақтаған ол ой үстінде отырады. Мәуе ағаштарының бұтағына қонған бұлбұл құстар сайрап тұрады. Ол омырауына түскен салалы ақ сакалын сипап отырып, мына бір пұмақтарды қағаз бетіне түсіріпті:

Кеткенім жоқ, елім, сенен атак, бақыт, так іздеп,
Шықтым, жұртым, шалғай жерден ғылым атты шам
іздеп.

Ақтадым мен ақ сүтінді келгенімше шамамның,

Ассамдағы сексен жастан сәбиіммін, баланмын.
Жүзім сынық, көңілсіз күйге түстім мен бүгін,
Саған деген серпе алмаймын ынтызарлық түндігін,
Айналайын атам қыпшақ, туған жерім, сағындым,
Өз атыңа, үрметіңе қайда жүрсем табындым.

Бұл жолдар әрі ғалым, әрі шайыр бабаның жасы сексеннен асқан шағындағы туған еліне деген сағыныш сазы болса керек.

ҚОРҚЫТ АТАНЫҢ ӨСИЕТ-НАҚЫЛ СӨЗДЕРІ

Қорқыт ата сөйлейді: "...Ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты тәнірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасан да үл болмас. Ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ көрдім демес.

Күл — тебе болмас, күйеу бала — үл болмас. Қара есек басына жүген хигізсен де, тұлпар болмас. Күкге камка тон жапсан да, ханым болмас. Жапалақ-жапалақ қар жауса, жазға қалмас. Ескі қамыс — біз болмас. Ежелгі дұшпан — дос болмас. Қара болат өз қылышыңды шалмайынша, жаудың тауаны қайтпас. Ер малын қимайынша, аты шықпас.

Қыз анадан көрмейінше, өнеге алмас. Үл атадан көрмейінше, сапар шекпес. Үл — атанын ері, екі көзінің бірі. Дәулетті үл болса, ошағының қоры болар, дәулетсіз үл болса, атанын көрі болар. Үлдың күні қараң, ата еліп, малы қалмаса. Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса. Дәулетсіз сараңнан сақтасын".

Қорқыт ата тағы да сөйледі. Тындап көрелік, не дер екен; "Мықты жүйрік бедеуге қорқақ жігіт міне білмес, ол мінгенше, мінбесе игі еді. Шалып кесер өз қылышыңды мұқалтып шалғанша, шалмаса игі. Шала білген жігітке оқ пен қылыштан гөрі, бір шокпардың өзі артық. Қонақ келмеген қара үйдің құлағаны артық. Ат жемейтін ащы шөп біткенше, бітпегені игі. Адам ішпес ащы су жылға қуып аққанша, ақпағаны игі. Баба атын-шығармаған жігерсіз үл баба белін бүгілкенде, бүгілпегені игі. Баба атын шығарып, дәулетті үл болғаны игі. Жалған сөз бұл дүниеде болғанша, болмағаны игі. Асылында үш оғыз он жасты толтырса игі. Үш оғыз он жасыңыз толсын. Нақ Сізге жаманшылық келтірмесін, дәулетіңіз баянды болсын, ей, хан ием".

Қорқыт ата тағы сөйледі, тықдап көрелік, ханым, не сөйлер екен: "Жердің соны шөбін киік білер. Жайылым жердің көкорай шалғынын құлан білер. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер. Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер. Түнде керуен көшкенін хара торғай білер. Ұлдың хімнек туғанын ана білер. Ердің батқанын ат білер. Ауыр жүктің заухметін тұлпар білер. Қай жерде сулы саз барын бөкен білер. Қапелімде бастың ауырғанын ми білер. Құлжа хобызын архалап, елден-елге, бехтен-бекхе жырау кезер. Ер жомарттың, ер бақылын жырау білер. Қарсы аддыңызда жолдан адастырмай кобыз шалып жырлайтын жырау болсын, ей, ханым. Азып-тозып келген бакырга тәңірім сауабын берсін, ей, ханым".

Қорқыт ата таға да сейлеп хетті. Тындап көрелік, ханым. Не сөйлер екен: "Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Сакалы ағарған баба көрікті. Сүйіхті ағайын-туған көрікті. Үлхен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіннің отау үйі көрікті. Жібек шатыр үйдің нәзік жібі көрікті. Өнегелі бала көрікті. О, жоғары мәртебелі ұлы тәңірі, дос-жар болып, медет берсін, ей, хан нем".

Қорқыт ата аузынан әйел терт түрлі деп жыраулар айтады. Бірі — кепкен ағаштай, бірі — үрген доптай, бірі — үйдің тірегі, төртіншісі — канша айтсақ да міз бакпайтын баяғасындай әйел.

Енді жырау айтқан үйдің тірегі дейтіні мынадай: "Алыс кырдаң жапан дүзден үйге бір жолаушы келсе, ері үйде болмаса да, ол оны ішкізер-жегізер, сыйлы әзіз жандарын үйден шығарып салар. Бұлар — Айша, Фатима нәсілінен үлгі-өнеге алғандар, хан нем. Олардың үрім-бұтақтары өсіп-өнісін, сіздің ошағыңызға осындай қатын кез келсін.

Енді кепкен ағаштай дейтінге келейік. Таңертең жатқан жерінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз шелпехті бірден ауызға салып, толтыра тықкыштап, тойғанынша баса жейді. Бір көнек айранды ішіп, жалап-жұқтап, екі бүйірін таянып алып, бұлай деп айтар еді: "қаран қалғыр осы үйдің қожасына келгеннен бері қарным бір тоймады, аяғымнан жыртық шәркей түспеді, жүзіме рең хірмеді", "ah" деп нальған болады. "Ерім өлсе, басқа біреуге барсам, қандай қолайлы болар еді дейді. Ол тәріздінін, хан нем, үрім-бұтағы өсіп-өнібесін, сіздің ошағыңызға ондай қатын келмесін.

Еңді үрген доптай дегенге келейік. Жұлқылап оятқанша орнынан тұрмайды, беті-қолын жумайды. Үйінің о жағынан, бұ жағынан бір шығып, бұрқыратып жатады. Өсек айтып, есіх-тесіхтен сығалап, тындап, түсхе дейін ауыл қыдырады. Түстен кейін үйіне оралады. Келсе, ит кіргенін, тайынша, бұзау жүргенін көреді. Тауық пен сиыр қоранын да ұйқы-

тұйқысы шыққан. Көршілеріне хеліп, айхайлап зілденеді: "Ау, Зелиха, Зубейде, Үрубейде, Чанхыз, Чанпаша, Айна, Мелех, Құтты Мелех. Қайдасындар. Мен-ақ өлейін, көзімді құрғайын да кетейін. Төсек орнымның да был-шіМты шығып жатыр" деп ренжиді ол. "Көрші хақы, тәңір хақына менің үйімді қарай салсандар неменелерің хетер еді" деп хөпіреді. Бұл сияқтылардың, хан нем, үрім-бұтақтары өне көрмесін. Сіздің ошах-басыңызға бұндай қатын келтірмесін".

ЗАНЯТИЕ 56

Сөйлемнің, тұрлаусыз мүшелері — Второстепенные члены предложения

Второстепенные члены предложения (*толықтауыш — дополнение, анықтауыш. — определение, пысықтауыш — обстоятельство*) являются составными частями предложений и прежде всего служат для пояснения главных членов — подлежащего и сказуемого.

Толықтауыш — Дополнение

Особое место среди второстепенных членов занимает дополнение, которое нередко входит в состав предложения как важнейший его структурный элемент. Дополнение обозначает предмет или лицо, относящееся к глагольному или именному члену предложения. Она, как зависимый член предложения, грамматически выступает в зависимой форме, т. е. в одном из косвенных падежей, за исключением родительного (ілік септік). Сөйлемде атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып, басқа бір мүшені заттық мағына жағынан толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш дейміз.

Вопросы косвенных падежей: хімге? неге? хому? чему? хімді? нет?— хого? что? хімде? неден? у хого? от чего? кімнен? от хого? хіммен? немен? с хем? с чем? Оларға есікті кішкентай қыз бала ашты. (М. И.). Жолдасымнан аярым жок. (Ф. С).

Дополнение обычно выражается существительными или местоимением. Дополнение в русском языке чаще всего стоит после сказуемого-глагола. В казахском языке дополнение обычно стоит впереди сказуемого-глагола.

Примеры: 1. Я прочитал книгу. Мен кітапты оқып шықтым. 2. Сестра купила ее в магазине. Апайым оны магазиннен сатып әкелген. 3. Учитель объяснил урок. Оқытушы сабақты түсіндірді. 4. Колхоз помогает нам. Колхоз бізге хөмех береді.

Дополнение по своим функциям и по форме подразделяется на *прямое и косвенное*, (тура және жанама толықтауыш).

Тура толықтауыш — Прямое дополнение

Прямое дополнение употребляется в винительном падеже (табыс септік). В казахском языке прямое дополнение может быть передано винительным оформленным или неформальным падежом.

Оқушы кітап оқиды.— Ученик читает книгу.

Неформальными, когда прямое дополнение употребляется рядом со сказуемым.

Все качественные имена (прилагательное, числительное, причастие, имя действия) так же как и указательные местоимения, по своим лексическим значениям и синтаксическим функциям являются потенциальными определениями. А для того, чтобы выступали в качестве дополнения, они должны быть употреблены в соответствующих грамматических формах, в данном случае — в винительном падеже. В противном случае качественные имена могут оказаться обстоятельственными членами или просто быть в составе бессмысленного сочетания слов. Приведем примеры с прямыми объектами, выраженными качественными именами: Жаксыны кормек үшін (мак.). Хорошее (существует) для обозрения. Казак баласы асауды үйрете біледі. (Ғ. Мұст.) Казахи умеют приучить норовистого (коня). Кремль сокты сегізді (С. Мәуленов.).— Кремлевские куранты били восемь (часов). Мен оған отызды берген болар едім. Ащы менен тұшыны татқан білер, алые пенен жакынды жортқан білер. (Мак.).

Жанама толықтауыш — Косвенное дополнение

Косвенное дополнение является тем членом предложения, которое насыщает предложения различными предметными понятиями, возникшими из смысловой связи с другими словами.

Слова в функции косвенного дополнения употребляются в направительно-дательном, исходном, местном и творительном падежах.

Абай жол жүрмекке әзірленді.— Абай начал собираться в путь.

Сол күні шешемнен хат келген екен.— В тот день пришло письмо от матери.

Сен халыкка қызмет етесің.— Ты служишь народу.

Жанат Жантаспен ұзақ әңгімелесті (Ғ. Мұста. "Милл.").
Жанат долго разговаривал с Жантасом..

1-жаттығу. Прочитайте текст. Выпишите тура толықтауыш и переведите их на русский язык.

НЕ ҚЫЗЫҚ?

Дуниедә не қызық? Ғылым қызық. Әсіресе ғылыми жаңалықтар мен техникалық табыстар қызық. Ал география бәрінен де қызық.

Адам баласы өзінің өмір жолында көптеген жерлерді, тауларды, елдерді, көлдерді кездестіреді. Неше түрлі өсімдік және жануарларды да кездестіреді. Міне, осылардың әрқайсысына адам таңырқанып қарайды. Олардың әрқайсысының сырына түсініп, қасиетін білгісі келеді.

СӨЗДІК

дүниеде — в мире
табалдырық — порог
өзінің өмір жолында — в своей жизни.
таңырқанып — с удивлением
білгісі келеді — хочет знать

2-жаттығу. Көшіріп толықтауыштың астын сызындар. Толықтауыштарға сұрақ қойындар.

1. Есікті ептеп ашып Қазанғап келді. (Ғ. Мұст.). 2. Күні бойғы арпалыстан кейін бар суды бір-ақ ішіп салғанбыз. (Ғ. Мүсір.). 3. Амандаса бергенде, Абайға, үйдегі кемпір де бұрылып қарады. (М. Ә.). 4. Баланы оқытуды жек көрмедім. (А.). 5. Бір жағы Жакыпты, екінші жағы Жомартты қостайды. (Ғ. Мұст.). 6. Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ. (Мақал.). 7. Кер күнанды Жексембі атамнан сұрап міндім. (С. Б.).

3-жаттығу. Кімге? Неге? Кімде? Неде? деген сұрақтар қойылатын 10 сөз ойлап, жаз.

4-жаттығу. Мына сөйлемдерден толықтауыштары бар сөздерді тауып, толықтауыштарға сұрақ қойындар.

1. Мақта көп суаруды талап етеді. 2. Сол үшін де қаналдар қазып, үлкен су қоймаларын салу керек болады. 3. Оның ағаш үстальғынан да хабары бар. 4. Әшім шәкірттеріне бар білгенін ерінбей үйретті. 5. Сайлау тракторды тәлімгер айтқан жерлермен жүргізді. 6. Колхоз бізге азық-түлік жіберіпті. 7. Көптеген фермаларда сиырды машинамен сауады.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ
(1911—1955)

нзшзш вгдадеаз ' *щмицз&ю шхқоа ,мгшаш qtschiu*

Что вы знаете о К. Аманжолове?

Қ. Аманжолов туралы не білесіз?

Қазақ халқының аса көрнекті ақыны Қасым Аманжолов шығармашылығы бүкіл кенес әдебиеті кормна үлкен казына болып енді.

Қасым Аманжолов айрықша талант, дарын иесі боп ерте көрінді де, бүкіл саналы өмірін қалам өнеріне жұмсады. Қазақ поэзиясын көркемдік, өткірлік, тапқырлық, идеялық тереңдік, мазмұндылық жағынан айтарлықтай ілгері бастырған ақынның мұрасы мәденіетімізде ерекше өз алдына бір төбе боп, соңғы қаламдастары мен оқушыларына мирас боп қалды.

Ақын 1911 жылы қазіргі Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында туады. Жасынан жетімдік көрген Қасым Семейдегі балалар үйінде тәрбиеленіп, сондағы бастауыш мектепте, кейін мал дәрігерлік техникумда оқиды. 1930 жылдар шамасында орта білім алып, орысша үйренген ол әдебиеттік іске, яғни жазушылық қызметке, алансыз кешеді.

Алғаш өленді мектептегі кездерінде жазса да, Қ. Аманжоловтың поэзия майданында жемісті еңбек етуі 30-жылдардың орта шенінен басталады. Бұл тұста ақын казак әдебиетінің классиктерін, орыс әдебиетінің алыптары А. Пушкинді, М. Лермонтовты, украин ақыны Т. Шевченконы, сол кезде поэзия маршалы атанған В. Маяковскийді, шетел әдебиетінен Д. Байронды сүйіп оқыған. Орал қаласындағы педагогикалық институтта, Ленинградта орман шаруашылығы институтында оқығанмен, негізгі көңілі әдебиетте, поэзияда болған ақын 1932 жылы Алматыға қайтып оралды да, "Лениншіл жас" газетінде қызмет істейді. Осыдан былай қарай Қасым Аманжолов өлендері республикалық газет, журнал беттерінде жиі басылды. Алғашқы жинағы 1938 жылы "Өмір сыры" деген атпен жарық көреді. Ұлы Отан соғысына қатысады. Қ. Аманжоловтың соғыстан кейінгі өмірі түгелдей поэзия жолында етеді. Бірақ 50-жылдардың бас кезінде аса дендей бастаған науқасы жанын қинайды. Соның өзінде ақын өлендері оптимизмге толы. Совет адамы, бейбіт еңбек туралы, майдан өмірі жайынан қызғылықты елендер жазады. Ақынның поэмалары, әсіресе "Ақын өлімі туралы аңыз" поэмаск аса жоғары баға алдн. Ұзақ наука стан сон, Қ. Аманжолов 1955 жылы кантар айында қайтыс болды.

Прочитайте и переведите на русский язык.

ЭНЕТ БАБА ЭҢПМЕЛЕРІ

Шебер шешім, көркем сөздерімен халық арасында шешен атанған Қазыбек би жыл сайын қасына жолдас-жораларын ертіп, өзінің даналық, тапқырлық сөзімен мәлім Энет бабаға сәлем беріп, кәрі құлақты қариядан тәлім-тәрбие, үлгі өнеге, тағлым алады екен.

Бірде сол әдетімен Энет бабаның үйіне келіп түседі. Қарт бұрынғыдан әжептәуір қартайып қалса да, сыр білдірмейді. Қазыбектің жора-жолдастарын, өзін жақсы қарсы алып, мал сойғызып, қазан көтертеді. Сол ауыл манындағы қариялар, жайсаңдар жиналып әңгіме-дүкен құрады.

Ертеңіне Қазыбек жол жүруге қам жасап, сапар алдында Энет бабаға бір ауыз есиет айтып беруін өтініпті. Бірақ Энет баба:

— Қазыбекжан-ай, жасы келіп, қартайған, қасынан жар тайған, басынан мал тайған адамнан не кенес, не есиет сұрайсың?— деп ештеңе айтқысы келмейді. Бірақ бірбеткей Қазыбек шешен Энет бабаның бір ауыз ақылын тындамай еш жаққа хетпейтінін білдіреді. Сонда Энет баба Қазыбек шешеннің бұл қылығына қуле қарап:

— Болмадың ғой, айтайын,— деп сал ойланып,— "әкім" деген сөзді жадында сақта,— депті. Қазыбек Энет бабаға ризашылығын білдіріп жора-жолдасын қасына ертіп еліне қайтады. Ол жол-жәнекей эзімен еріп келе жатқан нөкерлерінен:

— Энет бабаның қандай есиет айтқанын ұқтыңдар ма?— дейді. Бірақ бұл сұрағына ешкім үндемейді. Сонда Қаз дауысты Қазыбек Энет бабаның айтқан өсиетін былай деп шешіпті:

— "Ә" дегені — әділ бол.

— "Қ" дегені — күншіл болма, көпшіл бол.

— "І" дегені — ілтипатты бол.

— "М" дегені — менмен болма, мейірбан бол,— дегені.

Энет бабаның сол өсиеті ел арасына кең тарап, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалыпты.

ЗАНЯТИЕ 57

Анықтауыш — Определение

Определением называется второстепенный член предложения, обозначающий признак предмета, качество, свойство или принадлежность его другому предмету.

Сойлемде негінде зат есімнен болған мүшені сын, сана, сан мәлшер және тәуелдік жағынан сипаттайтын тұрлаусыз мүшені анықтауыш дейміз.

В казахском языке определение всегда предшествует определяемому слову. Определение не согласуется с определяемым словом ни в падеже, ни в числе.

Определение может быть выражено именем прилагательным, местоимением, именем существительным и отвечает на вопросы кандай? қай? қайсы? ханша? неше? нешінші? кімнің? ненің? қайдағы? қашанғы?

Жасыл жапырақ сыбдыр қагады. Биік үй. Ағаш үй.

В русском языке определение ставится обычно перед определяемым словом и согласуется с ним:

а) в роде (солнечный день, солнечная погода, солнечное утро);

б) в падеже (жаркий день, жаркого дня, жаркому дню... и т. д.)

В казахском языке определение не согласуется с определяемым словом и не изменяется. Примеры:

в русском языке	в казахском языке
красный цветок	кызыл гул
красного цветка	кызыл гүлдің
красному цветку	кызыл гулге
красным цветком	кызыл гулмен

1. Определение, выраженное прилагательным.

Имена прилагательные по своей природе призваны служить в предложении прежде всего в качестве определения. Это функция прилагательных определяется их лексико-грамматическими свойствами.

Определение, выраженное качественным и относительным прилагательным, обозначает разнообразные признаки предметов; в соответствии с лексическими именами прилагательных они могут выражать всевозможные внешние и внутренние качества и признаки предметов. Жаксы үл еліне дос, жаман үл еліне кас.

Заводтың кен клубына жумысшылар коп жиналды.

Онын қалың кара кастары аз-ак айқаспай тур (Ғ. Мүср.).

2. Определение, выраженное местоимением.

В казахском языке широко употребляются определения, выраженные указательными и вопросительными местоимениями.

Осы жас жігіт автотранспортта істейді. Абай бұл ауылдың коп жатак атанған ауыл екенін білуші еді. Оспан мынау кимылға тіпті сүйсініп хетті. (М. Ә.). кандай хісі? (какой человек?) қайсы ауыл? (какой аул?)

3. Определение, выраженное причастием.

Примыкающие определения часто выражаются причастиями. Причастные определения относятся к определяемым предметам как их активные признаки, обозначающие различные процессы движения или состояния, например: келген кісі (приехавший человек), жазылған хаттар (написанное письмо), шақырылатын қонақтар (приглашаемые гости), оқыған кісі (ученый человек, читавший человек).

4. Определение, выраженное числительным.

Определениями выступают количественные, порядковые и приблизительные числительные. Например: Он уй (десять домов), оныншы уй (десятый дом), он шахты уй (около десяти домов).

В казахском языке определяемые, имеющие при себе определения из числительных, как правило, употребляются в форме единственного числа. Аншы торт коян сатып алды. Біздің спортшылар бірінші бәйге алды.

5. Определение, выраженное именем существительным.

Сочетания двух имен существительных, -первое из которых является определением в именительном падеже, второе — определяемым словом, передает свойство, качество и назначение предмета и одновременно сочетает в себе качественность и предметность.

Темір пеш жанып жатыр.

В железной печке горит огонь.

Күміс сағат столда жатыр.

Серебрянные часы лежат на столе.

Көктемдегі киіз үй Абайға әркашан таңсық болатын. (М. Ә.).

Определение-существительное может употребляться в родительном падеже, определяемое слово в притяжательной форме 3-го лица. Причем, определение выражает обладателя, а определяемое слово показывает - принадлежность.

Жамалдың кітабы столда жатыр.

Книга Жамал лежит на столе.

Директордын кабинеті екінші кабатта.

Кабинет директора на втором этаже.

Раманың түсі күрен.

Цвет рамы бордовый.

1-жаттығу. Оқып шығып, анықтауыштарды табыңдар да, қай сөз табынан болғанын айтыңдар. Анықтауышты езі анықтап тұрған мүшесімен қоса теріп жазыңдар.

Үлгі: Тау жактан баяу жел еседі.— ...баяу жел.

Әлдеқайдан бір үйір кезбе бұлт көшіп келеді. Мен жағадағы тастақ төбеге шықтым. Кәрі Талас буырқанып жатыр. Су бетінде майда толқындар ойнайды. Кей жерде толқындар үлкен-үлкен қой тастарға шапши соғады. Майда тамшылар аспанға атылып жатады. Жас кезімізде дөңкіп жатқан тастардың үстіне отыра-отыра қалатынбыз. Сол кезде әлгі тамшылар қойны-қонышымызды қығқытай беруші еді. Сонда біз батыс аспанын қызыл күрең бояу басқанша отыратынбыз.

Бұл маньң көркі де тамаша. Алатау шындары иек артып тұр. Төменде кең жазық. Онда зәулім ағаштар арасынан ақ шанқан үйлер көрінеді. Он жақтағы қалын ағаш арасынан бір табын сиыр аңғарға қарай құлап келеді. Артында аяндап келе жатқан бакташы көрінеді.

— Ағайын, жол болсын.

— Мына ауылға бара жатыр едім.

— Біздің ауылға барады екенсін гой. ("Дала дауылпаздары".)

Қой тас, кезбе бұлт, зәулім ағаш, ақ шанқан үй деген тіркестердің мағыналарын түсіндіріңдер. Алатау шындары иек артып тұр деген сөйлемдегі иек артып тұр деген тіркестің мағынасы нені білдіреді?

2-жаттығу. Прочитайте текст. Выпишите анықтауыш, выраженные прилагательными.

КЕНДІР

Кендір — сарғыш ұлпа өсімдік. Оның сабағы жіңішке, әрі ұзын болады. Жіңішке сабакка көптеген нәзік тармақтар жалғасып өседі.

Ол күн сәулесінде жақсы өсетін өсімдік. Кендірдің жапырақтары аса жіңішке. Тамырлары ұзын болады. Жер астында тармактанып жатады.

Кендірдің көп өсетін жері — Қазақстанның оңтүстік аудандары. Ол өзендердің бойында өседі. Кендірдің гүлдейтін кезі — шілде, тамыз айлары. Кендірден жоғары сапалы маталар тоқылады. Кендірдің жапырақтары мен тамырларында 4 проценттен 7 процентке дейін каучук болады *САҚЖЕЛКЕП* журналынан.).

see vaii Ha цкея^ат мд^тЛвДОК,-.. -лителии* fluxO .vnrwM I

кендір — конопля	тармактанып — разветвляются
ұлпа өсімдік — пушистое растение	жоғары — высоко
нәзік — нежный	сапалы — качественный

4-жаттығу. Мына сөйлемдерден анықтауыштардың астын сызыңдар, оған сура қ кой.

1. Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп. Ауылдың жаны — терең сай, Тасыған өзен күрілдеп. (А.).
2. Кіршіксіз аппақ қардың беті гауһардай құлпырады. (С. С.)
3. Мен бұл іске кірісе алмаймын. (С. М.).
4. Қашқан--уш еліктің сонғысы құлап түсті. (С. Б.).

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕСЕЙІК — ПОГОВОРИМ ПО-КАЗАХСКИ

- Сіз таныстарыңызға ма, әлде қонақ үйге түсесіз бе?
- Вы остановитесь у знакомых или в гостинице?
- Мен әдетте қона к уйде жата мын.
- Я как обычно буду жить в гостинице.
- Қай қонах уйге барасыз?
- В какой гостинице вы остановитесь?
- Алматыдағы ей жайлы қонақ үйлер "Алматы", "Қазақстан", "Алатау".
- Наиболее комфортабельные гостиницы в Алматы "Алматы", "Қазақстан", "Алатау".
- Біз басқа бір қонақ үйге орналассақ па деп едік.
- Мы хотели бы остановиться в другой гостинице.
- Сіз уш жүз жиырма бесінші номерге барасыз.

Переведите на русский язык.

КЕДЕЙДІШ ҮЙІ

С. Сейфуллин
(Үзінді)

Ыбырай устаның үйі кішкентай, мыжырайған, аласа, киіздері киіз емес, ескі құрым, қырық жамаулы шүрк-шүрк, жыртқық, тесік, үлдіреп, іріп тозған, томашадай қараша үй.

Қараша үйдің іші Танабай үйіндей қызыл-жасыл кестелі, сәнді емес. Іші сыртқы көрінісіне лайық. Шокпығ, күйе басқан, арбиган, кір-кір киім, жыртқық төсеніш. Кетіх, жамаулы ыдыс, пұшық шайнек.

Үйінін. бір жағын алып жатқай — жамаулы көрік, темір, құрым төс, қзра балга, жыртық қатқа бастырылған көмір, сынық темір тага да осындай нәрселер.

Жер ошағының басында жатқан — жамаулы қазан, шөпшек, қу тал және үйілген тезек.

Отвeтьте на вопросы:

1. Бұл әңгімеден қай кездегі өмірді білуге болады?
2. Ыбырай үйінін сырт көрінісі.
3. Ыбырай үйінің ішкі көрінісі.
4. Ыбырай жер ошағының басында жатқан заттар.

сөздік

төсеіш — прелназ іачснны' для подс -ннки (ковер, кошма, палтс)	жыртық — рванный
ұста — кузнец, мастер	арбиган — неуклюжий, громоздки ;
кедей — бедный	тезек — кизяк, помет
лайық — подходящий, соответству- ющий	үй — дом
көрік — наглядность	гласа — низкий
шөпшек — сухие ветви	жамау — заплата
	жыртық — рванный

ЗАНЯТИЕ 58

Пысықтауыш — обстоятельство

Обстоятельство — второстепенный член предложения, характеризующий действие, состояние или признак сказуемого. Оно указывает время, место, цель, причину совершаемых действий. Обстоятельство выражается всеми частями речи, которые могут сочетаться с глаголами. *Свйлемде 1с-әрекеттің жай-қуіін, сын-сипатын, мөлшерін, мезгіл-мекенін, себеп-мақсатын білдіретін тұрлаусыз мүшені пысықтауыш дейміз.*

Обстоятельство отвечает на вопросы: қашан? қайда? (қалай қарай?) қандай? қалай? қайтіп? не себепті? неліктен? кім үшін? не үшін? не істеуге? не мақсатпен? не арқылы? кім арқылы? ненін арқасында? кімнің арқасында? қанша уақыт? неше рет?

1. Қар откен тунде (қашан?) қалындап (қалай?) тускен екен. (М. Ә.). 2. Біз асыга (қайтіп?) ілгері (қайда?) жүрдік. (С. Б.). 3. Жакып үндеместен (қалайша?) үйден шықты. (Ғ. Мүст.). 4. Рақмет кабинетінде телефон арқылы (не арқылы?) сөйлесіп отыр. (С. Е.).

Обстоятельства по своим значениям разделяются на следующие группы: обстоятельства времени, места, цели, причины, образа действия, меры.

1. Кимыл-сық пысықтауыш — Обстоятельства образа действия.

Сөйлемде істің, қимылдың қалай болғанын я болатынын, сынын және мөлшерін Білдіретін пысықтауышты кммыл-сын пысықтауыш дейміз.

1. Обстоятельство образа действия обозначает характер и способ совершения действия, выраженного сказуемым и отвечает на вопросы қалай? қалайша? қайтіп? не етіп? не қып? кім арқылы? не арқылы? ненің арқасында? қанша? неше? (қанша, рет? неше рет?)

1. Обстоятельство образа действия в казахском языке обычно выражаются наречиями. Например: Үйге тез (быстро) қайт. Баяндамашы ұзақ (долго) сөйледі. Жаксылық тегін табылмайды. (М. Ә.). Ол сал ойланып қалды. (Ә. Ә.).

2. Обстоятельства образа действия могут выражаться качественными прилагательными.

Ақылды бала жаксы (хорошо) оқиды. Таза (чисто) жазындар.

Аншы ауыр күрсіңді. (Ғ. Мүст.) Сабырсызданған Абай жолдасық ұзақ күтті (М. Ә.).

3. Обстоятельства образа действия могут выражаться существительными.

Біз жана жылды қуанышпен (с радостью) қарсы алдық. Студенттер лекцияны ықыласпен (со вниманием,, тындайды.

4. Обстоятельства образа действия могут выражаться деепричастием. Бригадир асығып (торопясь) қырга кетті.

Сеуле күлімдеп (улыбаясь) маған қарады. Жатып (лежа) кітап оқыма.

2. Мезгіл пысықтауыш. Обстоятельства времени. *Свйлемде істің, қимылдың, оқиганың мезгілін білдіретін пысықтауышты мезгіл пысықтауыш дейміз.*

Обстоятельство времени обозначает время, когда совершается действие, выраженное глаголом и отвечает на вопросы қашан? қашаннан? қашаннан бері? қашанға шейін? қай кезде? (қогда? до каких пор? с каких пор?)

Ертен жиналыс болады. Студенттер жаздай (все лето) колхозда жұмыс істеді.

///. *Обстоятельства времени выражаются:*

1. Наречиями времени.

Жұмыс танертёң басталып, кешке бітеді.

Жаздықүні көлдің жағалауына қалын құрақ пен май қота өседі.

2. Существительными, обозначающими время, в косвенных падежах (в местном, направительно-дательном и исход-

ном), без послелогов и с послелогоми шейін, дейін (до), карай

Например: Қыста (зимой) күн суық болады. Күзде (осенью) колхозшылар егін орады. Бұл екеуі кепке дейін үнсіз келе жата. (М. Ә.). Түстен кейін (после обеда) жолдасым екеуміз киноға бардық.

3. Существительными в сочетании с числительными.

Жұмақан екі айға (на два месяца) Мәскеуге кетті. Ол пойызбен төрт күн (четыре дня) жүреді.

4. Деепричастием на -талы, -гелі, -калы, -келі.

Алматыға келгелі (с тех пор, как приехал) бес ай өтті.

Әкесі үйіне қайтқалы (с тех пор, как вернулся домой), Майра маған екі хат жазды.

III. Себеп пысықтауыш.— Обстоятельства причины.

Сөйлемде істің, қимылдың, оқиғаның себебін білдіретін пысықтауышты себеп пысықтауыш дейміз.

Обстоятельство причины обозначает причину, основание и повод действия или состояния и отвечает на вопросы *неліктен? (неге?) не себепті? ушш? (<йч^?)''пд<1ему? (по какой щышт?'' игтйэкию isc Бдяанвм пу?т А •*

Обстоятельства причины выражаются обычно причастием на -ған, -ген, -қан, -кен в сочетании с послелогом *соп* или производным от причастия существительными с суффиксом -дық, -дік в исходном падеже. Студент ауру болғандықтан (в виду болезни) лекцияға келмеді. Көп жүргендіктен (в виду того, что долго ходил) аяғым ауырды. Кейін хелген бала үялғаннан (неліктен?) үйдеи шыға жөнеліпті. Қысылғандықтан (не себепті) оның быржиган беті жиырылады.

2. Обстоятельства причины могут еще выражаться деепричастием на -п. Жұмысшы ауырып үйіне кетті. Бала иттен қорқып қораға кірмеді.

IV. Максат пысықтауыш — Обстоятельства цели.

Сөйлемде Істің, қимылдық, оқиғаның мақсатын білдіретін пысық/пауышты мақсат пысықтауыш дейміз.

Обстоятельство цели обозначает цель действия. Обстоятельства цели отвечают на вопросы *неге? зачем? не үшін? для чего? не максатпен? с какой целью?*

Обстоятельства цели выражаются:

1. Наречиями цели.

Мен сенің кітабыңды жорта (нарочно) алдым.

Ол қасақана (назло) кетіп қалды. Мен мұнда әдейі келдім.

2. Существительными и неопределенной формой глагола в дательном падеже (барыс септіх) или послелогом *ушін*,

Жәмила апай база рта етке (за мясом) кетті. Директор оқушылар үшін (для учащихся) көп оқулықтар сатып алды.

V. Мекен пысықтауыш.— Обстоятельство места.

Сөйлемде істің, қимылдың оқиғаның мекенін, бет алые, бағатын білдіретін пысықтауышты мекен пысықтауыш дейміз.

Обстоятельство места обозначает место действия или состояния, куда и откуда направлено действие и отвечают на вопросы: *кайда? где? куда? қандай? откуда? қалай карай? қай жерге шейін? где? куда? қайдан?*

Обстоятельства места выражаются наречиями места, существительными и служебными именами в косвенных падежах. Студенттер ілгері (вперед) жүрді. Үшак жоғары (вверх) көтерілді. Аспанда теңгедей бұлт жоқ (М. Ә.). Ауыл сыртында кішкене тастак тебе бар еді.

1-жаттығу. Сөйлемді көшіріп пысықтауыштардың астын сызындар.

Пысықтауыштарға сұрақ қойындар.

1. Бұл мақайда өзі білмейтін жер бар ма? (С. Б.)

2. Келген сайын ол елден үлкен бір жаңалық хабар әкелетін. (С. М.)

3. Володя Толстов ехеуміз қатар секіріп едіх, теңіздің түбіне де бірге түсіппіз. (Ғ. Мүсір.) 4. Құлаған көмір комбайнның артындағы астаумен кейін карай қүйылып жатыр. (М. С.) 5. Ол — дос үшін жанын қиятын батыр жігіт. (С. 0.)

2-жаттығу. Прочитайте текст, расскажите содержание устно, разберите по членам предложения.

САЯХАТ

Біз Тұрсын екеуміз Жамбыл қаласында турамыз, орта мектепте оқимыз. Былтыр жазғы каникулда Қазақстанды араладық. 15 маусымда танертенгі сағат тоғызда машинамен станцияға келдік. Сағат онда пойызға міндік. Пойызбен Жамбылдан Алматыға шейін 14 сағат жүрдік. Түнде сағат 12-де Алматыға келдік. Алматыда бір жұма болдық. Трамваймен, троллейбуспен қаланы араладық. Оқушылар сарайына бардық. 22 шілдеде пойызбен Алматыдан шығып, Семейге келдік. Семейде үш күн болды к. Кемемен Павлодарға келдік. Павлодарда екі күн болып, колхоздарды, совхоздарды араладық. Павлодардан Алматыға шейін ұшакпен келдік. Алматыдан пойызбен 13 шілдеде Жамбылға қайттық. Алматы — Қазақстан астанасы. Семей, Павлодар және Жамбыл — облыс орталықтары. Қазақстан жері үлкен, қалалары әдемі.

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Первый раздел. ФОНЕТИКА И ЛЕКСИКА

<i>Занятие 1.</i> Введение в казахский язык	4
Тема разговора "Знакомство" Топик "Надо знать*" (дни недели)	10
<i>Занятие 2.</i> Гласные звуки. Звуки А и Ә	11
Тема разговора "Приветствие" Топик "Моя семья"	14
<i>Занятие 3.</i> Звуки О и Ө	15
Тема разговора "Язык"	
Топик "Алматы — столица Республики Казахстан"	17
<i>Занятие 4.</i> Звуки Ы и І	18
Тема разговора "Костанайская область" Топик "Урок казахского языка"	20
<i>Занятие 5.</i> Звуки У, Ү	21
Тема разговора "Талдыкорганская область" Топик "Зима"	23
<i>Занятие 6.</i> Фонема У и Ү	24
Тема разговора "Сұрау жуап" Топик "Школа"	
<i>Занятие 7.</i> Фонема И и І	27
Тема разговора "Отвeтьте на вопросы" Топик "Міржакып Дулатұлы"	29
<i>Занятие 8.</i> Классификация гласных звуков	30
Тема разговора "Колхозный рынок" Топик "Продовольственный магазин"	31
<i>Занятие 9.</i> Согласные звуки. Звуки К и Қ	33
Тема разговора "Культурно-просветительные учреждения" Топик "Библиотека"	36
<i>Занятие 10.</i> Звуки Г и Ғ	37
Тема разговора "Спорт" Топик "Стенная газета"	39
<i>Занятие 11.</i> Звуки Н и Ң	40
Тема разговора "Полезные советы" Топик "Байлық. Бақыт, Ақыл"	43
<i>Занятие 12.</i> Классификация согласных звуков	44
Тема разговора "В городе" Топик "Досты қ деген не?"	47
<i>Занятие 13.</i> Слог	—
Тема разговора "Вы х кому пришли?" Топик "Шәжәрім Құдайбердіұлы"	51
<i>Занятие 14.</i> Закон сингармонизма	52
Тема разговора "Просьба" Топик "Справедливый дележ", "Перека́ти-поле", "Человечность"	54
<i>Занятие 13.</i> Гармония согласных	56
Тема разговора "Приглашение" Топик "Умерший казан" (сказка)	59

<i>Занятие 16.</i> Регрессивная ассимиляция	60
Тема разговора "Шернияз Жарылгасов" Топик "Наш университет"	62
<i>Занятие 17.</i> Лексика	
Тема разговора "Какие высшие учебные заведения есть в нашем городе?" Топик "Наша комната"	65
<i>Занятие 18.</i> Омонимы, антонимы, синонимы	66
Тема разговора "Образование" Топик "Утром"	70
<i>Занятие 19.</i> Заимствованные слова в лексике казахского языка и фразеология	7 ²
Тема разговора "Книжный магазин" Топик "Ахмет Байтұрсынұлы", "Выходной день"	
ВТОРОЙ РАЗДЕЛ. ГРАММАТИКА (МОРФОЛОГИЯ)	
<i>Занятие 20.</i> Состав слова	79
Тема разговора "Дружба" Топик "Жусіпбек Аймауытов"	81 -
<i>Занятие 21.</i> Окончание	82
Тема разговора "Родственники" Топик "Родина"	
<i>Занятие 22.</i> Притяжательная форма	86
Тема разговора "Сколько есть областей в Республике Казахстан?"	
Топик "Жамбыл Жабаев"	88
<i>Занятие 23.</i> Падежные формы	—
Тема разговора "Что вы знаете о Чимкентской области?" Топик "Лес"	94Г
<i>Занятие 24.</i> Винительный падеж	—
Тема разговора "Что вы знаете о Кокшетауской области?"	91
<i>Занятие 25.</i> Исходный падеж	98
Тема разговора "Что вы знаете о Карагандинской области?" Топик "Мир растений"	97
<i>Занятие 26.</i> Личное окончание	102
Тема разговора "Какие памятники героям народа в Алматы вы знаете?" Топик "Лиса и коза"	106
<i>Занятие 27.</i> Сложные слова	—
Топик "Наша группа"	
<i>Занятие 28.</i> Парные слова	109
Тема разговора "Что вы знаете о Тураре Рыскулове?" Топик "Қазақ тілі" и "Бөбектін тілегі"	113
<i>Занятие 29.</i> Части речи	114
Тема разговора "Что вы знаете о Қаныше Сатбаеве?" Топик "Мағжан Жұмабаев"	118
<i>Занятие 30.</i> Словообразующие суффиксы существительных	120
Тема разговора "Что вы знаете о Қзыл-Ординской области?" Топик "Басқа пәле тілден"	125
<i>Занятие 31.</i> Имя прилагательное	127
Тема разговора "В ателье" Топик "Қожанасыр и Луна"	133
<i>Занятие 32.</i> Степени сравнения прилагательных	134
Тема разговора "Что вы знаете об Уральской области?" Топик "Батыр қыз"	137
<i>Занятие 33.</i> Имя числительное	138
Тема разговора "Как отдохнула?"	

	Топик "Әдемі ақын"	141
Занятие 34.	Разряды числительных	141
	Тема разговора "В селе"	
	Топик "Қаһарлы күндерде"—"Грозные дни"	147
Занятие 33.	Местоимение	148
	Тема разговора "Құрылыс — строительство"	
	Топик "Озеро Алматы"	154
Занятие 36-	Определительные местоимения	155
	Тема разговора "Вы знаете на казахском языке названия цветов?"	159
	Топик "Скупость"	
Занятие 37.	Глагол	—
	Тема разговора "В театре"	
	Топик "Волк и еж"	167
Занятие 38.	Положительные и отрицательные формы глагола	167
	Тема разговора "Общественное питание"	
	Топик "Балама"—"Сыну"— стихотворение	171
Занятие 39.	Залог	—
	Тема разговора "На транспорте" (самолет)	
	Топик "В лесу"	176
Занятие 40.	Деепричастие	—
	Тема разговора "Слова повседневного употребления*	
	Топик "Батырдын сауыт-сайманы"	181
Занятие 41.	Причастие	181
	Тема разговора "Слова повседневного употребления"	
	Топик	189
Занятие 42.	Наклонения глагола	
	Тема разговора "На экскурсии"	
	» Топик "Времена года"	195
Занятие 43.	Времена глагола	196
	Тема разговора "В цветочном магазине"	
	Топик "Что посеешь, то и пожнешь"	201
Занятие 44.	Настоящее время	202
	Тема разговора "О погоде"	
	Топик "Базаршы жігіт пен ақылды қыз"	209
Занятие 45.	Наречие	210
	Тема разговора "У врача"	
	Топик "Қаз дауысты Қазыбек"	215
Занятие 46.	Деление наречий по значению	216
	Тема разговора "Аптека"	
	Топик "Жетес бидін тоқтамы"	220
Занятие 47.	Подражательные слова	221
	Тема разговора "В часовой мастерской"	
	Топик "Знаменитый певец"	224
Занятие 48.	Служебные слова	225
	Тема разговора "В каком доме вы живете?"	
	Топик "Қос өнерпаз", "Мыжбан мен шыжбан"	234
Занятие 49.	Междометие	235
	Тема разговора "В колхозе"	
	Топик "Из-за моего чапана был шум"	240

ТРЕТИЙ РАЗДЕЛ. СИНТАКСИС

Занятие 50.	Повествовательное предложение	240
	Тема разговора "Что вы знаете об устной народной литературе?"	
	Топик "Батырлар жыры", "Айтыстар"	243
Занятие 51.	Вопросительное предложение	244

	Тема разговора "Что вы знаете об обрядово-бытовых песендах?"	
	Топик "Диро-эпос жырлары" Г. . . .	
	*2 Восклицательное предложение	
Занятие 52.	въятт^^ «Что вы знаете о пословицах и поговорках?»	
	Топик "Пословицы и поговорки	
Занятие 53.	Побудительное предложение - • •	
	Тема разговора "Что вы знаете о сказках?"	
	Топик^Алдар Косе и кость". "Возьми у собаки , Осла нет дома"	177
Занятие 54.	Члены предложения	
	Тема разговора "Что вы знаете об Амангельды Иманове***	
	Топик "Восстание 1916 года", "Народный герой"	264
Занятие 55.	Сказуемое V ' < i> '	
	Тема разговора "Что вы знаете об Эл-Фараби?"	
	Топик "Қорқыт атанын өсиет-нақыл сөздері"	269
Занятие 56.	Второстепенные члены предложения	271
	Тема разговора "Что вы знаете о К. Аманжолрве?"	
	Топик "Энет баба әнгімелері"	275
Занятие 57.	Определение	~
Тг	Тема разговора "В гостинице"	
	Топик "Дом бедняка", отрывок	279
Занятие 58.	Обстоятельство	
	Тема разговора "Что вы знаете о Беимбете Майлине?"	

Учебное пособие

Джунусбекова Куляш

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Пособие для изучающих казахский язык

Редакторы *К. Лкимкулов, М. Нурмаханова*

Худож. редактор *А. Ващенко*

Технич. редактор *С. Жапаров*

ИБ № 6309

Сдано в набор 8.02.94. Подписано в печать 4.07.94. Формат 84x108'/з2.
Бумага Гарнитура "Тип тайме". Усл.-печ. л. 15,12. Усл. кр.-отт. 15,43
Уч.-изд. л. 16,62 Тираж 5.000 экз. Заказ 2064.

Издательство "Рауак" Министерства печати и массовой информации
Республики Казахстан, 480124, г. Алматы, пр. Абая, 143.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических пред-
приятий "Кнап" Министерства печати и массовой информации Республики
Казахстан, 480124, г. Алматы, пр. Гагарина, 93.